

ЛИПЕНЬ-
СЕРПЕНЬ
2018
№ 4 (142)

Шеф-редактор

С. О. Павленко

Головний редактор

В. О. Дятлов

Заст. головного редактора

О. Б. Коваленко

Редакційна колегія

В. О. Дятлов

М. К. Бойко

О. Г. Самоїленко

А. М. Боровик

Г. В. Боряк

Є. М. Луняк

О. Б. Коваленко

О. О. Маврин

О. П. Моця

Ю. А. Мицик

А. М. Остряк

С. О. Павленко

В. М. Половець

Г. В. Палакін

С. М. Свистович

Т. В. Чухліб

К. М. Ячменіхін

Редакційна рада

І. М. Аліфіренко

О. Я. Гранін

Г. Ю. Івакін

С. Л. Лаєвський

Д. М. Лозовий

В. В. Мельничук

П. М. Мовчан

М. О. Носко

Н. Б. Реброва

І. М. Ситий

Ю. О. Соболь

О. П. Реєнт

В. Ф. Чепурний

Випусковий редактор

О. В. Ткаченко

Журнал видається за
фінансової підтримки
Чернігівської
облдержадміністрації.

Засновники –
Чернігівський національний
педагогічний університет
імені Т. Г. Шевченка,
Всеукраїнське товариство
«Просвіта» ім. Тараса
Шевченка,
Інститут української
археографії та джерело-
знавства
ім. М. С. Грушевського
НАН України.

Рекомендовано до друку
Вченою радою Чернігівського
національного педагогічного
університету імені
Т. Г. Шевченка (протокол
№ 12 від 27 червня 2018 р.)

СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС

Всеукраїнський науковий журнал

ЗМІСТ

У ГЛИБ ВІКІВ

- Пилипчук Я., Бабенко О.** Чернігово-Сіверська земля
та татари (литовський період) 3
Тимів І. Битва під Журавном 1676 р. 15

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

- Сергєєв С.** Стан колишнього будинку чернігівського
архієпископа на поч. ХІХ ст. 30
Доценко А. Будинок полкової канцелярії в першій половині
ХХ ст., або Страсті за чернігівським архівом. 36
Рига Д. Руйнування споруди колишнього благородного
пансіону Чернігівської класичної чоловічої гімназії в роки
Другої світової війни. 53

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

- Панько С.** Забуті сторінки історії: Козелецький Троїцький
чоловічий монастир. 58

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

- Мицик Ю., Тарасенко І.** З нових документів до історії
Сіверщини (ХVІІ-ХVІІІ ст.) (частина 11) 63
Донесення Францишка Грабі, резидента-представника
великого коронного гетьмана Речі Посполитої Адама
Сенявського при дворі гетьмана Івана Мазепи,
до свого патрона (переклад та вступний коментар
О. Циганок) 94
Листи капітана Джеймса Джефферіса із шведської армії
до міністра в Уайтхолл (1708 р.)
(Переклад з англійської і коментар **О. Герасимчука**) 107

РОЗВІДКИ

- Казіміров Д.** До питання про формування міської міліції
в Чернігові навесні 1917 р. 126
Студьонова Л. Їм не поставили пам'ятників,
про них навіть мало хто знає 134
Половець В. Династія качанівських благодійників 142
Походяща О. Портрети гетьмана Івана Мазепи
з родинної колекції Бутовичів 150
Синельник І. Акція «Ніч у музеї» як зразок ефективної
комунікації з відвідувачами (на прикладі Чернігівського
історичного музею імені В.В. Тарновського) 154

ДОСЛІДНИЦЬКІ НОТАТКИ

- Пиріг П., Конопля Ю.** Доля вчителя
Стефана Поповиченка 159

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

- Павленко С. О.** Довженко: «Ви хочете сказати,
що я брехав?» 166

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»

Всеукраїнський науковий журнал

Наказом МОН України № 1328 від 21.12. 2015 журнал включено до Переліку наукових фахових видань України, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з історії.

Реєстраційне свідоцтво КВ № 16226 – 4698 ПР від 21 грудня 2009 р., видане Міністерством юстиції України.

ISSN 2518-7422

Індекс 74325

Адреса редакції: 14000, м. Чернігів, вул. Хлібопекарська, 10

Телефон для довідок 95-74-18

Сайт журналу: www.siver-litopis.cn.ua (ISSN 2518-7430)

Базові освітні, наукові, культурологічні установи, де зберігаються комплекти журналу «Сіверянський літопис»:

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

Національна парламентська бібліотека України

Державна науково-технічна бібліотека України

Львівська державна наукова бібліотека ім. В. Стефаника

Одеська національна наукова бібліотека

Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка

Книжкова палата України

Журнал надсилається також до інших бібліотек, наукових, освітніх та культурологічних закладів України, США, Канади, Англії.

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК 94(477) + 929.5

**Ярослав Пилипчук,
Олексій Бабенко**

●

ЧЕРНІГОВО-СІВЕРСЬКА ЗЕМЛЯ ТА ТАТАРИ (ЛИТОВСЬКИЙ ПЕРІОД)

Студія присвячена взаємовідносинам Чернігово-Сіверської землі в епоху литовського панування. Новизною даного дослідження є цілісна реконструкція взаємовідносин князів цього регіону з татарами в XIV-XVI ст. Чернігово-Сіверська земля в XIV ст. епізодично піддавалася набігам невеликих загонів татар. Схожою була ситуація і в першій половині XV ст. Допомога Михайлу Сигизмундовичу з боку Саїд-Ахмеда привела до захоплення кількох сіверських міст. Масштаби та інтенсивність набігів татар на Верховські князівства збільшилися під час воєн між Великим князівством Литовським і Великим князівством Московським у другій половині XV – початку XVI ст. Це було обумовлено тим, що Ахмед, не отримавши підтримки від Казимира Ягеллончика, спустошив Верховські князівства. Шейх-Ахмед же розглядав Чернігово-Сіверську землю як територію бойових дій. Він відвоював у московитів ряд зайнятих ними територій і був налаштований з'єднатися на території Чернігово-Сіверської землі з литовцями. Люди Шейх-Ахмеда напали і на литовські землі, що і було приводом до ув'язнення в темниці Шейх-Ахмеда Дмитром Путятичем. Чернігово-Сіверська земля також стирималася як ворожа під час кримсько-литовського союзу 1512-1514 рр. проти московитів.

Ключові слова: татари, Чернігово-Сіверська земля, Велике князівство Литовське, Велике князівство Московське, Верховські князівства, набіги, кримські татари.

Одним із цікавих аспектів історії Східної Європи є історія Чернігово-Сіверського князівства. Проте й тут є свої білі плями. Це в першу чергу стосується відносин цієї землі з татарами. І якщо по відношенню до подій XIII ст. є студії, присвячені взаємовідносинам ординців з Михайлом Чернігівським та питанню з Ахматовими слободами, то, що стосується литовського періоду, на вищезгадану тему майже нема досліджень¹. Приємним винятком у цьому плані є стаття Романа Беспалова щодо війни Верховських князівств проти татар Худайдата у 1424 р.², а також праця О. Русині, присвячена Яголтаєвій Тьмі³. Питання ж про власне Чернігово-сіверські землі тривалий час висвітлювалося схематично внаслідок фрагментарності свідчень джерел. У цій статті ми ставимо перед собою мету дослідити до того маловідомі аспекти історії ВКЛ та Чернігово-Сіверської землі у XIV-XVI ст.

Свідчення джерел з цього питання фрагментарні та контроверсійні. У Никоновському літописі під 1356 р. вказано, що восени Ольгерд Гедиминович воював поблизу Брянська та Смоленська. Син князя Василя Смоленського потрапив у полон. Литовці

© Пилипчук Ярослав Валентинович – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу Євразійського степу Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України.

© Бабенко Олексій Анатолійович – незалежний дослідник, русист (Ростов-на-Дону).

ж у 1356 р. зробили спробу заволодіти Брянськом. Указано, що Василь отримав ярлик на Брянське князівство і, повернувшись із Золотої Орди, недовго княжив. Повідомлялося, що після смерті князя якісь «лихие» (погані) люди призвели до смуту в князівстві, і після цього Брянським князівством стали володіти литовці. У тексті Рогозького літописця під 6864 (1356) р. повідомлялося, що «тое же осени воеваль Олгерд Брянескъ и Смоленескъ», у полон потрапив смоленський княжич Увар, а дещо раніше, влітку того ж року у Ржеві був посажений литовський намісник, князь Іван Сижський. Під 1357 р. вказано про прихід князя Василя Смоленського на княжіння в Брянськ і, загалом повідомляючи ту саму інформацію, що й укладач Никоновського літопису, рогозький літописець уточняє час правління князя Василя в Брянську — усього вісім тижнів. Відзначено, що через якийсь час після «великой замятни и опустения града» Брянськом почав володіти Ольгерд. Цікаво, що згадані вище події навколо Брянська тісно пов'язані з Смоленським князівством. За гіпотезою Антона Горського, Брянськ наприкінці XIII століття був переданий Токтою смоленській династії. Правда, варто зазначити, що існує й альтернативна точка зору Дмитра Александрова про те, що до середини XIV століття в Брянську продовжували княжити представники місцевої династії чернігівських Ольговичів⁴.

Під 1358 р. в Рогозькому літописці вказано на повалення в Ржеві влади литовського ставленика. У 1359 р. литовці воювали проти Смоленська, Ольгерд захопив Мстиславль, а Андрій Ольгердович здобув Ржев у тому ж році. Проте літописне свідчення про призначення брянського єпископа Парфенія дозволяє стверджувати, що ще у 1363 р. Брянськ не входив до складу Великого князівства Литовського, хоча, можливо, вже й знаходився в залежності від Ольгерда: «Того же лета митрополить Алексеи приехалъ изъ Литвы да поставил Парфенія владыкою въ Брянескъ». За свідченнями того ж Рогозького літописця у 1363 р. Ольгерд воював у Сіверській землі, здобув Коршев та переміг татар у битві під Синіми водами. Ймовірно, власне тоді влада великого князя литовського над Брянськом серйозно зміцнилась. У 1370 році великий князь московський Дмитро Іванович «посыляль воевать Брянска»⁵, при цьому московському війську вдалося відвоювати частину ржевсько-фомінських та верховських земель, хоча головна мета походу досягнута не була⁶.

Власне на це скаржиться Ольгерд у своєму листі константинопольському патріарху Філофею, проте в переліку втрачених територій Брянськ відсутній. Це вказує на те, що столицю князівства великому князю литовському вдалось утримати під своєю владою. Посаджений у Брянську «из руки» Ольгерда чернігівський Ольгович Роман Михайлович близько 1370 р. перейшов на бік Москви. На його місце був поставлений Дмитро Ольгердович. У 1375 р. серед учасників походу на Твер князь Роман Михайлович названий «Брянским», що, можливо, мало на меті позначити його суверенітет над деякими колишніми брянськими волостями (Любутськом та Мценськом), де він здійснював надчеканку ординських монет та їх руських наслідувань чернігівською тамгою-тризубцем. Наявність брянського анклаву у верхній течії Оки (Любутськ) припускав і Віктор Темушев⁷.

У зв'язку з цими подіями навколо Брянська здається дивовижною пасивність татар у 1356-1357 рр. Як сюзерени вони мали б захищати своїх васалів. Цього не відображено в літописах. Час для походу проти Брянська литовцями був підібраний удаю. Зайнятий підготовкою походу у володіння Чобанідів в Азербайджані Джанібек не міг надати дієву допомогу своїм руським союзникам. В економічному відношенні Азербайджан та Іран були куди привабливішими, ніж лісова Брянська земля. Отримавши перемогу у битві поблизу Саїдобада, золотоординський хан здобув Тебриз та стратив Маліка Ашрафа. Більше того, сюзеренітет Джучидів визнали Джалаїриди в Багдаді, Афрасіабіди в Амулі, Емір Валі в Базарі (Джурджан). Під контроль Джучидів потрапила південна ділянка шовкового шляху. Джанібек був готовий пожертвувати Брянськом задля Азербайджана та Ірана⁸.

Реальної допомоги Брянськ не міг дочекатися, оскільки війська Джанібєка знаходилися на півдні. А Джанібєку у 1357 р. взагалі було не до походів, оскільки відразу ж після завоювання Азербайджану він захворів і повертався у степи у важкому стані,

а Бердібек не дав йому вилікуватись і ймовірно був причетним до смерті батька. За свідченням одного з східних хроністів, Бердібек разом з еміром Тоглубаєм задушив Джанібека. Скориставшись цим, емір Тебріза Ахіджук відпав від Золотої Орди. Бердібек втратив завойований батьком Азербайджан. Бердібек у 1357-1359 рр. стратив 12 своїх братів і був зайнятий боротьбою за владу. У самій Золотій Орді накопичувалось невдоволення цим ханом. У 1359 р. Бердібека вбив Батуїд Кульна, який сам того не бажаючи, почав епоху «Великої Смути», в якій хани змінювались дуже швидко. Дані писемних джерел дають можливість стверджувати, що коли ще був живим Джанібек, один з смоленських князів Василь отримав Брянську землю, відбивши напад литовців з татарською допомогою. За Бердібека ситуація змінилась. Ймовірно, близько 1358 р. литовці зайняли територію Брянського князівства. Очевидно, Бердібек взагалі не цікавився війнами на території Русі і за умови сплати данини міг залишити дії литовців без уваги⁹.

Важливим аспектом у відносинах у Східній Європі була доля Київської митрополії. Про її стан у правління Джанібека свідчать тільки церковні документи. У 1352 р. інок Феодорит уперше звернувся до Константинопольського патріарха з проханням висвятити його на митрополита. У 1354 р. Ольгерд зробив спробу поширити вплив свого ставленника, православного митрополита Литви Романа на Київ. Роману протидіяв не тільки московський ставленник Олексій, але й митрополит Феодорит, який був висвячений на митрополита в Тирново. Швидше за все, він був ставлеником київського князя, який діяв незалежно від Москви та Литви. Київське князівство, звісно, поступалось у силах цим двом державам. Феодорит не отримав визнання як митрополит, оскільки його не рукоположив константинопольський патріарх, що було обов'язковим для попередніх митрополитів. Тирновський патріарх висвятив Феодорита за проханням руських князів. Що це були за князі, невідомо, проте можна висловити гіпотезу, що це були князі уділів Чернігово-Сіверської та Київської земель, які належали до династії Ольговичів. На думку Рафаїла Зотова, який досліджував пом'яник чернігівських князів у складі Любецького синодика, у другій половині XIII ст. у Київській землі утвердились представники путивльської гілки Ольговичів, зокрема нащадки знаменитого Ігоря Святославича Новгород-Сіверського¹⁰.

Як зазначає О. Русина, путивльські князі, опинившись на київському столі, зберегли досить тісні зв'язки зі своєю «отчиной». Сліди їх фіксуються у пізніший час у вигляді адміністративної належності Путивльщини Київському князівству, а також у цілому ряді особливостей взаємовідносин Путивля та Київської землі¹¹. Незважаючи на фрагментарні свідчення джерел, відомі імена деяких князів Києва та київських уділів з династії Ігоревичів. У синодиках згадані Іван-Володимир Іванович Київський, його сестра Олена, Андрій Овруцький та його син Василь, князі Терентій та Федор. До цієї ж гілки, ймовірно, належав овруцький князь Василь Володимирович, чия недатована жалована грамота збереглась у списку пізнього (1551 р.) документа¹². Ми вважаємо ймовірним путивльсько-київське походження й двох князів, які підписали з литовського боку московсько-литовську угоду про перемир'я 1372 р.: Бориса Костянтиновича та Юрія Володимировича¹³. Син князя Бориса, Іван Борисович Київський, загинув у 1399 р. у нещасливій для великого князя Вітовта битві на Ворсклі¹⁴.

У Києві Феодорита прийняли як митрополита. Інша справа – позиція вищих церковних ієрархів. Константинопольські патріархи були лояльні до московських та литовських ставлеників як до персон, за якими стояли потужні держави та великі ресурси. Для них Феодорит залишався іноком і у жодному випадку не сприймався як митрополит. Київський князь був вимушений іти на поступки. Литовський вплив продовжував поширюватися далі на південь. У 1355 р. на київського митрополита був висвячений Роман. У 1356 р. він прийшов на зміну Феодориту. Але кияни неохоче прийняли Романа. У двох документах з канцелярії константинопольського митрополита Калліста у 1361 р. було вказано, що Роман не по праву здійснював літургії та рукоположення, а також називав себе єдиним митрополитом київським та усія Русі. Це викликало невдоволення, протести у парафіях митрополита київського. Роман був зміщений московським ставлеником митрополитом Олексієм, який

перебував у Київському князівстві у 1358-1360 рр. Митрополит був старшим сином чернігівського боярина Федора Бяконта, який свого часу разом з іншими знатними людьми – прибічниками Ногаю з Чернігово-Сіверської та Київської землі – наприкінці XIII ст. виїхав у Москву. Ця сіверська діаспора активно впливала на політику і, зокрема, на питання відносин з Києвом та київським митрополитом. Під час своєї присутності в Києві Олексій був арештований Ольгердом. Власне, ці події мав на увазі Калліст, повідомляючи, що литовський правитель напав на християн та завдав їм багато лиха і кровопролиття. Петро Клепатський та Микола Дашкевич датували ці події 1357-1358 рр. Фелікс Шабульдо вважав, що литовський вплив на Київську землю був вже в 1357 р. На нашу думку, вже перед 1360 р. Ольгерд вдерся у володіння київського князя. Такі активні дії литовців стали можливі після смерті Джанібека та початку «Великої Смути» у Золотій Орді. У 1362 р. Київ остаточно перейшов під владу Литви. Місцевий князь був усунутий від влади. На його місце литовцями був поставлений Володимир Ольгердович. Невідомо чи знаходився при ньому баскак, але монети Київського князівства ще деякий час чеканились з джучидською тамгою. Беручи до уваги «Велику Смуту» в Золотій Орді, логічно припустити, що адміністрація баскака швидше за все була вигнана з Києва¹⁵.

Поширення влади литовських князів на землі Чернігово-Сіверщини у цих умовах було закономірним. Це відбувалось як у вигляді безпосереднього заняття удільних «столів» Гедиміновичами, так і шляхом переходу місцевих князів — Ольговичів у стан васалів великого князя литовського з різним ступенем залежності. Не в останню чергу в цьому процесі грала матримоніальна політика Ольгерда. Наприклад, козельсько-карачівський князь Святослав Тітович та новосільський князь Іван, згадані у листі Філофею, були зятями Ольгерда¹⁶. Включення у чернігівські синодики литовських князів (Гедиміновичів та Гольшанських) може свідчити як про близькі їхні родові зв'язки з Ольговичами, так і про удільні володіння в Чернігово-Сіверській землі¹⁷.

Ф. Шабульдо вважав, що литовці під час походу на Коршів на Швидкій Сосні у 1362 р. оволоділи Черніговом, Новгородом-Сіверським, Трубчевськом, Путивлем та Курськом¹⁸. У зв'язку з цим Коршев, швидше за все, був кінцевим пунктом походу литовців та опорним пунктом татар у Сіверській землі. На думку Ф. Шабульдо, Андрій Ольгердович оволодів Трубчевськом, а Костянтин Ольгердович став князем Чернігова¹⁹. Проте ця версія, заснована на свідченнях Літопису Биховця, іншими джерелами не підтверджується. Перша згадка трубчевського князя під 1379 р. стосується не Андрія Ольгердовича, а його брата Дмитра²⁰. Що ж стосується Костянтина Ольгердовича, то в дослідженнях польського спеціаліста з генеалогії Гедиміновичів Ярослава Тенговського саме його існування поставлено під сумнів²¹. Як відмічав Стефан Кучинський, незважаючи на те, хто сидів на чернігово-сіверських уділах, Гедиміновичі чи князі «давньої династії Святославичів», нема сумнівів у тому, що незабаром після 1360-62 рр. ці князівства знаходились під владою Литви²².

Що стосується часу та форми вхождення князівств району Верхньої Оки у сферу впливу Великого князівства Литовського у XIV ст., то це питання до сьогодні залишається дискусійним. Повністю цей регіон контролювався Ольгердом лише нетривалий час після «первой литовщины» у листопаді 1368 р., але вже в результаті походу московських полків на Калугу та Мценськ деякі верховські князі змінили свою політичну орієнтацію на промосковську²³. Причиною цього, на думку Ф. Шабульдо, багато в чому стало зближення Ольгерда з Мамаєм у період 1365 - 1368 рр., супроводжується відновленням виплати данини Мамаєвій Орді з Київської, Подільської та Чернігово-Сіверської земель²⁴. До початку 1370-х рр. оформився союз Ольгерда, Мамаєва та великого князя Тверського Михайла Олександровича.

Участь чернігівських князів (Романа Брянського, новосільських та таруських) у антитверській коаліції на чолі з Москвою відразу ж викликала реакцію у відповідь. У грудні 1375 р. татари Мамаєвої Орди здобули місто Новосіль, столицю Романа Семеновича, одного з князів — союзників Москви²⁵. Внаслідок татарського погрому центр Новосільського князівства був перенесений значно північніше — в Одоїв²⁶.

Проте татарські набіги зачіпали володіння не тільки московських і рязанських со-

юзників з числа верховських князів. Так, у Никонівському літописі під 6885 (1377) р. вказано: «Того же лета Андрияна Звенигородскаго сынъ, князь Феодоръ побилъ Татаръ многихъ». Складно сказати, що це були за татари і де відбулась битва. Звенигородський уділ займав південно-східні території Карачівського князівства, його центр локалізований на городищі у с. Спаське на р. Неполодь, лівій притоці р. Ока. Очевидно, до 70-х рр. XIV ст. Карачів перейшов під безпосередню владу великого князя литовського, а князі карачівських уділів визнали себе васалами («слугами») Ольгерда. Після здобуття татарами Мамаю Новосіля у 1375 р. Звенигородське князівство фактично стає прикордонним з володіннями Орди, а головним завданням його князів стає оборона південно-східних кордонів Великого князівства Литовського. У 1408 р. князі Звенигородські, Патрикій та Олександр Федоровичі, і син Олександра, Федор Котлечей, згадані серед васалів князя Свидригайла, який перейшов на службу до великого князя московського Василя Дмитровича. У збірнику Діонісія Звенигородського вказується, що князь Олександр Федорович був путивльським воєводою, а у Синодику Введенської церкви в ближніх печерах Києво-Печерської лаври згадують князя Федора Звенигородського та княгиню його Софію, князя Патрикія, князя Олександра Федоровича, князя Федора Олександровича, «убиенного от татар»²⁷.

В історіографії була висловлена думка про те, що чернігівські землі також серйозно постраждали під час походу Тимура на Верхній Дон у 1395 р. За свідченнями Хафіз-і Аbru та Шараф ад-Діна Йазді Тимур, переслідуючи Бек-Ярика, дійшов до «Урус Кара-Су» («Чорна Вода»). Ці території сприймалися як колишнє безпосереднє володіння Золотої Орди, тому місто було здобуто та спустошено. При цьому Тимур не планував подальше просування на землі Русі. У російських же літописах є розповідь про погром невеликого Єлецького князівства, що виникло у другій половині XIV століття на землях, захоплених в Орди²⁸. Закі Валіді-Тоганом була, проте, висунута гіпотеза про те, що Кара-Су арабських хроністів – це Чернігів. Таким чином, він вважав, що Чернігово-Сіверщина була спустошена під час походу Тимура у 1395 р.²⁹. Проте ані польські хроніки, ані білорусько-литовські літописи не підтверджують цього, актові документи також не повідомляють про спустошення литовських земель. Варто зазначити, що у районі Єльця зустрічається гідронім, який можна ототожнити з Кара-Су. Це річка Велика Чернава, раніше Чернава, ліва притока Сосни, яка впадає у неї приблизно у 35 км південно-західніше Єльця³⁰. Таким чином, не бачимо підстав переглядати традиційне трактування походу Тимура на Верхній Дон.

Завдяки археологічним дослідженням, ми можемо стверджувати, що у 1399 р. татари здійснили набіг на Посейм'я на Сіверщині. Писемні джерела ж фіксують походи XV-XVI ст. У 1422 р. татари напали на литовське прикордоння. Борис Черкас вважає, що набіг татар на Київщину допоміг відбити князь-намісник Чернігова Свидригайло. У 1424 р. на Верхнє Пооч'є напали татари Худайдата (брата Улуг-Мухаммеда). Самого Улуг-Мухаммеда у 1424 р. підтримав Вітовт. Про напад татар Худайдата на Новосільсько-Одоевське князівство повідомляв Вітовт у листі гросмейстеру Тевтонського Ордену Паулю фон Русдорффу. У ньому він писав, що на землі татар за ханський престол воюють шість претендентів. Три тижні Худайдат воював під Одоевом, біля восьми днів він був поблизу Тули і потім рушив на Рязанське князівство. Проти татар виступили князі Юрій Романович Одоевський, Андрій Михайлович, ймовірно, один з князів Мосальських, князі Андрій та Дмитро Всеволодовичі з таруських князів, князі Іван Семенович Баба та його брат Іван Путята з друцьких князів. Перемога була настільки переконливою, що Вітовт згадав її у своєму листі. Цікаво, що Юрій Одоевський у листі названий «людиною великого князя Московського», тобто васалом Василя Дмитровича. Літописи ж указують, що Вітовт інформував про вторгнення свого зятя (московського князя), вимагаючи допомоги, але «московская сила не успела». Цей факт дав підстави С.М. Кучинському вважати, що існувала московсько-литовська угода про спільну оборону кордонів від ординських набігів, подібна на положення договору між Казимиром та Василем Васильовичем від 31 серпня 1449 р.³¹.

Проте й підданих Улуг-Мухаммеда турбували кордони Литви і, зокрема, землі на східній околиці Чернігово-Сіверщини. Татари бека Айдера у 1431 р. воювали

поблизу міста Мценськ, а місцевого воєводу Григорія Протасєва захопили у полон обманом. За цю подію Улуг-Мухаммед був вимушений вибачитись і звільнити полоненого. Він забрав у Айдара здобич з Мценська. Лист Свидригайла гросмейстеру Тевтонського Ордена від 3 травня 1433 р. містить цікаві дані. Литовці надіслали до татар кілька місій. Першу очолював Міхал Арбанасс. Його спрямували в Орду «царю Магметю» (Улуг-Мухаммеду). Друге посольство очолював Ян Монівідович. Після цих місій до Свидригайла мало прибути 20 тис. воїнів з багатьма уланами. Проте вони не змогли приїхати взимку внаслідок багатьох снігопадів. Повідомлялось, що замість цього Улуг-Мухаммед зобов'язувався надіслати на допомогу Свидригайлу свого спадкоємця Мамутяка (Махмудека) та своїх зятів – беків Айдара та Елбердея. Улуг-Мухаммед називав Свидригайла своїм братом і казав, що виконує договір з ним. У листі згадувалось про дії татар у війську Федька та повідомлялось, що татарських військ у Федька достатньо. З осені 1433 р. у листах Свидригайла згадується вже інший татарський хан – Саїд-Ахмед. Причиною цього було те, що татари Улуг-Мухаммеда так і не наважились битися з литовцями Сигізмунда Кейстutowича та поляками Ягайла, а, повертаючись у степи, спустошили Київську та Чернігівську землі. Ягайло переманив Улуг-Мухаммеда на свій бік. Свидригайло доклав зусиль до детронізації Улуг-Мухаммеда. Татарські беки змістили Улуг-Мухаммеда і зробили ханом Саїд-Ахмеда. Він був сином Токтамиша й мешкав у Великому князівстві Литовському³².

У 1449 р. Саїд-Ахмед підтримав Михайла Сигізмундовича. Про цю подію згадано у кількох хроніках. За даними Хроніки Биховця, Михайло Сигізмундович володів Клецьким князівством. Коли його людей почали переслідувати, він утік до Брянська, звідти він просив допомоги у Москві і підкорив собі Київ. Щодо розповіді про здобуття Києва в Хроніці Биховця, то у цьому факті справедливо сумнівався вже М. Грушевський, який указував на ряд неточностей, як, наприклад, з пожалуванням Києва від Казимира IV Олельку (Олександрю Володимировичу) після Михайла Сигізмундовича. Документи кажуть про надання Київського князівства Олельковичам вже у 1440 р. Також опис дій Михайла Сигізмундовича є в німецьких документах та у Яна Длугоша. У польській хроніці вказано, що за допомогою татар Михайло Сигізмундович здобув Стародуб, Новгород-Сіверський та багато інших замків, що значить, що частина Чернігово-Сіверської землі перейшла під його владу. Єдиними татарами, які могли допомогти цьому князю, були татари з Великої Орди Саїд-Ахмеда. Очевидно, що при здобутті цих міст не обійшлося без допомоги русинів. У німецьких документах від 1449 р. вказано на захоплення Михайлом Сигізмундовичем Сіверської землі. Казимир IV повідомляв у листі гросмейстеру Тевтонського Ордена від 26 серпня 1449 р., що він переміг своїх ворогів. На допомогу Казимиру IV прийшов посланий московським князем Василем II Темним татарський царевич, який був сином Улуг-Мухаммеда. Така допомога від московського князя була продиктована тим, що Саїд-Ахмед також загрожував і московським володінням. Ян Длугош повідомляв, що Казимир IV зібрав значні сили та вибив прибічників Михайла Сигізмундовича із зайнятих ними місцевостей. Київ у розповіді Яна Длугоша не згадується. Під 1448 р. Олександр Гваньїні повідомляв про те, що за допомоги татар Михайло Сигізмундович узяв Стародуб та Новгород-Сіверський. Мацей Стрийковський повідомляв про здобуття ним же при допомозі татар міст Стародуба, Новгорода-Сіверського, Путивля, Серпейська, Брянська та ряду інших литовських замків на прикордонні з Москвою. Михайло Сигізмундович переміг нашвидкуруч зібрані місцеві литовські загони, але, коли проти нього виступив великий князь литовський та польський король Казимир IV, то Саїд-Ахмед не зумів вистояти проти нього. За свідченнями Мацея Стрийковського та Марціна Кромера, усі міста та замки були повернуті Литві. Та у цих відомостях вони повторювали дані Яна Длугоша. Таким чином, здобуття Києва у 1449 р. Михайлом Сигізмундовичем є історичним фантомом, народженим Хронікою Биховця³³.

Після вторгнення Саїд-Ахмеда у 1449 г. минуло багато часу, перед тим як татари знову з'явилися на чернігово-сіверському прикордонні. Орда Саїд-Ахмеда була переможена у 1452 р., а Кримське ханство та Велика Орда довго ворогували між собою, та й сили останньої на себе також відволікали Рязань та Москва. Татарське вторгнення

зачепило Верховські князівства тільки у 1480 р., коли литовці не прийшли на допомогу Великій Орді. Хан Ахмед помстився Казимиру IV за те, що той ухилився від прямої підтримки Великої Орди в битві под Угрою. У 1480 р. татари вдерлись у Верховські князівства і захопили Мценськ, Перемишль, Воротинськ, Бельов, Одоїв, Козельськ. Ці землі належали Великому князівству Литовському, хоча й бунтували проти великого князя у 1480 р. Р. Почекаєв зазначав, що напад на Верховські князівства точно не можна назвати дружнім вчинком по відношенню до литовців. Пізніше у 1486 р. Верховські князівства відпали від Великого Князівства Литовського та перейшли під сюзеренитет великого князя московського, що призвело до литовсько-московської війни 1486-1494 рр.³⁴

Протягом кількох десятиріч Чернігово-Сіверські землі не знали набігів татар, доки у 1500 р. не почалась нова війна, яка продовжувалась з 1500 по 1503 рр. Вона була обумовлена переходом ряду чернігово-сіверських князів у підданство великому князю московському Івану III. Зі своїми володіннями до великого московського князя перейшли Семен Іванович Бельський, Семен Іванович Стародубський-Можайський, Василь Іванович Шемячич Новгород-Сіверський, князі Трубецькі. У складі військ московитів у Сіверську землю у 1500 р. прийшли війська касимівського хана Сатилгана та казанського хана (у вигнанні) Мухаммеда-Аміна. З іншого боку, союзник великого литовського князя Олександра Казимировича Шейх-Ахмед у 1501 р. вдерся у Чернігово-Сіверську землю. Проти загонів Шейх-Ахмеда та Сайїд-Махмуда воювали касимівські татари. У здобутті Путивля брав участь Мухаммед-Амін³⁵.

Марцин Бельський повідомляв, що Шейх-Ахмед прийшов на допомогу Литві у 1501 р. Його військо вдерлося на Сіверську землю та здобуло Новгород-Сіверський та Брянськ, які у 1499 р. (реально у 1500 р.) завоював московський князь Іван. Хан Великої Орди зупинився між Києвом та Черніговим і послав до литовців гінців із проханням, щоб вони воювали проти кримських татар та московитів. Вказано, що внаслідок тяжкої зими дружина хана Великої Орди та багато його людей перебігли до кримського хана. Менглі-Гірей переміг Шейх-Ахмеда й той втікав до Києва, поблизу якого він вступив в перемовини з місцевим воєводою Дмитром³⁶.

Згідно з Мацеєм Стрийковським, послі від «заволзьких татар» (Великої Орди) Шейх-Ахмеда прибули до Великого князівства Литовського у 1501 р. Польський король Ян Ольбрахт відправив до татар свого посла Кшиштофа Теслика, а великий князь литовський Олександр – Міхала Халецького. Шейх-Ахмед прийшов з Волги на Дон, звідки 100 тис. татар рушили у Сіверську землю й зайняли Новгород-Сіверський. Татари зайняли землі до Брянська. Сіверські землі хан передав Міхалу Халецькому, а сам встав між Черніговом та Києвом. Татарські послі також прибули і в Краків на коронацію Олександра польською короною. Литовці заплатили Шейх-Ахмеду упоминки. Тяжка зима призвела до того, що більше половини людей хана втекли до Менглі-Гірея, який переміг татар. Коджак-солтан та Шейх-Ахмед прибули до Києва до місцевого воєводи Дмитра Путятича та доповіли йому про свої справи³⁷.

Олександр Гваньїні повідомляв, що заволзький цар Шейх-Ахмед перейшов Волгу і Дон і привів своїх людей на допомогу Литві. Вів хана Міхал Халецький. Татари здобули Новгород-Сіверський і дійшли до Брянська. Інші ж замки добровільно капітулювали і в них владу татари віддали Міхалу Халецькому. Сам Шейх-Ахмед зупинився між Києвом та Черніговом. Коли ж з цих територій його забажав вибити Менглі-Гірей, то його Шейх-Ахмед переміг. Хан казав, що привів 100 тис. Коли Олександра коронували в Кракові, то до нього прибули татарські послі, які скаржились, що поляки та Литва їм не допомагають, а самі вони змучені важкою зимою. Олександр після коронації обіцяв допомогти. Тим часом дружина Шейх-Ахмеда з більшою частиною його воїнів перейшли на бік Менглі-Гірея. Кримці несподівано напали і розгромили Шейх-Ахмеда, який після цього втік до Києва, а потім до Білгорода (Аккермана). У турок він просив допомоги проти польського короля, проте це йому не вдалось, і він повернувся до Києва, де був під вартою до Брестського сейму. На останньому в Радомі Шейх-Ахмед звинувачував короля та литовських панів за те, що вони не надали йому допомоги. Литовці ж відповіли, що він нікого не може звинувачувати, окрім

себе, оскільки тоді він грабував королівських підданих під Києвом, а міг стати проти московитів під Стародубом, де й міг з'єднатися з королем³⁸.

У Хроніці Биховця під 1501 р. вказувалось, що восени того ж року Шейх-Ахмед з усією «Заволжской Ордой» вдерся у Сіверську землю, здобув Брянськ та Новгород-Сіверський і хан встав між Черніговом та Києвом. Татарські послі прийшли в Литву разом з Міхалом Халецьким. Від імені Шейх-Ахмеда вони запропонували великому князю Олександру союз та разом виступити проти кримців та московитів. Узимку 1501-1502 рр. Менглі-Гірей переміг Шейх-Ахмеда, який утік до Білгорода, але потім повернувся до Києва, де його у полон узяв Дмитро Путятич³⁹.

Татарські набіги на Чернігово-Сіверську землю, яка з 1503 р. офіційно стала московською, відновились у 1507-1508 рр. з черговою московсько-литовською війною. Вона почалась з заколоту Глинських у Великому князівстві Литовському. Михайло Глинський був не в силах самотужки здобути великокнязівський престол і звернувся за допомогою до кримців та московитів. Великий князь московський Василь III Іванович надав допомогу бунтівникам, але війна для московитів була невдалою. Великий князь московський Василь Іванович не підтримав ідею Менглі-Гірея про створення Київського князівства, що значно зіпсувало відносини Криму з Москвою, оскільки одною з головних ідей кримського хана було встановлення протектората над Київською землею. Кримський хан у 1508 р. вдарив у тил московитам у районі Сіверської землі, але був вимушений відступити тому, що московський князь вів перемовини з ногайцями, а відтак можна було очікувати вторгнення ногайців у Крим⁴⁰.

У 1512 р. почалася нова війна між московитами та литовцями. Кримці виступали в ній вже однозначно як союзники литовців. У 1512 р. кримський хан здійснив похід на московитів. Він нападав на Бельов, Одоїв, Воротинськ, Путивль, Брянськ, Стародуб та Рязань, проте московити перемогли кримців. Здобуття московитами Смоленська у 1514 р. викликало невдоволення Менглі-Гірея, і він обурювався тим, що Василь не попередив хана про здобуття міста. З приєднанням земель до Великого князівства Литовського, кримці позбавлялись прибутків із землі та скасовувались для них митні платежі. Менглі-Гірей вимагав, щоб Василь Іванович повернув Литві Сіверську землю. Від 1512 р. і до самої своєї смерті у 1515 р. Менглі-Гірей був союзником Великого князівства Литовського. Оборonoю ж степових кордонів займалися путивльські козаки, які були відомі ще як севрюки, які охороняли й степовий кордон Литви на Дніпровському Лівобережжі⁴¹.

Таким чином, ми дійшли наступних висновків: на відміну від Київщини та Поділля татари менш активно атакували чернігово-сіверські землі. У XIV ст. було кілька татарських набігів на власне Чернігово-Сіверські землі. Використання татар у внутрішньополітичній боротьбі зафіксовано у 1447 р. у зв'язку з боротьбою між Казимиром IV Ягеллончиком та Михайлом Сигізмундовичем за контроль над Черніговом. Набіги татар на Верховські князівства у 1422, 1424 і 1431 рр. були порівняно невеликими, на відміну від походу Ахмеда у 1480 р. На початку XVI ст. татари з'являлись у Чернігово-Сіверській землі як союзники московитів та литовців. Татари почали активно з'являтися на кордонах Чернігово-Сіверських земель з активізацією московсько-литовського протистояння. Татари активно були присутні у Чернігово-Сіверській землі у 1500-1502 рр., спустошуючи регіон.

1. Горский А.А. Гибель Михаила Черниговского в контексте первых русских князей с Ордой // Средневековая Русь. Вып. 6. – М.: Индрик, 2006. – С.138-154; Кучкин В.А. Летописные рассказы о слободах баскака Ахмата. // Средневековая Русь. – М.: Российское университетское издательство, 1996. – Вып. 1. – с. 5-57; Парунин А. Н. Модель смерти и умирания в Повести о убиении Михаила Черниговского. http://krotov.info/libr_min/16_p/ar/unin_01.htm

2. Беспалов Р.А. Битва коалиции феодалов Верхнего Поочья с ханом Куйдадатом в 1424 г. // Верхнее Подонье: Археология. История. – Вып. 4. – Тула: Государственный музей-заповедник Куликовское поле, 2009. – С. 205-210.

3. Русина Е. Яголдай, Яголдаевичи, Яголдаева Тъма // Славяне и их соседи. – Вып. 10. – М.: Наука, 2001. – С. 144-152
4. Александров Д. Н. Феодальная раздробленность Руси: монография. – М.: Экслибрис-пресс, 2001. – С. 206-213, 293-297
5. Рогожский летописец, Тверская летопись // Полное Собрание Руських летописей. – Т. 15. – М.: Языки русской культуры, 2000. – С. 92
6. Шеков А. В. Верховские княжества. Середина XIII – середина XVI в. – М.: Русская панорама, 2012. – С. 122
7. Темушев В. Первая Московско-литовская пограничная война, 1486-1494. – М.: Квадрига, 2013. – С. 185-186; Летописный сборник именуемый Патриаршею или Никоновскую летописью. // Полное Собрание Русских Летописей. – Т. 11. – Санкт-Петербург: Типография И.Н. Скороходова, 1897. – С. 228-229; Горский А.А. Ногай и Русь. // Тюркологический сборник, 2001. – М.: Восточная литература, 2002. – С. 130-155; Горский А.А. Москва и Орда. – М.: Наука, 2003. – С. 34-35; Багновская Н. М. Севрюки: население Северной земли в XIV-XVI вв. – М.: Палеотип, 2002. – С. 9-11; Русина О.В. Україна під татарами і литвою. – К.: ВД Альтернативи, 1998. – С. 73; Шабульдо Ф.М. Кондоминантный статус украинских земель в XIV в.: От первых территориальных приобретений Польши и Литвы во владениях Золотой Орды до ярлыка Мамаю // *Balkanica Poznaniensia. Acta et studia. Ludy koczownicze Eurazji .XIV.UAM / Pod redakcją Iłony Czamanskiej i Witolda Szulca.* – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2007. – S.157-182; Русская историческая библиотека, издаваемая Императорскою Археологическою Коммиссиею. (РИБ). Т. 6. Памятники древнерусского канонического права. – Ч. 1. – СПб.: Типография Императорской академии наук, 1880. – Прил. №24, Стб. 135-140; Беспалов Р. А. Черниговский трезубец на вислых печатях XII века и клеймение им монет в 1370-х годах // Куликовская битва в истории России / Сост. А.Н. Наумов. – Вып.2. – Тула: Государственный музей-заповедник Куликовское поле, 2012. – С. 137-140; Рогожский летописец, Тверская летопись // Полное Собрание Руських летописей. – Т. 15. – М.: Языки русской культуры, 2000. – С. 65-68, 110-111
8. Грачев А.И. Поход хана Джанибека в Иран в 1356-1357 гг. Анализ и реконструкция хронологии событий // Золотоордынская цивилизация. – Вып.4. – Казань: ООО Фолиант, Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2011. – С. 47-58
9. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К.: Наукова думка, 1993. – Т.4. – С. 41-44, 66-67; Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого Княжества Литовского. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 51; Шабульдо Ф.М. Кондоминантный статус украинских земель в XIV в.: От первых территориальных приобретений Польши и Литвы во владениях Золотой Орды до ярлыка Мамаю // *Balkanica Poznaniensia. Acta et studia. Ludy koczownicze Eurazji .XIV.UAM / Pod redakcją Iłony Czamanskiej i Witolda Szulca.* – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2007. – S.157-182; Почекаев Р.Ю. Цари ордынские. Биографии ханов и правителей Золотой Орды. – СПб.: Евразия, 2012. – С. 139-143
10. Зотов Р. В. О черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. – СПб.: Типография братьев Пантелеевых, 1892. – С. 115-120
11. Русина О. В. До питання про кївських князів татарської доби // Записки Наукового товариства імені Тараса Шевченка. – Т. 225. Праці Історико-філософської секції. Львів, 1993. – С. 198-199
12. Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год / Под ред. В. Антоновича и К. Козловского. – К.: Университетская типография, 1868. – С. 74
13. Кучкин В. А. Договорные грамоты московских князей XIV века: внешнеполитические договоры. – М.: Древлехранилище, 2003. – С. 161, 167, 339
14. Летописный сборник именуемый Патриаршею или Никоновскую летописью. // Полное Собрание Русских Летописей. – Т. 11. – Санкт-Петербург: Типография И.Н. Скороходова, 1897. – С. 174; Продолжение летописи по воскресенскому списку // Полное собрание русских летописей. – Т. 8. – СПб.: Типография Эдуарда Праца, 1859. – С. 73

15. Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого Княжества Литовского. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 59-61; Грицак П. Київщина по татарському погрому (спроба ревізії традиційного погляду) // Розбудова держави. – Рік VI, осінь. – Ч. 3 (14). – Клівленд, 1954. – С. 4-5; Черкас Б. Синьоводська битва 1362 року. Історичний нарис. – К., 2012. – С. 66-67, 79; Клепатский П.Г. Очерки по истории земли Киевской: Литовский период. – Біла Церква: Вид. О. В. Пшонківський, 2007. – С. 53-57; Горский А.А. Москва и Орда. – М.: Наука, 2003. – С. 35-40
16. Редкие источники по истории России. Вып. 2: Новые родословные книги XVI в. / Подг. З. Н. Бочкарева, М. Е. Бычкова. – М.: Наука, 1977. – С. 42; Русская историческая библиотека, издаваемая Императорскою Археологическою Коммиссиею. (РИБ). – Т. 6. Памятники древнерусского канонического права. – Ч. 1. – СПб.: Типография Императорской академии наук, 1880. № 24, с. 138
17. Зотов Р. В. О черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. – СПб.: Типография братьев Пантелеевых, 1892. – С. 28-29; Поменник Введенської церкви в ближніх печерах Києво-Печерської лаври: Публікація рукописної пам'ятки другої половини XVII ст. / Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник; упоряд. О. С. Кузьмук. – К.: Фенікс, 2007. – С. 18-19
18. Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого Княжества Литовского. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 62
19. Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого Княжества Литовского. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 64
20. Рогожский летописец, Тверская летопись // Полное Собрание Русских летописей. – Т. 15. – М.: Языки русской культуры, 2000. – С. 138
21. Tęgowski J. Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów. – Т.2. – Poznań-Wrocław: Wydawnictwo Historyczne, 1999. – S. 52, 308-309
22. Kuczyński S.M. Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy // Праці Українського Наукового Інституту. – Т. 33. – Warszawa (Варшава), 1936. – S. 172-173
23. Шеков А. В. Верховские княжества. Середина XIII – середина XVI в. – М.: Русская панорама, 2012. – С. 121-123; Русская историческая библиотека, издаваемая Императорскою Археологическою Коммиссиею. (РИБ). – Т. 6. Памятники древнерусского канонического права. – Ч. 1. – СПб.: Типография Императорской академии наук, 1880. – С. 138-140
24. Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого Княжества Литовского. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 104-106
25. Рогожский летописец, Тверская летопись // Полное Собрание Русских летописей. – Т. 15. – М.: Языки русской культуры, 2000. – С. 113
26. Шеков А. В. Верховские княжества. Середина XIII – середина XVI в. – М.: Русская панорама, 2012. – С. 124
27. Летописный сборник именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. // Полное Собрание Русских Летописей. – с Т. 11. – Санкт-Петербург: Типография И.Н. Скороходова, 1897. – С. 26, 204; Шеков А. В. Верховские княжества. Середина XIII – середина XVI в. – М.: Русская панорама, 2012. – С. 125-126; Бычкова М. Е. Состав класса феодалов России в XVI в.: Историко-генеалогическое исследование. – М.: Наука, 1986. – С. 74-75; Поменник Введенської церкви в ближніх печерах Києво-Печерської лаври: Публікація рукописної пам'ятки другої половини XVII ст. / Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник; упоряд. О. С. Кузьмук. – К.: Фенікс, 2007. – С. 18-19
28. Лаптёнков В. В. Елецкие древности. – Воронеж: Воронежский государственный педагогический университет, 1998. – С. 22-23; Летописный сборник именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. // Полное Собрание Русских Летописей. – Т. 11. – Санкт-Петербург: Типография И.Н. Скороходова, 1897. – С. 159;
29. Заки Валиди Тоган. Восточно-европейская политика Тимура // Золотоордынская цивилизация. – Вып.3. – Казань: Фэн АН РТ, 2010. – С. 215
30. Лаптёнков В. В. Елецкие древности. – Воронеж: Воронежский государственный

педагогический университет, 1998. – С. 56, 62; Книга Большому Чертежу/ под ред. К. Н. Сербиной. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – С. 60, 82

31. Kuczyński S.M. Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy // Праці Українського Наукового Інституту. – Т. 33. – Warszawa (Варшава), 1936. – S. 128-129; Летописный сборник именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. // Полное собрание русских летописей. – Т. 11. – Санкт-Петербург: Типография И.Н. Скороходова, 1897. – С.239; Продолжение летописи по воскресенскому списку // Полное собрание русских летописей. Т. 8. – СПб.: Типография Эдуарда Праца, 1859. – С. 92; Шеков А. В. Верховские княжества. Середина XIII – середина XVI в. – М.: Русская панорама, 2012. – С. 138-139; Черкас Б. Степовий щит Литви. Українське військо Гедиміновичів (XIV-XVI ст.): науково-популярне видання. –К.: Темпора, 2011. – С. 51; Żdan M. Stosunki litewsko-tatarskie za czasow Witolda, w. Ks. Litwy // Ateneum Wilenskie. Czasopismo naukowe poswiecone badaniom przeszlosci ziem Wielkiego X. Litewskiego. – Rocznik VII. – Zeszyt 3-4. – Wilno, 1930. – S. 575-577; Беспалов Р.А. Битва коалиции феодалов Верхнего Поочья с ханом Куйдадатом в 1424 г. // Верхнее Подонье: Археология. История. – Вып. 4. – Тула: Государственный музей-заповедник Куликовское поле, 2009. – С. 205-210; Codex Epistolaris Vitoldi, Magni Ducis Lithuaniae, 1376-1430 / Collectus opera Antonii Prochaska // Monumenta medii aevi historica res gestas illustrantia. – Т. 6. Krakoviae, 1882. – S. 688

32. Зайцев И.В. Между Москвой и Стамбулом. Джучидские государства, Москва и Османская империя (начало XV – первая половина XVI вв.). – М.: РУДОМИНО, 2004. – С. 57-59; Флоря Б.Н. Орда и государства Восточной Европы в середине XV века // Славяне и их соседи. – М.: Наука, 2001. – Вып. 10. – С. 175-177; Babinskas N. Политические отношения Великого Княжества Литовского (ВКЛ) и Молдовы в 1430-1447 гг. // Revista de Istorie a Moldovei. – Chisineu: Institutul de Istorie, 2008. – № 3. Iulie-septembrie. – P. 8; Трепавлов В.В. Большая Орда. – Тахт эли. Очерк истории. – Тула: Граф и К., 2010. – С. 52-53

33. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К.: Наукова думка, 1993. – Т.4. – С. 246; Хроника Быховца // Полное собрание русских летописей. – Т. 32. – М., 1975. <http://izbornyk.org.ua/psrl3235/lytov08.htm>; Стрийковський Мацей. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові, 2011. – С. 724-725; Гваньїні Олександр. Хроніка Європейської Сарматії. – К.: ВД Києво-Могилянська академія, 2009. – С. 338; Długosz J. Dziejów Polskich ksiąg dwanaście / Przekład K.Mecherzyńskiego. – Т. 5. Ks. XII. – Kraków: Typ. Czas, 1870. – S. 56-57

34. Русина О.В. Україна під татарами і литвою. К.: ВД Альтернативи, 1998. С. 157-160; Konieczny F. Rzekoma koalicja Litwy z Tatarami przeciwko Moskwie w 1480 w. // Ateneum Wilenskie. Czasopismo naukowe poswiecone badaniom przeszlosci ziem Wielkiego X. Litewskiego. – Rocznik 1. – Zeszyt 3-4. – Wilno, 1923. – S. 352-397; Почекаев Р.Ю. Цари ордынские. Биографии ханов и правителей Золотой Орды. – СПб.: Евразия, 2012. –С. 262-263

35. Рахимзянов Б.Р. Касимовское ханство (1445-1552 гг.). Очерки истории. – Казань: Татарское книжное издательство, 2009. – С. 129-131; Продолжение летописи по воскресенскому списку // Полное собрание русских летописей. – Т. 8. – СПб.: Типография Эдуарда Праца, 1859. – С. 238-240; Русина О.В. Україна під татарами і литвою. – К.: ВД Альтернативи, 1998. – С. 162-166

36. Kronika Polska Marcina Bielskiego. – Т.2. Ks. IV-V. – Sanok: Naklad i druk Karola Polaka, 1856. – S. 912-913, 915-917, 922-923, 925

37. Стрийковський Мацей. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові, 2011. – С. 826

38. Гваньїні Олександр. Хроніка Європейської Сарматії. – К.: ВД Києво-Могилянська академія, 2009. – С. 352-354

39. Хроника Быховца // Полное собрание русских летописей. – Т. 32. – М., 1975. <http://izbornyk.org.ua/psrl3235/lytov08.htm>

40. Хорошкевич А.Л. Русь и Крым от союза к противостоянию. Конец XV – начало

XVI вв. – М.: Эдиторал УРСС, 2001. – С. 169-170; Шэйфер В. Мяцеж ці паўстанне? Выступ Міхала Глінскага пад час вайні Маскоўскай дзяржавы з ВКЛ у 1507-1508 гг. // Гістарычны Альманах. – Т.2 Мінск, 1999. – С. 101-109

41. Хорошкевич А.Л. Русь и Крым от союза к противостоянию. Конец XV – начало XVI вв. – М.: Эдиторал УРСС, 2001. – С. 170-171, 177-179; Pulaski K. Stosunki z Mengli-Girajem // Stosunki Polski s Tatarszczyzna od Polowi XV wieku. – Krakow-Warszawa, 1881. – S. 182-193; Багновская Н. М. Севрюки: население Северской земли в XIV-XVI вв. – М.: Палеотип, 2002. – С. 22-32

Пилипчук Я.В., Бабенко А.А.

Чернигово-Северская земля и татары (литовский период)

Данное исследование посвящено взаимоотношениям Чернигово-Северской земли в эпоху литовского владычества. Новизной данного исследования является целостная реконструкция взаимоотношений князей этого региона с татарами в XIV-XVI вв. Чернигово-Северская земля в XIV в. эпизодически подвергалась набегам небольших отрядов татар. Похожей была ситуация и в первой половине XV в. Помощь Михаилу Сигизмундовичу со стороны Саид-Ахмеда привела к захвату нескольких северских городов. Масштабы и интенсивность набегов татар на Верховские княжества увеличились во время войн между Великим княжеством Литовским и Великим княжеством Московским во второй половине XV – начале XVI в. Это было обусловлено тем, что Ахмед, не получив поддержки от Казимира Ягеллончика, опустошил Верховские княжества. Шейх-Ахмед же рассматривал Чернигово-Северскую землю как территорию боевых действий. Он отвоевал у русских ряд занятых ними территорий и был настроен соединиться на территории Чернигово-Северской земли с литовцами. Люди Шейх-Ахмеда напали и на литовские земли, что и было поводом к заточению в темницу Шейх-Ахмеда Дмитрием Путятичем. Чернигово-Северская земля также воспринималась как вражеская во время крымско-литовского союза 1512-1514 гг. против русских.

Ключевые слова: татары, Чернигово-Северская земля, Великое княжество Литовское, Великое княжество Московское, Верховские княжества, набег, крымские татары.

Pylypchuk Ya. V., Babenko A. A.

Chernigiv-Siverian Land and Tatars (The Lithuanian Epoch)

This study is dedicated to Chernigiv-Siverian land during the period of Lithuanian rule. The novelty of this study is an integral reconstruction of the relationship of the princes of this region with the Tatars in XIV-XVI centuries. Chernigiv-Siverian land in XIV century occasionally suffered incursions of small groups of Tatars. Similar was the situation in the first half of the XV century. Amir Timur did not invade Chernigiv-Siverian land, and Urus Qara-Su – was a river Chernava in Elets principality. Help of Said-Akhmad to Michael Sigismundovich led to the capture by tatars several towns in Chernigiv-Siver land. The scale and intensity of the Tatar raids on Verkhovski Duchies increased during the wars between the Grand Duchy of Lithuania and the Grand Duchy of Moscow in the second half of the XV – early XVI century. This was due to the fact that khan Akhmed was not supported by Casimir Jagiellonian. Akmed-khan devastated Verkhovski principalities in the Upper Oka region. Also Sheikh-Akhmed considered Chernigiv-Siverian land as an area of combat operations. He captured a number of Chernigiv-Siverian territories occupied by Russians, and was set up troops to connect with the Lithuanians in the territory of Chernigiv-Siverian land. People of Sheikh-Akhmed also attacked Lithuanian lands, that was the reason for incarceration Sheikh-Akhmed by Dmytro Putyatych. Chernigiv-Siverian land perceived as the enemy territory during alliance of Crimean Tatars with Lithuanians in campaign in 1512-1514 years against the Russians.

Ключеві слова: Tatars, Chernigiv-Siverian land, Great Duchy of Lithuania, Great Duchy of Moscow, Verkhovski Duchies, raids, Crimean Tatars.

Іван Тимів

БИТВА ПІД ЖУРАВНОМ 1676 р.

У статті розглянуто перебіг воєнних дій між польсько-литовськими та турецько-татарськими військами восени 1676 р. в межах Руського воеводства Речі Посполитої; висвітлено стратегію і тактику військових дій супротивників; визначено напрямки просування османських і ординських загонів по території краю; розглянуто наступальні дії військових сил Яна Собеського: оборонні дії гарнізонів місцевих замків, спорудження й захист укріпленого табору під Журавном; схарактеризовано наслідки і значення Журавненської військової кампанії для супротивників.

Ключові слова: битва, військовий табір, Журавно, Ян Собеський, турки, татари, Іслам Гірей, Ібрагім-паша, польсько-литовське військо, замок, оборона, облога.

Історія битви польського короля Яна Собеського (1674–1696) (фото 1) із турецько-татарським військом у вітчизняній історичній науці ще не стала предметом окремого дослідження. Власне, цим і зумовлена актуальність проблеми. Більш повно перебіг цієї баталії висвітлено в польській історіографії.

Фото 1

Із вітчизняних авторів до подій під Журавном 1676 р. у своїх дослідженнях звергалися Олена Апанович [4], Тетяна Григор'єва [5, 25, с. 44–46], Тарас Чухліб [25, с. 123–124], Андріана Малик [11] та Володимир Ягніщак [68].

Дослідження польськими істориками журавненських подій 1676 р. сягає останньої чверті ХІХ ст. Уперше увагу щодо висловлюваної нами теми звернув Францішек Ключицький у публікації «Журавинсько рік 1676» [37]. Брошура була присвячена 200-річчю Журавненської битви. Низку наукових розробок, присвячених цій проблемі, оприлюднив Януш Волінський [58–66], Войцех Кальват [38] подав коротку звістку про облогу військ Яна ІІІ в журавненському таборі.

Окремі розділи в монографічних дослідженнях та статті присвятили бойовим діям військ Яна Собеського із турками й татарами під Журавном Збігнєв Вуйцик [56], Даріюш Колодзейчук [39],

Єжи Маронь [42], Януш Паєвський [45, с. 184–199], Даміан Орловський [44, с. 205–235], Марек Вагнер [54, с. 236–287], Збігнєв Гундерт [34] та інші. Огляд бойових дій періоду польсько-турецької війни 1672–1676 рр. здійснив російський історик Сагіт Фаїзов [21].

Пропонована розвідка має реконструктивний характер. Мета статті: окреслити загальний перебіг військово-політичних подій, пов'язаних із походом османської армії в українські землі, облогою турецько-татарським військом польського табору під Журавном у вересні-жовтні 1676 р.; розкрити умови та значення Журавненського перемир'я для обох супротивників.

Як відомо, події періоду Журавненської військової кампанії географічно охоплювали територію Львівської та Галицької земель Руського воеводства.

На жаль, події турецького-татарського походу в Галицьку землю 1676 р., а саме бої з

© Тимів Іван Миколайович – старший науковий співробітник Краєзнавчого музею Калушини, історик.

турками поблизу села Довга й селища Войнилів у вересні 1676 р. та облога польського табору під Журавном 25 вересня – 14 жовтня 1676 р. чомусь не увійшли до відомого довідника Віктора Мандзяка «Битви середньовічної та ранньомодерної історії» [12].

У вітчизняній історіографії немає навіть окремої енциклопедичної статті про цю подію. Автор статті про Журавно [6, с. 176] обмежився лише одним реченням про битву під Журавном. Лише побіжно згадує про події під Войниловом історик Валерій Степанков [19, с. 125]. Частково цю прогалину заповнюють публікації Володимира Ягніщак [26; 67] та матеріали наукової конференції, присвячені подіям польсько-турецьких воєн XVII ст. [57].

Із огляду на невивченість цієї проблеми актуальною є нинішня стаття, мета якої – висвітлення бойових дій польського війська на чолі з королем Яном Собеським із турецько-татарською навалою восени 1676 р. на теренах Руського воєводства.

Джерельну основу висвітлюваних подій становлять українські літописи [7; 9; 10; 16; 22], офіційне та приватне листування [33, 35, 63], повідомлення про перебіг воєнних дій [2, 31, 33, 43, 46, 65], звіти австрійських послів [61], щоденники [1; 3; 55], дипломатична переписка [41] тощо.

Деякі застереження викликають сумнівні твердження російського історика Олександра Попова, який безпідставно стверджує про захоплення турками й татарами восени 1676 р. Станіславова. Насправді, були спалені околиці й частина міста, гарнізон фортеці витримав ворожий натиск. Не відповідають дійсності й формулювання автора про відсутність розвідки у війську Яна Собеського та допомоги з боку місцевого населення. Навпаки, Собеський, як польовий командир, мав добру розвідку й підтримку місцевих жителів, що підтверджено успішними військовими діями проти татар у 1672 р. [15, 218, 220; 50, с. 280; 20].

Найчастіше про події під Журавном згадуються в регіональному літописанні, зокрема в «Добромільському літописі» (1648–1700 рр.) Семеона Коростенського, священника Церкви Різдва Пречистої Діви в місті Добромилі Старосамбірського району Львівської області. Літописні записки Коростенського вперше опубліковано 1888 р. [16, с. 230–240]. Усі записи в літописі зроблено в часі життя автора. Про це свідчить зізнання самого літописця: «Описав те, що діялося за мого життя». Отже, це автентичні свідчення сучасника подій. У літописі згадано найважливіші події, пов'язані з татарськими набігами від 1672–1699 рр. Між ними зафіксовано й журавненські: «У році 1676 Шайтан-паша військо польське і короля, й гетьмана під Журавном обложив, і там до часу учинили поміж себе угоду» [7, с. 312, 313].

Події під Журавном 1676 р. відображені також у «Тисменичанських записках» (1738 р.), літописному збірнику дяка Михайла Лисецького із с. Тисменичани Надвірнянського району Івано-Франківської області [14, с. 181; 9; 22, с. 94].

У монастирських літописах згадується про руйнування татарами Манявського монастиря. Така звістка зафіксована в Літописі Підгорецького монастиря. «Не по мнози времени вторицею война турецкая под Журавном наступила. Того ж року и часу (1676), мѣсяця септеврія дня [10, с. 126] святую обитель Скитскую турки разорили и огнем сожгли, в то время игуменствующу во святой обители Скитской честному отцу Дорофею, и паки велие в земли сей бысть смятеніе» [10, с. 127].

Загалом літописні згадки про журавненські події лише фіксують саму подію, тому лаконічні, узагальнювальні.

Щоденникові записи тієї пори вказують на те, що Собеський, закладаючи табір під Журавном, передбачав імовірність оборони Станіславівської фортеці [3].

Журавненські події мали відгомін і в західноєвропейській періодиці, зокрема в такому виданні, як «Theatrum Europaeum» [13, с. 347; 52, с. 209].

Певне джерельно-інформативне значення мають і картографічні матеріали, які дають уявлення про розташування військових сил та хід збройного протистояння під Журавном у вересні та жовтні 1676 р., віднайдені Володимиром Ягніщак [67].

Цікавою є оповідь сучасника подій Миколая Єміоловського (1620 – 1693) про бойові дії польських військ із турками й татарами під Журавном у 1676 р. Автор правдиво стверджує, що Ян Собеський, маючи від сейму засоби для утримання війська, відмовився виділяти харчі для малоефективного шляхетського ополчення. Він також фіксує надходження підкріплення (4 тис. воїнів) для королівського війська, що його

привели із Залозець коронний обозний Конецьпольський і Мишковський, повідомляє про збройне протистояння біля королівського табору, загибель генерала від артилерії Жебровського [46, с. 258–259] тощо.

Передумови журавненських подій були не вельми сприятливі для Речі Посполитої. В останній чверті XVII ст. вона продовжувала потерпати від спустошливих турецько-татарських нападів, тривалий стан неспокою і тривожності на південному сході держави унеможлилював усяку активну політику. Король Ян Собеський дійшов висновку, що Польщі потрібний мир із Османською імперією, який мусить бути досягнутий ціною переможної битви над турками, котра продемонструє військову могутність польської армії. Воєнна кампанія 1675 р. такого вислідку не дала. Навіть переможна битва під Львовом та героїчна оборона Теревовлі 1675 р. не погамували грабіжницький потяг турків і татар, які розтеклися теренами краю [45, с. 185].

Тим часом Ян Собеський вважав першочерговою потребу створення потужної армії, котра може завдати поразки османам, забезпечити мир і спокій на південному сході держави, необхідний для активізації політики на півночі. Тому вже під час коронаційних святкувань 2 лютого 1676 р. володар звернувся до сейму з проханням збільшити армію до 80 тисяч вояків [45, с. 185].

Однак через інтриги супротивників короля зібрати армію у 78 тис. воїнів так і не вдалося [32, с. 71]. Збір шляхетського ополчення, котре було небоєздатним військом, сіяло ворожечу й було готовим у будь-який момент до заколоту, проти короля, Ян Собеський відмовився оголошувати, що, звісно, викликало невдоволення шляхти [15, с. 219].

Важким було й матеріальне становище польських і литовських жовнірів, трирічне перебування в таборах без оплати й провіанту дало свої наслідки. Новий збір війська, яке не отримувало платні, йшов повільно, незважаючи на сувору кару, яку накладали королівські накази для ухильників. До того ж, армії бракувало польових командирів. За таких умов важливе значення мала присутність запорозького війська в кількості двох полків [32, с. 73, 74, 76].

За королівським планом, коронні війська мали збиратися поблизу Щирця на Львівщині, а литовські – під Берестечком. Однак мобілізація військ проходила доволі мляво, і в червні ще не було що протиставити туркам. А тим часом турецька армія, подолавши Дунай, наближалася до кордонів Речі Посполитої, татари спустошували землі Поділля й Волині [45, с. 186].

10 липня 1676 р. в таборі помер турецький воєначальник Ібрагім Шишман паша. Новим очільником армії став паша Дамаску Ібрагім Шайтан, під командуванням якого було 40 тисяч воїнів [45, с. 187].

Похід османської армії (50 тис. воїнів) в українські землі, на думку польського історика Лешека Підгородецького, розпочався на початку серпня 1676 р. [48, с. 220]. Вітчизняний дослідник Валерій Степанков вважає, що це сталося наприкінці липня 1676 р. [19, с. 124].

Турецька армія здійснила вторгнення на українські землі з боку Кам'янець-Подільського. Військо Ібрагіма Шайтана, вступивши до Червоноградського повіту, здобуло замок в Ягельниці. У Чорткові вони зруйнували монастир оо. Василян, де знищили документи. У Бучачі через пролом у стіні проникли до замку. Сильні залоги османці залишили в захоплених твердинях Потока й Язлівця. Не змігши захопити Бережанського замку, турецький воєначальник з військом прийшов до Нижнева й вступив на територію Покуття [9, с. 7; 8, с. 173; 28, с. 10; 19, с. 124].

Хроніст Ян Юзефович повідомляє, що окремі турецькі відділи зайшли на територію Покуття також й з боку села Устя [36, с. 368]. Це підтверджується й документальними матеріалами, в яких мовиться, що «після захоплення Бучача неприятель повернув за Дністер і перейшов його бродом за милю від Устя з гарматами й усім тягарем» [32, с. 75; 62, с. 238]. Подолавши Дністер, турки зруйнували Єзупіль, Тисменицю, а 12 вересня спалили околиці Станіславава, спустошили Коломию, Солотвино, зруйнували Манявський монастир, а далі рушили на Галич і Журавно [24, с. 58; 46, с. 258]. Такий напрям руху турецьких військових сил фіксують Олександр Чоловський та Юліан Целевич.

24 вересня 1676 р. турецьке військо Ібрагім-паші підійшло до м. Галича. Галиць-

кий замок було доручено здобути анатолійському паші Хусейну. Після кількох годин оборони турецькі війська разом із татарами й молдаванами зайняли замок без бою і пограбували, допоміг їм у цьому зрадник Ляховський, який був комендантом твердині. Військовий гарнізон і всіх, хто перебували в замку, забрав у ясир молдавський господар Дука. Частина оборонних укріплень висаджено в повітря [18, с. 212–213].

Деякий маршрут ворожого війська простежуємо в працях польських істориків Януша Волінського та Януша Паєвського. За їхніми спостереженнями, турки, щоб вступити в польські володіння, мали перейти міст через Дністер між Хотином і Жванцем. Зустріти супротивника вийшов стражник військовий Михайло Зброжко зі своїми відділами та волоськими хоругвами Мянчинського й козацькими загонами Барабаша. Поляки вплавали подолали Дністер і 19 серпня, зайшовши з тилу, наступом пішли на турецьку варту, що пильнувала міст. Одну частину переправи порубали, а іншу спалили. Довідавшись про зухвалий напад на міст, Ібрагім-паша відправив більший відділ татарської кінноти для переслідування поляків. Ординці таки наздогнали військо М. Зброжко, щоправда, вже за чотири милі від ріки. Після короткої сутички польські загоны відступили, зазнавши значних втрат. У цій невдалій спробі перехопити ворожий провіант М. Зброжко втратив п'ять боєздатних військових хоругв і безуспішно відступив [62, с. 234; 32, с. 73–74].

Однак після вирішального бою напасники були розбиті, полякам дісталася їхня хоругва, кілька бунчуків та чимало полонених. Ця смілива акція тимчасово затримала просування османів. Уже наприкінці серпня турецько-татарське військо, переправившись через Дністер, атакувало й захопило замки в Язлівці, Ягельниці, Чорткові, Бучачі, Потоці. А татари спалили околиці Дрогобича і Стрия [45, с. 187; 40, с. 477; 32, с. 74].

Із появою турків у Галицькій землі в деяких місцевостях населення чинило опір напасникам. Так, зокрема, вчинили мешканці спаленого Перегінська, які оборонялися на горі Чуті [14, с. 181; 24, с. 60]. Зміна напрямку просування турецьких військ до Покуття, на думку Валерія Степанкова, була зумовлена зруйнуванням моста під Жванцем [19, с. 125].

Співвідношення чисельності військ супротивників 22 тис. в Яна Собеського і 50 тис. під орудою Ібрагіма-паші не давало можливості польському королю дати напасникам одразу генеральну битву. Зважаючи на те, що татарське військо більш рухливе, ніж турецьке, польське командування вирішило спершу розбити ханську армію, а потім османські сили [44, с. 217].

12 вересня 1676 р. основні польські сили (20 тис. воїнів) прибули із Щирця до Львова. А 19 вересня військо на чолі з королем вирушило із Львова до Журавна. Військо Яна III спершу рухалося однією суцільною колоною. Подолавши 11 км, воно зупинилося на ніч у с. Кроточині (*сьогодні, це село Кротошин Пустомитівського району Львівської області. – І. Т.*). Наступного дня литовські й окремі відділи коронного війська на чолі з коронним хорунжим (із 1676 р.) Єронімом Августиним Любомирським (бл. 1647–1706) зупинилися в Хлібовичах. Короне військо під орудою короля й гетьманів, відокремившись, рухалося дещо швидше й стало на нічліг під Бранцями, неподалік Хлібовичів. 21 вересня 1767 р. об'єднані польсько-литовські сили подолали у брід мілководний на той час Дністер [44, с. 50–51].

Метою походу 20-тисячного польсько-литовського війська було відволікти ворожі сили від Станіслава й перехопити татарську орду з ясиром [64, с. 50].

У цей же час Ян Собеський, отримавши повідомлення розвідки про те, що ворожі сили зупинилися біля Галича, вирішив іти на Калуш, щоб підійти до Ібрагімового табору з тилу і відтіснити його від турецьких сил. Подолавши р. Стрий, поляки поспішно прямували до Жидачева і увечері 22 вересня досягли околиць міста. Артилерія і деякі піхотні відділи підоспіли вже вночі [66, с. 51; 44, 218].

Однак реалізувати план розгрому турецьких і татарських сил поодиноці Ян III так і не зміг, оскільки супротивники діяли спільно і злагоджено [48, с. 220].

23 вересня кінні відділи Яна III зупинилися поблизу Журавна, змусивши відступити турецько-татарський загін, який мав намір зайняти містечко. Пізно вночі 24 вересня Собеський на чолі загону драгунів вирушив у розвідку. Але ще перед відходом король отримав звістку про те, що турки штурмують Войнилівський замок, де захищаються

одні лише селяни. З'ясувавши ситуацію, король дав наказ продовжувати марш. Залишивши у Журавні каштеляна підляського Лужецького з піхотою і гарматами, він разом із кіннотою, драгунами й кількома легкими гарматками під покровом ночі залишив містечко [37, с. 15; 40, с. 484; 66, с. 52; 54, с. 252].

На світанку польське військо підійшло до села Довга (*тепер с. Довгий Войнилів Калуського району Івано-Франківської області. – І. Т.*), що на Калущині, за 9 км на південний схід від Войнилова. Звідсіля король відправив до Войнилова 12 хоругв коронного хорунжого (з 1676 р.) з польовими гарматами до села Довге. На світанку 24 вересня кінне військо поляків було вже на місці призначення.

Іншу групу військ під командуванням Єроніма Любомирського (18 хоругв) король спрямував до Войнилова. По дорозі той зіткнувся із османською сторожею, яку було розбито. Захоплені полонені повідомляли, що турки чисельністю 2–4 тисячі вояків уже взяли в облогу Войнилівський замок. Єронім Любомирський відправив до короля гінців із цією новиною і проханням підмоги, а сам, не гаючи часу, галопом помчав зі своїм військом на допомогу оточеним. Несподівана атака польської кінноти завершилася розгромом турків біля Войнилова, у полон було взято дві сотні турецьких вояків [37, с. 13; 32, с. 74, 75; 65, с. 298; 44, с. 21; 45, с. 188; 64, с. 53; 54, с. 252]. За свідчення Юзефовича, «турки спалили містечко Новицю і Калуш здобували» [36, с. 370]. Вони також спалили село Стави на Калущині [17, с. 87].

Відчувши перемогу, польські хоругви в неперборному пориві взялися переслідувати відступаючих до табору османців, віддалилися від Є. Любомирського і розпорошилися по навколишніх лісах і чагарниках. Турецький табір був розташований між Блюдниками й Галичем. Польські драгуни необачно наблизилися до місця таборування османів. Тоді за наказом хана десятитисячне татарське військо і кілька турецьких відділів несподівано ударили на малочисельні польські відділи. Зав'язався упертий бій із чисельно переважаючим супротивником, у якому брали участь і турецькі яничари, й османська кіннота. Унаслідок цього двобою обидва супротивники зазнали значних втрат [64, с. 53; 54, с. 252, 253; 44, с. 219].

Коронний хорунжий успіхом збирав свої загони. Йому довелося відступати по важко прохідній гористій і болотистій місцевості. Надіслані ще на перше прохання чотири хоругви сірадського підчашого Анджея Моджеєвського, поспішаючи на допомогу, минули Монастирець і Протеси, а далі на підступах до села Довге затрималися на переправах через Сівку та її притоку Болохівку через розлив обох річок. Із допомогою підоспіли лише наступні десять хоругв під орудою львівського ловчого Ремідана Стрільковського, який передав Любомирському наказ відступати в напрямку села Довге з метою спрямувати татаро-турецькі відділи під удар головних польських сил. Лише завдяки тому, що під рукою у хана не було всієї орди, Любомирському вдалося уникнути повного оточення татарським військом [44, с. 219–220; 45, с. 189; 38; 66, с. 53].

На думку історика Даміана Орловського, тактика поляків полягала в тому, щоб «зв'язуючи ворога збройними сутичками, підтягувати його до головних сил польської армії» [44, с. 220].

У цих виснажливих боях Любомирський заледве стримував натиск татар і турків, його військо зазнавало відчутних утрат [63, с. 240; 35, с. 282; 44, с. 220].

Відступ польських військ до села Довге був важким. У зв'язку із великою чисельною перевагою супротивника (10–12 тис. воїнів) жодний із польських відділів не міг тривалий час чинити опір. Не вистачало боезапасів. На щастя, хоругви ротмістра Р. Стрільковського підмінили пошарпані відділи Любомирського, які дістали змогу перегрупуватися й перепочити перед черговою атакою. Стрільковського, який зазнав поранення, перегодом замінив Атанасій Мянчинський зі своїм відділом, а потім відступом із боєм керував Анджей Моджейовський, якого наприкінці відступу заступив Р. Стрільковський. Так управними зачепними діями, незважаючи на значні втрати, польські відділи зуміли спрямувати ворога під удар головних польсько-литовських сил [44, с. 220; 54, с. 253–254].

У Довгій жовніри чекали неприятеля у повній бойовій готовності. У самому селі поміж хатами і плотами встановлено польові гармати, там же розташувалися драгуни. А на околиці села у три-чотири лінії фронтом у напрямку Войнилова вишикувалася кіннота, зайнявши місцевість між с. Довге і р. Болохівкою. Попереду у напрямку вузької

переправи через Болохівку розташувався зі своїми відділами (800 воїнів) військовий стражник Зброжка. У центрі – король із гетьманом коронним Дмитром Вишневецьким (1676–1682 роки гетьманування) (4–5 тис. воїнів і 3–4 гармати). Лівий фланг бойового шикуння, витягнутий на північ, захищений селом Довге, очолив литовський гетьман Михайло Пац із військом 3–4 тис. жовнірів. А правим флангом, установленим на лінії потоку Болохівка, керував польний гетьман С. Яблоновський, маючи під орудою 3–4 тис кінного війська. Разом польсько-литовські сили в битві біля села Довге налічували бл. 14–18 тис воїнів [29, с. 155; 66, с. 53–54; 54, с. 254–255; 44, с. 221].

Шикуння військових сил Яна Собеського в три бойових лінії мало свої переваги. У першій лінії стояли панцерні хоругви, а в двох наступних – гусарські. Четверту лінію бойових порядків становив тактичний резерв. За умов такого розташування перша лінія могла зустріти вогнем наступаючих ординців, а дві наступні контратакувати й оточити супротивника [54, с. 256].

Розташування польсько-литовських військ було вибрано вдало, оскільки місцевість у напрямку Войнилова була поділена численними потоками, які не давали супротивнику можливості розгорнути загальний наступ [54, с. 255].

Дещо інакше розстановку польських військ перед боєм подає Вишневецький, який стверджує, що ліве крило військового порядку очолював Михайло Юрій Чарторийський (1621–1692), волинський воєвода (воєвода в 1661–1669 рр.), а Михайло Пац і Дмитро Вишневецький керували на правому крилі, у центрі був Собеський і Яблоновський [3; 58, с. 152; 65, с. 298; 47, с. 287–288]. Аналіз джерел, здійснений польськими дослідниками, дає підстави вважати цю версію неприйнятною [54, с. 255].

Лише надвечір (бл. 16 год. 30 хв. перед шеренгами королівського війська з'явилися хоругви Любомирського, які заманювали ворога у пастку, а за ними підоспіли й ординці (бл. 10–12 тис.) під командуванням хана. Невдовзі підоспіли й османці. Подолавши розлив Сівки, татари перегрупувалися. Наблизившись до села, татари і турки від несподіванки побачити чисельне, готове до бою військо, зупинилися. Настала пауза, ліше гарцівники з обох сторін змагалися за першість. Цей маневр із гарцівниками Собеському був потрібний для того, щоб дочекатися підходу решти військ, які ще переправлялися через Болохівку [32, с. 80]. Лише наближення свіжих турецько-татарських сил додало впевненості переслідувачам. Нарешті орда, подолавши р. Болохівку, розпочала атаку дуговим маневром, що був спрямований по фронту і на лівий фланг польських позицій з метою оточити й відрізати шлях для відступу польській кінноті. Однак коли група литовських драгунів з гарматами зайняла сільські забудови, то несподівано виникла загроза виходу ординців через село в тил литовцям [54, с. 256].

Проте цей удар було успішно відбито і розпочато контрнаступ відділів Зброжка (10 хоругв) із фронту, який призупинив наступальний прорив ординців, але під натиском татарських військ Зброжек мусив відійти до розташування основних королівських сил. Незважаючи на втрати, спричинені мушкетним вогнем польських і литовських драгунів, орда таки наближалася до бойових порядків Яна Собеського. Вихід татар поза межі села Довге створював небезпеку оточення польського війська.

За словами учасника битви Яна Собеського, «це була чи не найбільша небезпека, бо нас мали оточити з усіх боків і від табору відрізати» [35, с. 282].

Помітивши загрозу, король направив із правого флангу, де знаходилися війська Яблоновського, угруповання із 12 хоругв під командуванням Сільницького. Просуваючись уздовж лінії польських військових шикуння, відділи Сільницького дісталися осель і вийшли в тил татарській орді, маючи намір оточити татарське військо. Активні наступальні дії кам'янецького каштеляна Сільницького та литовського поручника Яна Стеткевича на лівому фланзі допомогли стримати натиск ворога. Тоді рушив уперед увесь стрій польської кінноти. Татари, зрозумівши, що хід бою переломити не вдасться, почали відступати в напрямку своїх головних сил [65, с. 299; 58, с. 152; 54, с. 258; 35, с. 282; 66, с. 54; 44, с. 221].

З того часу ординці рухалися в напрямку обох переправ через Сівку, а далі – до Войнилова, їх переслідували двадцять хоругв панцерних і легких польного гетьмана коронного (з 1676 р.) Станіслава-Яна Яблоновського (1634–1702). О 19 годині гетьман Яблоновський на чолі двадцяти хоругв розпочав переслідування супротивника, який

відступав у напрямку Галича. Під час збройного зіткнення і переслідування до рук переможців потрапило кілька татарських мурз, хоругви й чимало полонених. Увечері 24 серпня 1676 р. після завершення бою польське військо повернулося до табору під Журавном. Відхід польських військ від села Довге до Журавна прикривав відділ королівської панцерної хоругви Александр Вроновський. Необхідність прикриття була зумовлена тим, що супротивник, оговтавшись, активно рухався вслід за коронним військом, невдовзі навколо польського табору запалало кілька навколишніх сіл [65, с. 299; 66, с. 54; 45, с. 189; 49; 54, с. 258, 259; 44, с. 221–222].

Польські джерела не вказують чисельність власних втрат, зазначаючи лише, що вони були незначними, за винятком відділів Любомирського та інших воєначальників, котрі потрапили під контрудар ординців і своїм відступом спрямовували татар на головні сили королівської армії. Втрати татарських і турецьких сил становили 1500 вояків. Здобута перемога додала впевненості жовнірам і піднесла їхній бойовий дух [65, с. 299; 66, с. 54; 44, с. 222; 54, с. 259].

Польський хроніст Ян Юзефович, підсумовуючи перебіг бою біля Довгої Войнилівської, занотував таке: «Біля села Довге 24 вересня королівська кіннота розפורшила татарські шиккування, багато з них загинуло» [36, с. 370].

За характером битва біля села Довга типове зіткнення кінних відділів обох супротивників, у якій було задіяно всі види польської кінноти, яка мала тактичну перевагу над турками й татарами. Зустрівши перший натиск ворога на свої шеренги мушкетним вогнем, Ян Собеський дав змогу ординцям розпочати дві переправи через Сівку, а потім виконав маневр оточення, загроза якого змусила татар до відступу. Цьому сприяли й наростаючі атакуючі дії польсько-литовських військ.

Тим часом, Ібрагім-паша, захопивши 13 замків на лівому боці Дністра, перейшов віднайденими бродами на правий берег Дністра поблизу Устя, захопив Тисменицю, Єзуїль і став біля Галича, а звідти направив чапули до Станіславава. Ян Собеський сподівався відтягнути на себе ворожі сили, щоб мати змогу під час їхнього відходу із награваним завдати удару і звільнити ясир, адже невільників, схоплених на лівому березі Дністра, османи таки встигли відправити у свої краї. Для певності оборони король добре укріпив твердиню, забезпечивши її потужною залогою [32, с. 75–76].

Гарнізон фортеці (8 тис. воїнів) складався із відділів краківського єпископа, воевод київського і серадського, ксьондза Підканцлерського, гетьмана Литовського, а також із магнатських загонів руського воеводи, двох полків запорозьких козаків і хоругв старости Новоміського, Токаржевського та господаря мультанського. Гарнізон Станіславівської фортеці, очолюваний полковником Денемарком, чинив упертий опір супротивникові. Оборонцям удалося відстояти фортецю, яка у випадку захоплення могла стати потужним опорним пунктом османів на Покутті [32, с. 76; 40, с. 477]. До того ж, відтягуючи на себе основні сили османців, Собеський намагався уникнути цілковитого розорення і спустошення напасниками Галицького повіту [32, с. 76].

Співвідношення чисельності сил супротивників дослідники називають різним: Войцех Кальват подає 18 тис. воїнів польського війська і 50 тис. татарського [38].

У складі польсько-литовсько-української армії були литовські підрозділи чисельністю 4 тис. вояків і два українські полки запорозьких козаків чисельністю від 6025 до 6390 воїнів. Загальна кількість війська налічувала 22 тис. 614 вояків [66, с. 74, 76, 77].

Військові сили Ібрагіма-паші налічували 40 тисяч воїнів [45, с. 187]. Отож османсько-татарське військо мало значну чисельну перевагу над польсько-литовською армією.

Військовий табір Яна Собеського було закладено на правому низькому березі Дністра, на північний захід від містечка Журавно, там, де був присілок Адамівка, біля села Підбережжя. Це відбулося після повернення короля із Калуша, де він побував перед 22 вересня 1676 р. Місцевість ця мала природні укріплення, а саме: зі сходу була захищена водною течією Дністра, із півдня і заходу – ставами, із півночі – вологими дубовими лісами. Лише із південного заходу табір був вразливим. Тут на рівнинній місцевості протікали мілкі ріки й потоки. Через відсутність дощів річки Крехівку і Свічу неприятели долав усюди, де йому було потрібно. А саме з боку Свічі поляки очікували появу супротивника [32, с. 76, 77; 66, с. 54–55; 51, с. 104–105; 45, с. 189–190; 38].

Одразу ж після повернення до табору в ніч із 24 на 25 вересня за півмилі від оборонних позицій королівського війська з'явилися татари. Вони пробували атакувати Журавненський табір, сподіваючись заскочити зненацька стомлених переходами жовнірів. Але спроба виявилася марною. У п'ятницю 25 вересня ординці спалили навколишні села, аби позбавити поляків провізії і фуражу. Але одного і другого в польському таборі було в достатній кількості. Усі зусилля поляків і місцевого люду були спрямовані на укріплення табору, навіть самі гетьмани копали рови, подаючи приклад шляхті. Польське військо оточило возами табір і стало в бойовому порядку [66, с. 54–55; 45, с. 190].

Під час бою 25 вересня турецька куля звалила королівський намет, але Ян Собеський, незважаючи на умовляння наближених перенести його в інше місце, відмовився це зробити, щоб не викликати паніки серед війська [51, с. 102–103].

У суботу, 26 вересня, під Журавном зупинився хан Селім Гірей I (1671–1678). Ординці, подолавши р. Свічу, почали наступ на табір, але контрудар панцерних хоругв Собеського відкинув їх на вихідні позиції – поза річку. У запеклому бою поляки зазнали значних втрат. Королівські війська були оточені щільним кільцем татарської кінноти. Незважаючи на це, коронному обозному вдалося прорватися до табору з підмогою у 2–3 тисячі жовнірів, зібраних біля Бродів і Залозців. У неділю, 27 вересня, жодних сутичок не було, поляки продовжували укріплення табору [66, 55; 45, с. 190]. Цього ж дня Ібрагім-паша залишив Галич і вирушив з військом у напрямку Журавна. На ніч османці зупинилися біля Дністра, навпроти Старого Мартинова, а наступного дня наблизилися до Томашівців [32, с. 81].

28 вересня до Журавна підійшло кілька турецьких пашів з військом, які спалили поселення навколо польських позицій і намагалися з усіх боків оточити табір. Це були воїни Селім Гірея, які не чекали підходу Ібрагіма-паші, котрий повільно прямував із Галича до Мартинова й Томашівців. З Ібрагімом у хана були неприємні стосунки, воїни Селім Гірея одразу розпочали наступ на польські позиції. Однак польська артилерія генерала Кутського позбавила османців успіху. Невдалою була й атака татарської кінноти. 29 вересня до польського табору надійшов паша Ібрагім Шайтан. Польське військо виступило поза вали укріпленого табору. Воно вишикувалося у три лінії фронтом до річки Крехівки. На правому фланзі бойового порядку польської армії став гетьман С. Яблоновський, навпроти нього розташувалася орда. Природною перешкодою на цьому фланзі стала заболочена діброва. На лівому – вишикувалися війська (4 тис.) великого литовського гетьмана (1667–1682) Михайла Казимира Паца (1624 – 4 квітня 1682). Для них природним захистом з боку були стави. Тут полякам протистояв турецький воєначальник Ібрагім-паша, який тримав правий фланг своїх військ із боку Дністра, а на лівому розташувався кримський хан з військом. Король і великий гетьман коронний С. Яблоновський з військом стояли в центрі [66, с. 56, 57; 53; 44, с. 22; 45, с. 191, 192] (*фото 2*).

Користаючись мілководдям Дністра, татари переправилися на протилежний берег ріки і спробували вдарити в тил полякам із того боку, де табір ще не був добре укріплений. Щоб не допустити цього, польські війська з допомогою артилерії відтіснили ординців, не давши можливості татарам закріпитися там. Король також наказав зайняти замочок і містечко Журавно й укріпити їх валами та залогою [66, с. 56–57].

Турецький полководець, прагнучи спрямувати захисників табору в пастку, намагався відтягнути польське військо від укріплених валів, аби татари могли проникнути поміж табір і польські хоругви і вдарити їм у тил. Однак цей підступний план вдалося реалізувати лише частково. Наступ розпочали турецькі відділи на лівому фланзі проти литовців. Фактично, там зачепні герці переросли в загальну битву. Спочатку воєвода віленський послав на поміч гарцівникам литовських татар і кілька п'ятигорських хоругв. Але вони не витримали ворожого натиску й почали відступати. У цей вирішальний момент король наказав вступити в бій запорозьким козакам і полкові Зебровського. У бій вступив також бельський воєвода. Після короткої сутички османці почали відступати. Литовці кинулися переслідувати супротивника. Невдовзі до них приєдналися хоругви, що стояли в центрі. Цього й було потрібно татарам, котрі намагалися пробитися між польське праве крило і вали укріпленого табору. На щастя, цей маневр вчасно помітили польські воєначальники. Допоки орда намагалася завдати двостороннього удару силам

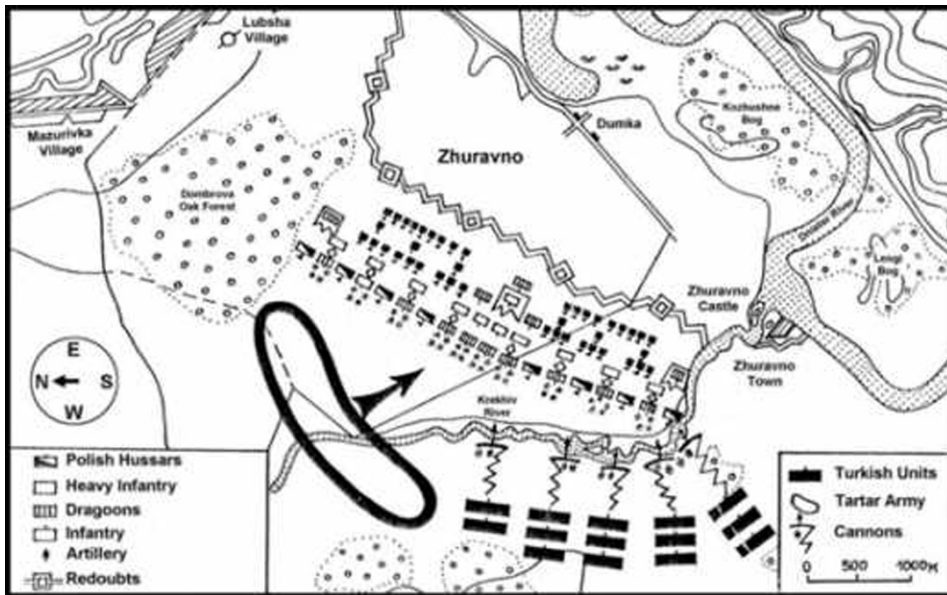

Фото 2

С. Яблоновського, польська кіннота атакувала супротивника, змусивши його до втечі. Настання темноти змусило обидві сторони припинити бойові дії [32, с. 82; 45, с. 191].

Польський історик Януш Воліньські так писав про цей ключовий епізод битви, у якому ординці здійснили підступний напад з тилу: «Сердар [Ібрагім] ударив на литовський фланг близько полудня й із дрібними сутичками просувався до річки, відтягуючи литовців з гетьманом поза переправу. Посунувся вперед і король. У цей час татари, що притаїлися у діброві, несподівано завдали удару військам Яблоновського на правому фланзі, намагаючись проникнути поміж польський стрій і вали. Полковник Поляновський, помітивши розрив бойових порядків війська, негайно кинувся на допомогу, а литовцям на допомогу прийшов генерал Жебровський зі своїм полком і вірними козаками. Справа йшла до вирішальної битви, і лише настання темряви змусило турецькі й татарські війська відступити: вони через натиск польських сил опинилися поза Свічею» [66, с. 57–58].

Про цей епізод польський хроніст Ян Юзефович писав: «Дня 28 вересня турки вдалися до хитрощів, частину військового строю вони заповнили горбатими мулами (*мул – гібрид коня і віслюка. – І. Т.*), що надало їх військовим хоругвам вигляду потужного війська. Бій розпочали татари, він тривав вісім годин» [36, с. 372].

Наступного дня 29 вересня в запеклому бою із турецько-татарським військом загинули Степан Тарнавський, жидачівський хорунжий і Михайло Жебровський із відділів С. Яблоновського [36, с. 373–374].

30 вересня польська сторона пропонувала укласти перемир'я, але ця спроба була невдалою, тому що османці не бажали переговорів про мир. 1 жовтня вони обстріляли польський табір важкими ядрами (48 і 120 фунтів) [36, с. 374].

Не змігши розбити польську армію і здобути табір, напасники розпочали постійну облогу. 2 і 5 жовтня 1676 р. турки вдарили на табір із гармат, завдавши значної шкоди оточеним. Польська артилерія теж відповідала прицільним вогнем. Виникла проблема із провізією і фуражем. Мали місце випадки відвертої зради. Один литовський гармаш утік і перейшов на службу до турків. Тепер, знаючи добре топографію табору, зокрема розміщення наметів, турецька артилерія завдала ще більшої шкоди війську Яна Собеського, котрий усіляко підтримував бойовий дух своїх вояків. Турки підійшли до табору на відстань «пострілу із лука». Попри усю небезпечність, наближення супротивника сприяло більш влучному попаданню із гармат. В умовах браку боезарядів генерал Мартин Кутський наказав підбирати нерозірвані турецькі ядра і гранати і стріляти ними по турецьких позиціях. Після тижневого гарматного обстрілу 8 жовтня відновилися збройні сутички, які переросли в запеклі й затяжні бої. У лісовій діброві

успішно діяв стражник коронний Зброжка, а генерал Луцькі з козаками вибив татар, що причаїлися в лозах. Удалим був і маневр Яна Собеського, який умисне послав в атаку кінноту Зброжка і полковника Міончинського, щоб виманити татар в долину між дібровою і польським табором. Саме тут на ординців чекали козаки, важка кавалерія Яблоновського та мушкетний вогонь із польсько-литовських окопів. Стійкість важкої кавалерії руського воєводи Яблоновського, який у окремих епізодах вступав у рукопашний двобій з османцями в долині, стримала турецько-татарський натиск. Незадіяними у вирішальній битві виявилися ескадрони гусарів, хоча знаходилися неподалік. Очевидно, вони не мали наказу ставати до бою і залишалися як стратегічний резерв. Лише закінчення світлового дня змусило супротивників припинити бойові дії. Удосвіта наступного дня турки, щоб компенсувати невдалий наступ, відкрили шалений гарматний вогонь по польському табору. Вранці 10 жовтня османці під прикриттям туману наблизилися впритул до польських редутів. Спроба ротмістра Ценьського відкинути супротивника була невдалою через наростаючий обстріл турків, які зруйнували старі редуты, котрі довелося в ніч із 12 на 13 жовтня залишити і спорудити нові ближче до валів польського табору. Турки захопили старі редуты і посилили гарматний обстріл табору, наблизившись до нього на відстань пістолетного пострілу. Водночас османці розпочали підготовку до штурму [32, с. 82–83; 66, 58, 59–60; 45, с. 192, 193].

12 жовтня 1676 р. розпочалися проливні дощі, котрі ускладнили становище обох воюючих сторін, особливо турків і татар, котрі знаходилися й без того на вологому ґрунті між Свічею і Крехівкою. До того ж, поширювалися чутки про наближення підмоги оточеним, що створювало реальну загрозу подвійного удару. В умовах, що склалися, Ібрагім-паша відправив до польського табору посланця із пропозицією миру на основі виконання умов старого Бучацького договору. Собеський повідомив, що повісить посланця, якщо той знову прийде із такою умовою примирення. Турки зрозуміли, що треба йти на поступки. Варто зауважити також, що природні умови були складні, справа йшла до зими [66, с. 61; 45, с. 193, 194].

Битва піз Журавном показала Ібрагімові, що перемога над польсько-литовсько-козацьким військом може бути досягнута надто дорого ціною, бо якщо такий рішучий спротив армія Яна Собеського вчинила у відкритому полі, то не менш рішуче вона захищатиметься на валах і в самому таборі [32, с. 83].

Певні проблеми виникли й польському таборі, зокрема нестача боезапасів, половину яких вже було витрачено, нестача продуктів харчування й фуражу для коней, дезертирство [32, с. 84].

14 жовтня бойові дії припинилися. Компромісне перемир'я підписано 17 жовтня 1676 р. [40, с. 484].

За визначенням історика Тараса Чухліба, «Журавненське перемир'я 1676 р. між Польщею і Туреччиною втретє за короткий проміжок часу розчленовувало козацьку державу між сильнішими сусідніми країнами» [25, с. 123].

Основні умови Журавненського перемир'я були такі:

- Правобережна Україна мала залишатися під управлінням українського гетьмана, який визнавав зверхність султана;
- до Корони Польської відходила територія навколо Паволочі й Білої Церкви разом із цими населеними пунктами;
- міста Немирів і Кальник тимчасово залишалися під польською юрисдикцією до остаточного вирішення цього питання між польськими послами і султаном [25, с. 124];
- перемир'я передбачало також повернення заручників, взятих у Львові й Помор'ях, та ясиру (10 тис. осіб), забраного на українських, окрім молоді (бл. 20 тис. осіб) [32, с. 85; 5, с. 44];
- польський король зобов'язувався найближчим часом відправити до Порти великого посла [32, с. 85].

Лешек Подгородецький, аналізуючи зміст Журавненського перемир'я, зауважив, що його «умови в основному повторювали домовленості Бучацького миру з тією лише різницею, що тепер Річ Посполита була звільнена від сплати ганебного харчу (данини), їй були повернуті міста Біла Церква й Паволоч, татарам заборонено нападати на

Польщу. Досягнута угода нарешті дала країні певний спокій після нескінченних воєн (1648–1676)» [48, с. 420].

Однак стосовно Правобережжя, конфліктна ситуація залишалася невирішеною. Свої претензії на українські землі заявила Московія, звинувачуючи Річ Посполиту в порушенні андрусівських домовленостей. Загострення московсько-польських взаємин призвело до війни за Правобережжя між Московією та Портою, з одного боку й Лівобережною Гетьманщиною – другого [25, с. 125].

Невигідними для Речі Посполитої залишалися ті пункти договору, згідно з якими Кам'янець-Подільський залишився у турків. Османцям передавалася частина Поділля, що охоплювала Кам'янецький і Червоноградський повіти. Турецька залога осіла в Язловецькому замку, а Чортків став центром однойменного пашаликату і ним залишався до 1883 р. Воюючі сторони зобов'язувалися взаємно повернути захоплений полон. З неволі повернено 12 тисяч осіб [30, с. 8; 36, с. 378–379; 45, с. 194, 195].

Журавненське перемир'я в державі було сприйнято прохолодно, особливо невдоволеною була подільська шляхта, котра втратила свої маєтки унаслідок переходу краю у володіння османів. Невдоволеним було і духовенство, налаштоване Ватиканом на продовження війни з турками. Масла у вогонь підливала й антипольська австрійська пропаганда Габсбургів, зацікавлених у виснаженні Польщі [45, с. 194, 195].

Тим часом сейм (14 січня – 27 квітня 1677 р.) ухвалив чисельність польської армії в 12 тис. вояків. Адже король розумів, що лише повна перемога над турками може забезпечити тривалий мир на півдні. До такого висновку Ян Собеський дійшов, зважаючи на вкрай невигідні умови укладеного 6 квітня 1678 р. наступного перемир'я з турками, за умовами якого щорічні польські упоминки (22 тис. черв. злотих) для османів були скасовані. Польщі передано лише міста Біла Церква і Паволоч, а решта українських земель, у тому числі й Поділля, залишалися за османами [45, с. 195, 198, 198].

Підсумовуючи сказане вище, можемо констатувати наступне.

- події осені 1676 р. були завершальним етапом польсько-турецької війни 1672–1676 рр.;
- воєнні дії відбувалися на українських землях у межах Подільського та Руського воєводств Речі Посполитої;
- спроба турецьких і татарських військ збройним шляхом заволодіти згаданими територіями була частково реалізована за рахунок Поділля, яке опинилося під турецьким протекторатом;
- тактика військових дій Яна Собеського в таборі під Журавнем передбачала здійснення несподіваних нападів на турецькі й татарські позиції з метою виснаження військ супротивника, підготовку й проведення атакуючих дій за межами укріпленого табору. До найуспішніших військових операцій під час Журавненської кампанії належать наступальні дії військ Яна Собеського біля містечка Войнилів і села Довге у вересні 1676 р.;
- в умовах чисельної переваги турецько-татарських військ важливою була допомога запорозьких козаків, два полки яких теж брали участь у бойових діях проти османців біля Журавна. Вони вступали в бій у найбільш важкі й відповідальні моменти битви.
- у ході Журавненської кампанії турецькі й татарські відділи здійснили спроби захоплення низки укріплених замків і фортець, зокрема Станіславівської, яку взяти не вдалося, стійко трималися захисники Войнилівського замку, де зібралися здебільшого втікачі з навколишніх сіл, тоді як в Галичі поляки самі здали замок, який міг тривалий час оборонятися. Був зруйнований Манявський укріплений монастир та інші фортифікації краю;
- облога польсько-литовського табору тривала від 23 вересня до 17 жовтня 1676 р.; дії турецьких і татарських військ передбачали повне оточення польського військового табору, систематичний гарматний обстріл укріплень, житлових наметів і бойових позицій оточених, спроби підкопу з метою підризу й захоплення знекровлювали військові сили Яна Собеського;
- воєнні дії з обох сторін мали характер взаємних фронтальних і флангових ударів кінноти з метою оточення. Ключову роль у журавненській кампанії відіграла кавалерія – як найбільш мобільний підрозділ обох армій;

- тривалі бойові сутички воюючих сторін виснажували військові сили обох супротивників, загострювали проблему власного виживання й утримання коней. Наближення осіннього холоду та епідемії хвороб спонукали командувачів обох воюючих сторін до радикальних рішень;
- перебіг воєнних дій між польсько-литовсько-козацьким і турецько-татарським військами відбувався з перемінним успіхом. З боку османських і ординських загонів він мав характер грабіжницьких рейдів углиб українських земель із метою захоплення здобичі й передусім, ясиру. Такі походи супроводжувалися нетривалими облогами замків, спаленням околиць міст і містечок краю, спустошенням сіл, поневоленням місцевого люду;
- значної шкоди населенню завдавали переходи й постої польсько-литовських військ.

Підсумком збройного протистояння стало Журавненське перемир'я 17 жовтня 1676 р., яке дало бажаний перепочинок Речі Посполитій, а туркам – можливість закріпити за собою завойовану ними частину українських земель.

Війна, до якої Річ Посполита була неготова, закінчилася її військовою і дипломатичною поразкою та тимчасовими територіальними втратами, запобігти яким польська дипломатія виявилася неспроможною.

1. Львівська національна бібліотека імені Василя Стефаника. – Відділ рукописів. – Ф. 45 Дідушицькі. – Оп. 1. – Спр. 575 *Traktaty Żurawińskie. Dyaryusz y Pakta Tureckie Żurawińskie.* – Арк. 1.

2. Biblioteka Narodowa w Warszawie. – *Relacja wszystkich transakcyj od sejmu coronationis Króla J. M. do zejścia z pola Króla J. M. i wojsk JKM, 1676* // Rps. BOZ. № 1222.

3. Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie // *M. Pac Diariusz (09VIII–20X 1676).* – Rps. № 421.

4. Апанович О. М. Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії: 50–70-ті роки XVII ст. / Олена Апанович. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 299 с.

5. Григор'єва Т. Ю. Дипломатія Речі Посполитої напередодні та під час польсько-османської війни 1672–1676 рр. / Тетяна Григор'єва // *Вісник Львівського університету. Збірник наукових праць.* – Львів. – 2005. – Випуск 41. – С. 43–46.

6. Данилюк Ю. З. Журавно / Юрій Данилюк // *Енциклопедія історії України: Том 3: Е–Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України.* – К.: Наукова думка, 2005. – 672 с.

7. *Короткі українські літописи / Упорядник Валерій Шевчук.* – К.: Кліо, 2016. – 448 с.

8. Коструба Т. П. Неіснуючий монастир оо. Василян у Чорткові / Теофіл Коструба // *Записки Чину Св. Василя Великого.* – Жовква, 1932. – Том 4. – Випуск 1–2. – С. 171–178.

9. Крип'якевич І. П. Літописи XVI–XVIII ст. в Галичині // *Історичні джерела та їх використання / Іван Крип'якевич.* – 1964. – Випуск 1. – С. 63–80.

10. *Летопись Подгорецкого монастыря // Киевская старина.* – 1890. – № 7. – С. 121–128.

11. Малик А. Р. Облога турецькими військами табору польського короля Яна III Собеського поблизу Журавна. Журавненський трактат 1676 р. / Андріана Малик // <http://www.newtime.lviv.ua/index.php/newtime-suspilstvo/2816>.

12. Мандзяк В. П. *Битви української середньовічної та ранньомодерної історії: довідник* / Віктор Мандзяк. – Львів: Літопис, 2011. – 432 с.

13. Наливайко Д. С. *Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст.* / Дмитро Наливайко. – К.: Основи, 1998. – 578 с.

14. Петрушевич А. С. *Сводная галицко-русская Лѣтопись съ 1600 по 1700 год / Антоній Петрушевич // Литературный сборник издаваемый Галицко-русскою Матицею 1872 и 1873* Львовъ: Изъ типографіи Ставропигійского Института, 1874. – 700 с.

15. *Русское посольство в Польше в 1673–1677 годах. Несколько лет из истории отношений древней России к Европейским державам / соч. А. Н. Попова.* СПб.: В Тип. Морского Кадетского корпуса, 1854. – 287 с.

16. Сборникъ лѣтописей, относящихся къ исторіи Южной и Западной Руси Изданный Коммиссією для разбора древнихъ актовъ, состоящей при Кіевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генераль-Губернаторѣ / [авт. предисл. В. Антонович]. – К.: Тип. Г. К. Корчак-Новитскаго, 1888. – 322 с.
17. Сіреджук П. С. Заселення Галицької землі в XIV–XVIII ст. / Петро Сіреджук // Український історичний журнал. – 1984. – № 6 (листопад-грудень). – С. 81–89.
18. Сіреджук П. С. Галицький замок / Петро Сіреджук // Етнокультурна спадщина Прикарпаття. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Етнокультурна спадщина Прикарпаття (на пошану Михайла Паньків з нагоди його 75-річчя)» (м. Івано-Франківськ, 4 грудня 2015 р.) / науковий редактор А. Королько. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2016. – С. 304–320.
19. Степанков В. С. Боротьба України і Польщі проти експансії Османської імперії у 1672–1676 рр. Валерій Степанков // Польща в період феодалізму: Зб. наук. пр. / Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К. : Наукова думка, 1991. – 140 с.
20. Тимів І. М. Розгром гетьманом Яном Собеським татарських військ на Калущині у жовтні 1672 року: джерела, хронологія подій, наслідки / Іван Тимів // Краєзнавство. – 2012. – № 4. – С. 156–163.
21. Фаизов С. Ф. Участие России и Крымского ханства в польско-турецкой войне 1672–1676 гг. (обзор боевых действий) / Сагит Фаизов // Славянский сборник. – Саратов, 1993. – Выпуск 5. – С. 98–116.
22. Федака С. Д. Літописні джерела з історії княжої і козацької України-Русі : монографія / Сергій Федака. – Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2003. – 140 с.
23. Целевич Ю. А. Пригоди нападу татарського в р. 1676. / Юліан Целевич // Зоря, 1886. – № 1. – С. 14–16.
24. Целевич Ю. А. Історія скиту Манявського / Юліан Целевич. – Львів, 1887: Репр. Івано-Франківськ, 1993 – 136 с.
25. Чухліб Т. В. Козаки та яничари: Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 років / Тарас Чухліб. – К.: Вид. дім. «Києво-Могилянська академія», 2010. – 446 с.
26. Ягніщак В. М. Журавнівський мирний договір 1676 р. / Володимир Ягніщак // Вісник Галичина. – Львів. 1996. – Випуск № 5. – С. 12–14.
27. Acta Historica res gestas Poloniae illustrantia ab anno 1507 usoue ad annum 1795. Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego / Zebr. Fr. Kluczycki. – Vol. 2. – Pars. 1. – Kraków, 1880. – S. 253–254, 277.
28. Barącz S. Pamiętki buczackie / Sadok Barącz. – Lwów : Drukarnia «Gazety narodowej», 1882. – 168 s.
29. Codello A. Litwa wobec wojny z Turcją 1672–1676 r. / Aleksander Codello. – Warszawa : Ministerstwo Obrony Narodowej, 1968. – 24 s.
30. Czołowski A. Złoty szlak / Aleksander Czołowski – Stanisławów, 1938. – 9 s.
31. Druszkiewicz S. Pamiętniki 1648–1697 / Stanisław-Zygmunt Druszkiewicz. – Siedlice : Wydaw. Akademia Podlaska, 2001. – 170 s.
32. Górski K. Jan III pod Żurawnem 1676 roku / Konstanty Górski // Biblioteka Warszawska: Pismo miesięczne poświęcone nauce, literaturze, sztukom i sprawom społecznym. – T. III. – Warszawa : Drukarnia Józefa Sikorskiego, 1896. – S. 69–86.
33. Grabowski A. Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawnej Polski diaryusze, relacye, pamiętniki i t. p., służące mogące do objaśnienia dziejów krajowych: tudzież listy historyczne do panowania królów Jana Kazimierza i Michała Korybuta, oraz listy Jana Sobieskiego marszałka i hetmana wielkiego koronnego / Ambrozy Grabowski. – Tom 2. – Kraków, 1845. – S. 300, 308, 309, 336.
34. Hundert Z. Husaria Koronna w wojnie polsko-tureckiej 1672–1676 // Zbigniew Hundert. – Warszawa : Napoleon V, [Б. п.] – 468 s.
35. Jan Sobieski Listy do Marysienki, oprac. Leszek Kukulski. – Warszawa : Czytelnik, 1962. – S. 461–578.
36. Józefowicz J. T. Kronika miasta Lwowa od roku 1634 do 1690 obejmująca w ogólności dzieje dawnej Rusi Czerwonej a zwłaszcza Historią arcybiskupstwa lwowskiego w tejsze epoce / Jan Tomasz Józefowicz. – Lwów : Drukarnia Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1854. – 504 s.

37. Kluczycki F. Żurawińska. R. 1676. Pod 200-Letnia Rocznice / Franciszek Kluczycki. – Kraków, 1876. – 29 s.
38. Kalwat W. Żorawno – 1676 – w oblężonym obozie / Wojciech Kalwat // http://www.wilanow-palac.pl/zorawno_w_oblezonym_obozie.html.
39. Kołodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki 1672–1699 / Dariusz Kołodziejczyk. – Warszawa, 1994. – S. 50–66.
40. Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce / Tadeusz Korzon. – Wyd. 2. – Tom II. – Lwów-Warszawa-Kraków, 1923. – 522 s.
41. Majewski W. Materiały do rokowań polsko-tureckich r. 1676 // Przegląd Historyczny / Wiesław Majewski. – Warszawa, 1930–1931. – Tom XXIX. – S. 392–413.
42. Maroń J. Jan III Sobieski a Kozaczyzna / Jerzy Maroń // Studiawschodnie. – Wrocław, 1993. – S. 39–48.
43. Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej (1672–1676) // SMHW. – Tom X. – Część 1. – Warszawa, 1964. – S. 245, 280.
44. Orłowski D. Chocim 1673 / Damian Orłowski. – Warszawa : Bellona, 2007 – 252 s. – (seria: «Historyczne bitwy»).
45. Pajewski J. Buńczuk i koncerz. Z dziejów wojen polsko-tureckich. – Poznań : Wyd-wo Poznanskie, 2003. – 280 s..
46. Pamiętnik Mikołaja Jemiołowskiego towarzysza lekkiej chorągwi, ziemianina województwa bełzkiego, obejmujący dzieje Polski od roku 1648 do 1679 społecznie, porządkiem lat opowiedziane. – Lwów : Drukarnia Zakładu Narodowego Ossolińskich, 1850. – S. 247–264.
47. Piwarski K. Czartoryski Michał Jerzy, na Klewaniu i Żukowie (1621–1692) Kazimierz Piwarski // Polski Słownik Biograficzny. – Kraków, 1937. – T. IV/1. – Zeszyt 16. – S. 287–288.
48. Podhorodecki L. Chanat Krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII w. / Leszek Podhorodecki. – Warszawa, 1987. – 320 s.
49. Stanisław Jan na Jabłonowie i Ostrogu h. Prus III (1634–1702) // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław–Warszawa–Kraków : Zakład Narodowy imienia Ossolińskich; Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1963. – Tom X/2. – Zeszyt 45. – S. 232–239.
50. Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana przez Michała Balińskiego, Tymoteusza Lipińskiego. – Tom 2. – Warszawa : Nakł. i Druk. S. Orgelbranda Synów, 1885. – 985 s.
51. Tatomir L. Ślady króla Iana III. w kraju naszym / Lucyan Tatomir. – Lwów, 1883. – 112 s.
52. *Theatrum Europaeum.* – Bd. X. Frankfurt-am-main, 1677. – P. 209.
53. Przyboś A. Pac Michał Kazimierz h. Gozdawa (ok. 1624–1682) / Adam Przyboś // *Polski Słownik Biograficzny.* – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk : Zakład Narodowy imienia Ossolińskich; Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1979. – Tom XXIV/4. – Zeszyt 103. – S. 721–728.
54. Wagner M. Wojna polsko-turecka w latach 1672–1676 / Marek Wagner. – Tom 2. – Zabrze, 2010. – 375 s.
55. Wimmer J. Lubomirski Hieronim Augustyn h. Szreniawa (ok. 1647–1706) / Jan Wimmer // *Polski Słownik Biograficzny.* – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk : Zakład Narodowy imienia Ossolińskich; Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1973. – Tom XVIII/1. – 76. – S. 11–14.
56. Wojcik Z. Rzeczpospolita wobec Turcji i Rosji 1674–1679 // Studium z dziejów polskiej polityki zagranicznej / Zbigniew Wojcik. – Wrocław, 1976. – S. 10, 28–29.
57. Wojny polsko-tureckie w XVII w. : materiały z konferencji naukowej, Kamieniec Podolski, 11–15 września 2000 r. / [zespół red.: Zdzisław Budzyński et al.] ; Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Przemyślu, Regionalny Ośrodek Kultury, Edukacji i Nauki w Przemyślu. – Przemyśl : Wydaw. TPN. 2000. – 90 s. – (Biblioteka Przemyska, 0239-6602 ; t. 38).
58. Woliński J. Przyczynki do wojny 1676 r. / Janusz Woliński // *Przegląd Historyczno-Wojskowy.* – Warszawa, 1930. – Tom II. – Zeszyt I. – S. 143–145.
59. Woliński J. Materiały do rokowań polsko-tureckich r. 1676 / Janusz Woliński // *Przegląd Historyczny.* – 1937. – Tom 9. – Zeszyt 2. – S. 382–413.
60. Wolinski J. Od Chocimia do Żorawna (1673–1676) // *Sprawdzania Polskiej Akademii Umiejętności / Janusz Woliński.* – Tom XLIX. – Kraków, 1948. – № 5. – S. 235–238.

61. Woliński J. Wojna polsko-turecka 1672–1676 w świetle relacji rezydentów austriackich w Turcji / Janusz Woliński // *Studia i Materiały do Historii Wojskowości.* – Warszawa, 1961. – Tom 7. – Część 2. – S. 322–391.
62. Woliński J. Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej 1672–1676 / Janusz Woliński // *Studia i materiały do historii wojskowości.* – Tom XVI. – Część I. – Warszawa, 1970. – S. 233–239.
63. Woliński J. Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej 1672–1676 / Janusz Woliński // *Studia i materiały do historii wojskowości.* – Tom XVI. – Część II. – Warszawa, 1970. – S. 240–253.
64. Woliński J. Z dziejów wojen polsko-tureckich. Żorawno / Janusz Woliński. – Warszawa : Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1983. – S. 21–160.
65. Woliński J. Relacja Dymitra Wiśniowieckiego z kampanii 1676 r. / Janusz Woliński. – *Przegląd Historyczno-Wojskowy.* – Tom II. – Warszawa, 1930. – S. 295–299.
66. Woliński J. Żorawno / Janusz Woliński // *Przegląd Historyczno-Wojskowy.* – Warszawa, 1930. – Rocznik II. – Tom II. – Zeszyt I. – S. 45–59.
67. Yahnishchak V. A. Commentary On Warfare and Politics: An Unknown Diary About The Zhuravno Battles (September 25th-October 14th) and The Zhuravno Treaty (October 17th 1676) // Гетьман Петро Дорошенко та його доба в Україні : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, приуроченої до 350-ї річниці початку гетьманування Петра Дорошенка (16 жовтня 2015 р., м. Київ) / упорядник Є. М. Луняк ; Музей гетьманства. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2015. – С. 201–223.

Иван Тымив

Битва под Журавном 1676 г.

В статье рассмотрено ход военных действий между польско-литовскими и турецко-татарскими войсками осенью 1676 г. в пределах Русского воеводства Речи Посполитой; освещено стратегию и тактику войсковых действий противников; определены направления движения османских и ордынских отрядов на территории края; рассмотрены наступательные действия вооруженных сил Яна Собеского: оборонительные действия гарнизонов местных замков; сооружение и защита укрепленного лагеря под Журавном; охарактеризованы следствия и значение Журавненской военной кампании для противников.

Ключевые слова: битва, войсковой лагерь, Журавно, Ян Собеский, турки, татары, Ислам Герей, Ибрагим-паша, польско-литовское войско, замок, оборона, осада.

IVAN TYMIV,

*the Senior Research Worker of
the Local History Museum of the Kalush District,
historian*

BATTLE AT ZHURAVNO IN 1676

The article examines the course of military operations between the Polish-Lithuanian and Turkish-Tatar troops in the autumn of 1676 within the Rus Voivodeship of the Rzecz Pospolita. The strategy and tactics of military actions of opponents are highlighted. The directions of promotion of the Ottoman and Horde detachments along the territory of the region are determined. The offensive actions of Jan Sobieski's military forces are considered; defensive actions of garrisons of local locks; construction and protection of the fortified camp under Zhuravno. The consequences and significance of the Zhuravno military campaign for both warring parties are described.

Key words: battle, military camp, Zhuravno, Jan Sobieski, Turks, Tatars, Islam Giray, Ibrahim Pasha, Polish-Lithuanian army, castle, defense, siege.

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК 94(477.50-28):[729:01:69.037.23]«18»

Сергій Сергєєв

●

СТАН КОЛИШНЬОГО БУДИНКУ ЧЕРНІГІВСЬКОГО АРХІЄПІСКОПА НА ПОЧ. XIX ст.

У статті йдеться про ремонтні роботи в приміщеннях будинку губернського правління м. Чернігова в першій третині XIX ст. Показані систематичні пошкодження, яких зазнавала колишня резиденція місцевого архієпископа, та хід відновлювальних робіт. Подається інформація відносно контролю за ходом ремонтів, інертність тодішньої бюрократичної системи тощо.

Ключові слова: *губернське правління, кошторис, дах, тиньк, будівельна експедиція.*

Історія будинку Державного архіву Чернігівської області, що розташований у споруді, зведеної в XVIII ст., на сучасному етапі досліджень містить багато невідомих моментів. Попередні публікації та студії торкалися головним чином дуже загальних питань, здебільшого науково-публіцистичного характеру. Інформація, що подається в матеріалах В. Леуса «У колишньому будинку архієпископа» [1], В. Кудіної «Резиденція чернігівських архієреїв» [2], В. Сапона «Будинок архієпископа в Чернігові» [3] та стаття в енциклопедичному виданні «Чернігівщина» [4], є доволі загальна за змістом.

Первинно споруда губернського правління використовувалася як будівля місцевого архієпископа. За наказом генерал-губернатора Кречетнікова від 11 листопада 1790 р. чернігівський архієпископ отримав дозвіл на переміщення до колишнього Троїцько-Іллінського монастиря, архієрейський будинок мали зайняти присутствені місця [5, арк. 21].

Уже з 1796 р. будівля архієпископа була переведена до казенного відомства, яке й мало утримувати у належному стані приміщення. Наприклад, проводити ремонтні роботи [5, арк. 2-3].

Варто зазначити, що будинок губернського правління регулярно потребував ремонту. Про це йшлося у листуванні губернського архітектора Антона Карташевського та Малоросійської казенної палати щодо виконання наказу дійсного статського радника Малоросійської губернії губернатора та кавалера Якова Леонтійовича Бакуринського про виділення коштів на поладження приміщень присутствених місць, для цих справ губернським скарбничим видано у 1797 р. 10,00 руб. [6, арк. 1-9].

Увага з боку тодішнього губернатора до господарських проблем заслуговує на повагу, адже перебування на цій посаді виявилось для таємного радника Бакуринського вельми короткотривалим, лише з травня до листопада 1797 р. [7, с. 60].

За рапортом екзекутора Якубинського до губернського правління від 17 лютого 1802 р. стало відомо, що в приміщеннях казенної палати та губернського правління проти ночі сталася пожежа через аварійну піч. Архітектор Карташевський отримав

© **Сергєєв Сергій Михайлович** – науковий співробітник Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

розпорядження щодо налагодження печей та облаштування нових сходів для запобігання подальших можливих руйнацій. Після попереднього обстеження було складено кошторис, яким передбачалося витратити на відповідні справи 74 руб. 52 коп. [8, арк. 1-4].

До грудня 1802 р., згідно з рапортом Карташевського, на даху будинку губернського правління будівельники облаштували 6 подвійних сходів та 4 одинарні. Також було завершено ремонт печей, які додатково оббито листовим залізом [8, арк. 9-10].

У травні 1803 р. за пропозицією чернігівського губернатора барона Івана Френсдорфа [7, с. 65] (місцевий губернатор у 1802-1813 рр.) розпочалася перевірка стану кам'яного корпусу державних будівель, зокрема, губернського правління та казенної палати. Згідно з розпорядженням палати, місцевий архітектор Карташевський мав провести обстеження споруд та визначити, в разі необхідності, які саме ремонтні роботи мають бути проведені [9, арк. 1-4].

Антон Карташевський досить швидко провів обстеження, надавши вже за два тижні свої висновки й пропозиції щодо відновлення казенних приміщень. Кошторис відповідних витрат було надано архітектором до казенної палати. Ремонтні роботи мали складатися із переобладнання п'яти печей, тинькування парадного фасаду та кімнат, заміна замків, фарбування підлоги тощо. Загальна сума витрат становила 485 руб. 40 коп. [9, арк. 8-10].

Для проведення даного обсягу робіт казенна палата видала наказ місцевим городничим Різенкампу та Саксу, а також нижнім чинам земських судів провести в Чернігові й в повітах публікацію на торги відносно участі приватних осіб, які б бажали долучитися на справи ремонтів [9, арк. 11-12].

На цьому етапі справа відновлення будівель почала гальмуватися. Городничий доповів, що жоден «охотник» не явився на торги. Господарська експедиція казенної палати, підозрюючи городничого та земських судів у неналежному виконанні покладених завдань, звернулася до губернатора з пропозицією доручити справу відновлення споруд асесору Троцькому та архітектору Карташевському [9, арк. 19-20].

Окрім ремонтів безпосередньо споруди колишнього будинку архієпископа, передбачалися також деякі земельні роботи, зокрема, часткове знесення земельного валу навколо споруди, через який постійно відбувалося замокання стіни та пошкодження приміщень пліснявою. Зайнятися цією справою виявив бажання міщанин посаду Микита Чуров, який зобов'язався провести до будівлі дорогу. Певним цікавим моментом цієї справи став факт проведення на території колишньої фортеці видобутку ґрунту для отримання селітри, яким займався колезький асесор Пашенко [9, арк. 31-32]. Таким чином можна констатувати, що досить багато культурного шару, що міг би стати цінним археологічним матеріалом для наступних поколінь, було знищено заради корисливих цілей.

Тим часом паралельно із ремонтними роботами міським чиновникам довелося вирішувати інші питання, пов'язані з колишнім будинком архієпископа. Восени 1803 р. малоросійська чернігівська казенна палата розглядала справу щодо продажу дерев'яної споруди, в якій раніше розміщувалася ревізська даної палати та друкарня.

Враховуючи той момент, що вищеозначені будівлі вже прийшли до занедбаності та підлягають згідно з планом очищення території знесенню, губернатор Френсдорф запропонував казенній палаті виставити на торги колишні приміщення ревізської [10, арк. 1].

Для вирішення даної проблеми було залучено чернігівського городничого Різенкампа на опосвідчення споруд. Судячи з того, що одразу ж придбати старі споруди бажаних не знайшлося, будівлі дійсно знаходилися в дуже занедбаному стані. Врешті решт казенній палаті вдалося позбутися дерев'яних приміщень після того, як ціна була знижена до 10 руб. [10, арк. 4-22].

Тим часом продовжувалися пошуки бажаних взяти участь у ремонті будинку казенної палати. Наступного, 1804 р., у березні губернатор Френсдорф сповістив казенну палату про те, що всі кошти, необхідні для ремонту, були виділені, проведено відновлювальні роботи, але залишалася не вирішеним питання про знесення землі

навколо споруди. Крім того, довелося додатково виплатити за матеріали, зарплату будівельникам та інші потреби 30 руб. [9, арк. 63-69].

Цілком ймовірно, що губернатор сам особисто не контролював хід ремонтів, спираючись на інформацію, що надавали йому підлеглі. Адже, на думку архітектора Карташевського, справа відновлення споруд губернського правління виглядала далекою від завершення.

Навесні 1804 р. місцевий губернський архітектор доповідав рапортом до казенної палати про стан приміщень, у яких розташовувалися корпуси губернського правління та казенної палати. Згідно з висновком архітектора, зовнішній вигляд цих споруд мав, як для поважної державної установи, незадовільний вигляд. Тиньк на цоколі та зовнішніх і внутрішніх стінах місцями зовсім був відсутній. На думку архітектора, тиньк мав бути відновлений, а стіни пофарбовані. Для цих потреб пропонувалося виділити 160,10 руб. [11, арк. 1].

Місцеві чиновники не квапилися із проведенням ремонту, через що лише майже за рік по тому були знайдені потрібні кошти.

За розпорядженням губернатора Френсдорфа, чернігівським казначеєм Рубісовим було виділено із загальної суми асигнованих на рік для ремонтів губернських будівель у розмірі 1000 руб., наступні кошти, що мали кілька статей витрат: 1) на виправлення в корпусі губернського правління, тинькування та фарбування – 160,10 руб., 2) на перенесення архівів цієї палати до дзвіниці та до корпусу губернського правління – 222,15 руб., 3) відновлення даху в приміщеннях дзвіниці казенної палати, для запобігання затопленню підвалів – 276 руб. [11, арк. 5-7].

Разом із виділенням коштів мали бути надіслані три книги з інформацією про хід відновлюваних робіт. Відповідальний за цю справу городничий Різенкампф, що за статутом знаходився у підпорядкуванні губернатора, не надіслав вчасно ані грошей, ані книг. Лише після особистого втручання Френсфорда справа була вирішена [11, арк. 13-16].

Наступнику Френсдорфа також довелося вирішувати питання щодо ремонтів будинку губернського правління. У 1813-1818 рр. посаду цивільного губернатора Чернігова обіймав дійсний статський радник Олексій Петрович Бутович, правління якого було позначено увагою до ведення господарства у місті [7, с. 68-69].

За розпорядженням губернатора на початку 1816 р. місцевий експедитор будівельної експедиції, надвірний радник Коробкін мав оглянути приміщення корпусів губернського правління, казенної палати та приказу громадського піклування, визначити необхідний обсяг потрібних відновлювальних робіт, скласти відповідний кошторис тощо [12, арк. 1].

Відповідно до висновків комісіонера Демчинського, загальна сума необхідних матеріалів (тиньк, нові вікна, фарбування, вісім балюстрад із відновленням старих тощо) мала становити 218,56 руб. Оплату за виконану роботу «мастеровим людям» комісіонер оцінив у 38,70 руб. [12, арк. 5-12].

Остаточна справа ремонту була вирішена в листопаді 1816 р., коли Чернігівська будівельна комісія зазначила, що всі ремонтні роботи, як-от, пічні, столярні, ковальські, теслярські тощо, а також тинькування, були виконані в повному обсязі [12, арк. 20-33].

Стихійні лиха періодично завдавали серйозної шкоди будинку губернського правління. Згідно з доповіддю архіваріуса цього правління, 3 березня 1825 р. сильний вітер зірвав притолок зі стропилами, було також переламано лази (конструкції покрівлі). Оскільки наближався час, коли мали розпочатися весняні дощі, справа ремонту потребувала негайних дій. Чернігівський губернський архітектор Медведєв провів огляд пошкодженої покрівлі та склав кошторис. Матеріалів на відновлення потребувалося доволі багато: бруси, залізні листи для покрівлі, цвяхи, шалівка. Всього на суму 92,50 руб. [13, арк. 4-5].

Скоріш за все ремонтні роботи не були розпочаті в потрібний термін, через що архітектор у квітні звернувся до міської поліції щодо гальмування справи з боку будівельної експедиції. Після втручання компетентних осіб справа пішла значно

швидше. Комісіонер Грановський у липні доповідав будівельній комісії про остаточне завершення ремонту покрівлі будинку губернського правління. Дійсний кавалер, архітектор Медведєв очолював комісію по прийманню виконаних робіт на підставі наказу Сенату від 1812 р. Згідно з оцінками відновлення, пошкодженого даху було виконано цілком задовільно [13, арк. 7-14]

Негаразди переслідували колишню споруду архієпископа й надалі. Рапорт архіваріуса губернського правління Радішевського свідчив, що навесні 1826 р. нове стихійне лихо пошкодило будівлю. Потужна буря зірвала дах, через що стеля почала протікати. Радішевський звернувся до керівництва правління із проханням якомога скоріше провести ремонт даху. Губернський архітектор Михайло Романов у червні склав кошторис для Чернігівської будівельної експедиції на відновлення пошкоджених частин будівлі. Згідно з його розрахунками, загальна вартість матеріалів та оплата робітникам склала невелику суму – 30,18 руб. [14, арк. 5-6].

Скоріш за все, бюрократичні перепони загальмували на деякий час проведення ремонту. У грудні 1827 р. депутат та генеральний суддя Чернігівського департаменту Каменецький та чернігівський міський архітектор Медведєв згідно з розпорядженням чернігівського губернатора оглянули відремонтований дах та відзвітували про те, що роботи були виконані «порядочно и прочно» [14, арк. 12].

Навесні 1829 р. чернігівська будівельна комісія, керуючись указами вищих установ, надала розпорядження губернському архітектору Медведєву обстежити наступні державні споруди: 1) будинок губернського правління, казенної палати та приказу громадського піклування; 2) архів губернського правління та скарбницю місцевого повітового казначейства, що розташовувалися у колишньому будинку Колегіуму. Архітектор мав ретельно оглянути дані споруди й скласти звіт щодо необхідних ремонтів ззовні та у середині, адже екстер'єр державних будинків мав «огидний» вигляд [15, арк. 1].

Кам'яний корпус, в якому розташовувалися губернське правління та казенна палата, за висновками Медведєва, потребували досить серйозних відновлювальних робіт. Зокрема, перестилання підлоги, тинькування зовнішніх стін, виготовлення двох дверей, фарбування всього корпусу ззовні, нові шафи для приміщення тощо. Загальна сума витрат, разом з оплатою роботи теслярів, малярів та столярів, за попередніми підрахунками мала становити 1456.40 руб. У листопаді 1829 р. кошторис на витрати було затверджено губернатором із загальної щорічної суми, яка призначалася на ремонти у державних будівлях [15, арк. 7-16].

Скоріш за все, через холодну пору року, осінь та зиму, ремонти споруд було відкладено до пізньої весни 1830 р. Для виконання запланованих робіт було влаштовано т. зв. «торги», де всі бажаючі могли запропонувати свої послуги. Такими робітниками виявилися міщани старообрядницьких посадів Митьковка та Злинка, один із місцевих чернігівських міщан та селяни князя Вяземського із Володимирівської губернії [15, арк. 32-30].

Згодом губернське правління сповістило будівельну комісію про необхідність додаткових ремонтів. За повідомленням правління, у канцелярії та присутственій камері зовсім застарілі печі, які слід було переробити, та ще одну додаткову мали облаштувати у кімнаті, що передбачалася для реєстратури. Окрім того, у багатьох місцях виявилися аварійними рами та вікна [15, арк. 33-40].

Зараз важко сказати, чи це був недогляд з боку архітектора, чи по ходу наближення початку ремонтів вирости «апетити» чиновників, які бажали більш комфортних умов праці.

На початку літа 1830 р. розпочалися відновлювальні роботи, що проводилися під наглядом комісіонера будівельної комісії Лисогоровського. У кінці червня комісіонер своїм рапортом доповів, що згідно з угодою міщанами Болтуновим та Єрмолаєвим виконані переробки печей та проведено тинькування стін і стелі у кімнатах правління. Лисогоровський просив виплатити відповідну суму грошей робітникам за виконану працю [15, арк. 42-44]. Майже одночасно з цим архітектор будівельної експедиції титулярний радник Шевцов сповістив про виконання місцевим міщани-

ном Рубанівським замовлення на виготовлення 10 шаф для приміщень правління. За висновками Шевцова, шафи із соснового дерева були «міцні та влаштовані згідно кошторису» [15, арк. 48-54].

Управління малоросійського військового губернатора надіслало будівельній експедиції у серпні 1830 р. пропозицію щодо надання грошей 1.170 руб. із загальної суми у 3.000 руб., призначеної у казні для ремонтних справ, оскільки комісіонер доповів, що всі заплановані відновлювальні роботи було виконано повністю та міцно. Відповідний наказ набув чинності у вересні того ж року [15, арк. 60-68].

У липні 1832 р. до канцелярії Малоросійської Чернігівської будівельної експедиції надійшов рапорт місцевого архітектора Медведєва з приводу складання кошторису на полагодження кам'яного двоповерхового будинку, в якому розташовувався корпус губернського правління казенної палати, а також приказу громадського піклування [16, арк. 3].

Згідно з попередньо проведеним оглядом, дана казенна споруда потребувала наступних ремонтних робіт: заміна шалівки на даху, яка пропускала дощову воду, облаштування нових слухових вікон, вставлення у деякі рами нового скла, тинькування й побілка стін та полагодження стелі. Крім того, мали бути перероблені голландські цегляні печі у першому відділенні, друкарні та кімнаті архіваріуса. Деякого ремонту потребував також зовнішній бік будинку. Зокрема, передбачалася заміна двох зламаних дверей, тинькування фасаду, що обвалився, у дворі мав з'явитися новий ганок тощо. Загальна сума ремонту разом із необхідним будівельним матеріалом та оплатою робітникам становила 2.412, 7 коп. [16, арк. 4-5].

Майже одразу будівельна експедиція провела торги щодо залучення робітників до участі у відновлюваних роботах. Ніжинський купець 3-ї гільдії Василь Аніров дав згоду, троє ж міщан старообрядницьких посадів Добрянки, Клімова та Мітьковки не погодилися на умови оплати. Цікаво, що всі троє виявилися неграмотними, отже, відмови довелося складати канцеляристу експедиції [16, арк. 7-8].

Ремонт, що мав розпочатися того ж 1832 р., судячи з наступної інформації, дещо затягнувся. Ймовірно, через подальшу відмову купця Анірова. У березні 1833 р. відновлення пошкоджених ділянок споруди губернського правління було завершено селянином Володимирської губернії Федотом Ликовим, який разом із своїм матеріалом отримав за роботу від експедитора 1.200 руб., написавши також зобов'язання відремонтувати за власний кошт полагожені місця, якщо будівельна комісія виявить недоробки [16, арк. 16].

На основі вищенаведених документів можна простежити процеси ремонтно-відновлювальних робіт, що проходили в одному з чернігівських казенних будинків. Як свідчать архівні матеріали, приміщення, в яких на поч. XIX ст. розташовувалися місцеве губернське правління та казенна палата, постійно потерпали від природних лих: дощі, урагани пошкоджували дах та зовнішнє облицювання. До справ відновлення чернігівська будівельна експедиція залучала приватних осіб з повітів Чернігівської губернії. Певну цікавість становлять розцінки на будівельні матеріали та роботу будівельників. Бюрократизація чиновницького апарату проявлялася у постійних суперечках між різними ланками державних установ та регулярному затягуванні процесу ремонтів. Також через майже щорічне виділення державних коштів на відбудову й підряди виникають підозри у нецільовому використанні грошей, тобто у казнокрадстві місцевих чиновників.

1. Леус В. У колишньому будинку архієпископа / В. Леус // Чернігівські відомості. – 2002. – №23. – С. 9.

2. Кудина В. Резиденция черниговских архиереев / В. Кудина // Черниговские новости: семь дней. – 2007. – №37. – С. 17.

3. Сапон В. Будинок архієпископа в Чернігові / В. Сапон // Деснянська правда. – 2005. – №27. – С. 16.

4. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник / За ред. А.В. Кудрицького. – К.: УРЕ, 1990. – 1007 с.

5. Державний архів Чернігівської області (далі: Держархів Чернігівської обл.), ф. 179, оп. 4, спр. 1542, 291 арк.
6. Держархів Чернігівської обл., ф. 179, оп. 1а, спр. 14, 27 арк.
7. Студьонова Л.В. Чернігівські князі, полковники, губернатори / Л.В. Студьонова // Ред. О.В. Ткаченко. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 1998. – 148 с.
8. Держархів Чернігівської обл., ф. 179, оп. 1а, спр. 82, 14 арк.
9. Держархів Чернігівської обл., ф. 179, оп. 1а, спр. 99, 74 арк.
10. Держархів Чернігівської обл., ф. 179, оп. 1а, спр. 120, 26 арк.
11. Держархів Чернігівської обл., ф. 179, оп. 1а, спр. 139, 28 арк.
12. Держархів Чернігівської обл., ф. 179, оп. 1а, спр. 598, 35 арк.
13. Держархів Чернігівської обл., ф. 179, оп. 1а, спр. 900, 16 арк.
14. Держархів Чернігівської обл., ф. 179, оп. 1а, спр. 947, 12 арк.
15. Держархів Чернігівської обл., ф. 179, оп. 1а, спр. 1061, 69 арк.
16. Держархів Чернігівської обл., ф. 179, оп. 1а, спр. 1186, 17 арк.

Сергей Сергеев

Состояние бывшего строения черниговского архиепископа в нач. XIX ст.

В статье идет речь о ремонтных работах в помещениях дома губернского правления г. Чернигова в первой трети XIX в. Показаны систематические повреждения, которые переживала бывшая резиденция местного архиепископа, и ход восстановительных работ. Подается информация относительно контроля за ходом ремонтов, также инертность тогдашней бюрократической системы.

Ключевые слова: *губернское правление, смета, крыша, штукатурка, строительная экспедиция.*

Serhii Serhieiev

The condition of the former home of the Archbishop of Chernihiv at the beginning of the 19th century.

The article deals with repair work in the premises of the house of the provincial government of Chernigov in the first third of the 19th century. The systematic damage suffered by the former residence of the local archbishop and the course of reconstruction work are shown. Information is given about the control over the course of repairs, also the inertia of the then bureaucratic system.

Key words: *provincial government, estimate, roof, parget, construction expedition.*

Алла Доценко

БУДИНОК ПОЛКОВОЇ КАНЦЕЛЯРІЇ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ ст., АБО СТРАСТІ ЗА ЧЕРНІГІВСЬКИМ АРХІВОМ

Дана стаття на основі архівних документів висвітлює історію і стан Будинку полкової канцелярії — пам'ятки цивільної архітектури XVII ст. в першій половині ХХ ст., а саме з 1917 р. по 1953 р., коли архів, що в ньому знаходився протягом півтора століття, був переведений до щойно відновленого Будинку архієпископа — пам'ятки архітектури XVIII ст. На документальних матеріалах прослідковується багатотраждальна доля чернігівських архівів і приміщень архівосховищ, цинічне відношення більшовицької влади до найбільшого нашого національного надбання, втрата величезної кількості архівних матеріалів, боротьба за бодай незначні прийнятні умови їхнього зберігання, воістину громадянський подвиг керівників, наукових і технічних працівників архівів в боротьбі за їхнє збереження.

Ключові слова: *Будинок полкової канцелярії, Будинок архієпископа, архів Губернського правління, архівосховище.*

Архівні документи свідчать, що протягом майже півтора століття (XIX—першої половини ХХ ст.), тобто до відновлення Будинку архієпископа після Другої світової війни у 1953 році, у Будинку полкової канцелярії беззмінно знаходився архів. Спочатку він називався просто архів Губернського правління, пізніше був переіменований в І Радянський архів, згодом — архів НКВС. Як і в попередні роки, ця давня споруда — пам'ятка архітектури піддавалася пошкодженням під час природних стихійних лих, згодом ремонтувалася, але незмінно вона використовувалася під архівосховище.

Після жовтневого перевороту 1917 р., коли стала явною загроза пам'яткам культури, радянська влада проголосила збереження культурно-історичних цінностей державною політикою. Перші пам'яткоохоронні заходи були здійснені в Україні у січні 1919 р., коли при Харківському губернському відділі народної освіти було створено дві секції — музейну й охорони пам'яток, а усім повітовим і волосним радам та ревкомам було адресовано звернення, в якому пропонувалося вжити заходів щодо охорони історико-культурних цінностей. Цими заходами була охоплена територія Полтавської, Київської, Чернігівської й Катеринославської губерній. У лютому 1919 р. в Харкові був створений Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини (ВУКОПМІС) при народному комісаріаті освіти УСРР. Головне зусилля у цей час спрямовувалося на фізичне збереження старожитностей. У губерніях були створені губернські комітети охорони пам'яток мистецтва і старовини, в т. ч. і чернігівський. Комітет ініціював видання декрету про націоналізацію історичних і художніх цінностей, заборону їх знесення чи знищення, ремонтно-реставраційні роботи архітектурних пам'яток, лекції та екскурсії для населення.

Уже 13 червня 1919 р. на засіданні чернігівського губернського комітету по охороні пам'яток мистецтва і старовини було розглянуто питання про виділення коштів на ремонт покрівлі будинку полкової канцелярії, де все ще знаходився архів губернського правління. З протоколу засідання комітету, на якому були присутні всього

© Доценко Алла Володимирівна — заступник генерального директора НАІЗ «Чернігів стародавній».

лише 3 члени комітету: його голова – Ю. С. Виноградський, відомий український юрист і історик, краєзнавець і музейний діяч, а також його члени: Л. Н. Віхман та М. Я. Сахновський, дізнаємося, що третім питанням порядку денного був звіт завідувача І Радянським архівом у будинку Мазепи на Валі про використання виданого йому авансу в розмірі 500 рублів на ремонт покрівлі споруди. Комітет своєю постановою визнав використання цієї суми правильною і затвердив звіт завідувача архівом [1].

У засіданні 27 червня і за участі тих же членів комітету піднімалося питання про розбите скло у вікнах будинку полкової канцелярії і необхідності терміново заскрити вікна, а також провести ремонт будівлі. У постанові цього засідання також затверджено використання 1374 руб. на ремонт вікон і 6 руб. на відновлення слухової віконної рами правильними, а також клопотати перед Губнаросвітою про виділення завідувачу І Радянським архівом ще 5 тис. рублів авансу на ремонт споруди [2].

У звітах про діяльність Чернігівського губернського комітету по охороні пам'яток мистецтва і старовини, що надходили в ВУКОПМІС, про ремонт будівлі полкової канцелярії також є відомості, хоча і надто скупі: в звіті за червень 1919 року: по архівній секції – прийнятий у відання Губнаросвіти архів колишнього Дворянського зібрання і проведений ремонт покрівлі в «будинку Мазепи», де розташовується І Радянський архів, а по архітектурній секції – разом з прибувшим з Києва представником ВУКОПМІСу М. В. Макаренком були обстежені церкви: Соборна, Катерининська, П'ятницька, Воскресенська і Воздвиженська, а також обстежений будинок Мазепи на Валі [3]:

«Отчет за первое полугодие 1919 г.

Крупная работа проведена Губнаробразом по проверке существовавших ранее музеев ... и архивов. Главное внимание было уделено I-му Советскому Архиву, для поддержки которого в должном виде произведен необходимый ремонт крыши и окон в доме, где этот архив помещается («Дом Мазепы»).

Кроме того, был принят в ведение Губнаробраза богатый архив б. Дворянского собрания, служивший уже и ранее источником для научных изысканий по истории крепостного права и др. предметам. Этот архив получил название II Советского Архива.

В целях охраны архитектурных памятников Черниговской губернии и для разработки данных об этих памятниках Губнаробразом предпринят ремонт «Дома Мазепы» на Валю, осмотрены черниговские церкви, сделаны фотографические снимки разного рода церквей и зданий, составлен список архитектурных памятников Черниговщины».

А 17 грудня 1923 року вийшла обов'язкова постанова Чернігівського губернського виконкому (№ 213), в якій зазначено, що з метою збереження як археологічних, так і архітектурних пам'яток міста Чернігова губвиконком на основі ст. 676 кодексу законів про народну освіту постановляє [4]:

«§ 2.

Архитектурные памятники не могут быть разбираемы, перестраиваемы, ремонтируемы и вообще каким либо образом нарушаемы в теперешнем состоянии без согласования с Губисполкомом, Губоткомхозом, Губполитпросветом.

Список

архитектурных памятников в г. Чернигове

А. Памятники, которые не подлежат изменениям

ни в каких частях без соглашения Губполитпросвета:

1. Государственная Типография (б. Губернское Правление)

2. Стрoения, связанные с Соборной Колокольней

3. Так называемый «Дом Мазепы»

4. Все здания и стены с башнями Троицкого монастыря

5. Все без исключения здания каменные и деревянные, находящиеся в ограде Елецкого монастыря и самая ограда (кирпичные стены)»...

І далі 28 позицій. А всього 55 пунктів.

Проте, незважаючи на прийняті заходи, численні визначні культурні цінності в період 1917-26 рр. було втрачено.

У квітні 1921 р. ВУКОПМІС було поділено на Головне архівне управління (Головархів) та Головне управління у справах музеїв, охорони пам'яток мистецтва, старовини і природи (Головмузей), на яке покладалися функції комітету. На місцях створювалися губернські архівні управління. У травні 1922 р. у Чернігові було створено губернське архівне управління. Архівні матеріали розміщувалися на той час в 6-ти архівосховищах, серед яких був і будинок полкової канцелярії. В списку будинків по кварткому № 31 (а весь житловий і не житловий фонд міста був поділений на кварткоми) проходить і дана споруда. У цьому списку будинок полкової канцелярії, як і в попередні роки, значиться під назвою «будинок Мазепи» за адресою «Міський вал, будинок № 22», і дана йому коротка характеристика: розташовується в ньому архів губернського правління, споруда одноповерхова, стан будівлі міцний [5].

З метою об'єднання всіх архівних багатств Чернігівщини, що знаходилися в різних архівосховищах, губарх організує протягом січня-березня 1923 року Губернський історичний архів. А на підставі рішень I Всеукраїнського з'їзду архівних працівників 1 жовтня 1926 р. та в зв'язку з ліквідацією губернії (середина 1925 р.) на базі Губернського історичного архіву був організований Чернігівський крайовий історичний архів, і йому були передані приміщення для архівосховищ разом з інвентарем [6]:

1. Будинок колишнього дворянського зібрання.
2. Будинок Мазепи на Валу.
3. Будинок архіву колишнього Окружного суду.
4. Будинок архіву духовної консисторії в Єлецькому монастирі.

«АКТ
закріплення за Крайархом будинку Мазепи,
де містяться архівні фонди Крайарху [7]

м. Чернігів

1928 року лютого 15 дня

Чернігівський Міський відділ Комунального Господарства, що коротко зветься Міськкомгосп в особі завідувача його тов. Устинова Леоніда Дмитровича, зав. орендовою частиною тов. Гохмана Іссика Шебаієлевича з одного боку й повноваженого представника Крайарху т. Трегубова Тимофія Степановича, що орудує на підставі доручення Крайарху для короткості зветься Крайарх з другого боку, в порядку передбаченому постановою ВЦВК з 19-го квітня 1922 р. «Про порядок постачання помешкання і державних, професійних та партійних установ і організацій склали акта про те:

1. Чернігівський міський відділ комунального господарства, як представник Держави закріплює за Крайархом націоналізоване домоволодіння, що міститься в м. Чернігові на вулиці Міський Вал під № 3 кол. Будинок Мазепи в постійне володіння й користування; склад цього такий:

– житловий будинок одноповерховий з підвальним помешканням, площа будинку по зовнішньому обміру 389,25 кв. м, корисна площа 1-го поверху – 196,33 кв. м, корисна площа підвального поверху – 170,67 кв. м. А разом – 367,00 кв. м.

Ця домобудівля закріплюється для користування виключно з метою розміщення в ній матеріалів історичного архіву...»

А інвентар архіву в будинку Мазепи був наступний [8]:

<i>Назва речей</i>	<i>Розмір</i>	<i>Якість</i>	<i>Кількість</i>
Шаф з скляними дверима	великий	звичайна	2
Шаф соснових	середній	-	1
Столів дубових	3½ x 1¼	-	2
Столів соснових	1½ x 4	-	1
Стіл малий сосновий	-	-	1
Стільців м'яких	-	-	4

Але загальний стан архівної справи в цей період був доволі незадовільним: документи розкрадалися, а ті, що зберігалися в наявних архівосховищах, псувалися від вологості, горіли, викрадалися для канцелярських потреб, продавалися на базарах.

Завідувач крайовим архівом неодноразово звертався до Укрцентрархіву за допомогою у збереженні архівних документів [9]:

«Крім будинку бувшого дворянського зібрання всі останні архівосховища залишаються без усякого догляду вартового і тільки одні замки та печатки їх приберігають. В будинку Мазепи два рази уже була спокуса викрасти папери.

Все це ставить в будучім в ризиковите становище безпечність сохраннысті архівів, що примушує поставити до всіх будинків архівосховищ сторожу.

Прохаю даги дозвіл збільшити штат Чернігівського Крайарху 3-ма сторожами для вищезазначених архівосховищ.

Зав. Крайархом (Трегубов)»

І надає короткі дані про споруду [10]:

«Будинок Мазепи на Міському Валу

Садби немає. Будинок цегляний, одноповерховий з підвалом під всім будинком, дах залізний, другий поверх (під залізним дахом) занадто сухий, площа будинку по зовнішньому обміру — 389,25 кв. м. Перший поверх: корисна площа — 196,33 кв. м, не корисна — 1,80 кв. м, всього — 198,13 кв. м.

Підвальний поверх: корисна площа — 170,67 кв.м, не корисна — 7,48 кв. м, а всього — 178,15 кв. м.

Загальна корисна площа — 367 кв. м.; не корисна площа — 9,28 кв. м.

Потрібний ремонт:

1. Зробить водостічних труб до 3-х пог. метр.
2. Підробить стіни в 1 цеглу кв. м. — 1,60
3. Взагалі будинок ремонту не вимагає.

Представник Крайарху Трегубов
Технік Міськкомгоспу Соколовський»

1 березня 1932 року в зв'язку з утворенням області, на базі крайового історичного архіву був утворений Чернігівський обласний державний історичний архів. І в зв'язку з цим знову було проведено переоблік усього рухомого майна архіву, включаючи стелажі і картонажне устаткування [11].

«В б. Будинку Мазепи

№	Назва інвентаря	Кількість	Оцінка	Сума
157	Стіл простий	3	7	21
158	Шафа	1	30	30
159	Шафа з скляною дверк.	2	15	30
160	Стул обіт. клеен.	3	1	3
161	Вогнегасник	1	18	18

Стелажі:

В б. будинку Мазепи на міському валу — 1523, 95 м.

Комісія: (підписи)

10/VI — 32 р.»

У січні 1932 р. за згодою ЦАУ УРСР архів був виселений одночасно з двох приміщень: будинок кол. Дворянського зібрання було передано під Дім Червоної Армії, натомість для архіву були виділені зовсім не пристосовані для зберігання архівних матеріалів Здвиженську і Катерининську церкви. І як писав завідувач крайістархівом [12], деяку частину архівних матеріалів, яку за планом 1930-31 рр. перевезено було з

будинку Мазепи, прийшлося знову повернути в будинок Мазепи, «себто одмовитись від попередньої думки зовсім звільнити це вогке приміщення від архівного матеріалу. А адміністрація Будинку Червоної Армії вимагає негайного остаточного звільнення всього приміщення, причому вживаються з її боку такі заходи: забивається хвіртка та ворота, через які службовці та відвідувачі архіву ходять до канцелярії, підібраними ключами одмикаються архівосховища і архівні матеріали в повному безладді без відому директора архіву перекидаються з однієї кімнати до іншої. Відносини загострилися настільки, що справа про незаконні самочинні дії адміністрації Будинку Червоної Армії надсилається до прокурора. Але це не розв'язує справи остаточно, бо незважаючи на мої багаторазові нагадування міськраді, вона одмовляється негайно закінчити обладнання холодної Катерининської церкви та канцелярії».

І все ж навіть приміщень двох церков було недостатньо для великого архівного зібрання. Директор архіву Кобець просить додатково ще приміщення Миколаївської церкви [13]:

«До Міськради

До міської Комунсекції

В жовтні 1931 р. ЦАУ дало згоду на передачу будинку кол. Дворянського зібрання, в якому містяться архівні фонди Облістархіву, під будинок Червоної Армії на умовах, що Міськрада замість цього надасть відповідне приміщення.

Приміщення надані Міськрадою не вмістили всіх архівних фондів і до цього часу значна частина архіваріалів міститься в підвалах та сараях будинку Червоної Армії.

Саме тепер будинку Червоної Армії потрібні ці підвали та сараї і вони свавільно перекидають архівні матеріали з одного до другого приміщення, псують, частково знищують їх, а в останній час викидають справи на двір.

Вважаючи на потребу негайно звільнити все приміщення будинку Червоної Армії, Облістархів просить в терміновому порядку надати нам додатково Миколаївську церкву, куди можна було б перевезти ці архівні матеріали.

Директор

Кобець»

Про стан зберігання нашого національного надбання в цей час і в цих архівосховищах красномовно свідчить надзвичайно цікавий документ. Варто його навести повністю. Це звіт про обстеження двох пам'яток Чернігова Стефаном Таранушенком – видатним українським мистецтвознавцем, істориком архітектури, музейним діячем, знавцем української архітектури [14]:

«Звіт

за переведені з доручення УКООКу досліді в Чернігові

20. IX.-15. X. 1933 р. пам'яток архітектури феодальної

доби — будівлі к. Колегіума та к. ц. Катерини

Чернігів, місто повне видатних архітектурних пам'яток феодальної доби. Частина з них — раннефеодальних часів — досліджено і почасти опубліковано. Пам'ятки ж Гетьманської доби зовсім не досліджені, проте між ними маємо чимало першорядних будов. В плані систематичних дослідів к. Колегіум є дуже характерною і мало поширеного типу будовою. Відомо, що досі будівлі такого типу на Україні не досліджувалися і тому цілком зрозуміло, що досліді цієї саме пам'ятки потрібно поставити на чергу.

Другою, вельми характерною для репрезентативної монументальної архітектури козацької старшини є к. ц. Катерини, одна з видатніших в цілій Гетьманщині. Оскільки на Чернігівщині досі і такого типу будівлі зовсім не вивчалися, то потреба дослідити ц. Катерини є також цілком ясна.

Прибувши до Чернігова ранком 23. IX. 1932 р., того ж дня я з'явився до Завідувача Чернігівського Державного Архіву і умовився з ним, щоби зараз приступити до роботи в ц. Катерини, на що дістав цілковиту згоду.

Перший же огляд церкви дав зрозуміти, що зручний час для обмірів і дослідів, коли вона стояла пустою, загублено і праця в ній тепер, коли вона до п'ят склепінь поспіль вся заставлена стелажми, дуже ускладнилася. Внизу ці стелажі загружено

паперами так, що від одного кута до другого не тільки не можна протягнути рулетки, а навіть голосу не чути, і поміж стелажми ходити лише з лампою — тут цілковита темрява. До побудови стелажів церква всередині чомусь не була зафотографована, а тепер це вже річ неможлива.

Пристосування церкви під архівосховище дуже утруднило і ускладнило обміри не лише стін. Побудова стелажів, що сягали п'ят арок, дуже ускладнила обміри і бань, бо полиці і намости наслано на кількох рівнях, а це викликало необхідність довгих і марудних обчислень, щоб звести всі розміри до одного рівня. Про ц. Катерини, що забудована стелажми й завалена архівними матеріалами, мені до приїзду не було відомо, магнію я мав дуже обмежену кількість, тому з штучним освітленням мав змогу зробити лише 2 світлини. Решти дуже важливих елементів конструктивного порядку через це не маємо.

Взагалі те, що досліди почато після передачі церкви архівові удесятирило роботу. Обміри і накреслювання провадив я за допомогою тех. робітника Ф. Ковальчука.

В к. Колегіумі справа стояла трохи краще. Тут партер і верхній поверх приступні для обмірів, але льох, заарендований якоюсь організацією, загрузено 2300 бочками, що позбавило будь-якої можливості не тільки заміряти чи зафотографувати його, а навіть хоч якось оглянути. Колегіум дуже перебудовано в надземній частині, льох міг би допомогти з'ясувати первісне заложення.

Обидві ці пам'ятки досі не досліджені і в літературі докладних даних про час їх побудування та їх історію не має. Це висувало потребу перевести рекогносціровку в архівних матеріалах. В музеї тих матеріалів було мало — це креслення губернського архітектора Карташевського 1805 р. Колегіума (план і фасад) та церкви Катерини (теж план і фасад) — що їх зафотографувати багато часу не взяло завдяки допомозі музейних робітників.

З архівом справа стала інакше. За порадою П. К. Федоренка, що знає архівні справи Чернігівського державного архіву, я переглянув книгу з описом справ «Черниговской губернской строительной и дорожной комиссии» і використав 2 справи з 1801 р. з кошторисом на переробку і пристосування «каменного корпуса б. Катедрального монастиря» для генерального суду та повітового скарбу, і кошторис архітектора Карташевського на ремонт ц. Катерини і лист чернігівського архієпископа Михаїла до гражданського губернатора про «успехи в отделеке Екатерининской церкви».

Наслідки нашої трьохтижневої роботи такі:

1. К. Колегіум. Заміряно плани верхнього поверху в партеру всередині будівлі. За даними обмірів побудовано план цих поверхів, проте зовнішній контур на долучених до звіту кресленнях побудовано, виходячи з товщі стін, взятих у вікнах, а не на підставі докладних обмірів фасадів. Зафотографовано всі фасади, ряд внутрішніх оглядів обох поверхів і одна деталь — рештки з замку к. Колегіумської церкви, що тепер залишився на горіщі. На підставі архівних даних зібрано матеріал, що характеризує ремонт Колегіума на початку XIX ст.

2. Ц. Катерини. Заміряно всередині план на рівні підлоги, план на рівні п'ят підпружних арок, план горища, план бань. Зафотографовано фасади з деталями, ряд внутрішніх виглядів. Архіви і матеріали поч. XIX ст. дозволяють з'ясувати вигляд будівлі у XVIII ст.

Отже, досліди закінченими не можна вважати. В Колегіумі необхідно заміряти льох і горище та фасади. Зафотографувати льох, з'ясувати історію будівлі.

В Катерининській церкві потрібні обміри фасадів, дослідити, зокрема, західний фасад, щоб з'ясувати його первісний вигляд.

Закінчуючи свій короткий звіт, вважаю за приємний обов'язок згадати за підтримку в роботі від місцевих наукових робітників та адміністрації Архіву, музею та заповідника. Наслідки, що їх маємо, досягнуто лише завдяки їх допомозі. Особливо уважне ставлення і незмінну підтримку виявляли вчений охоронець Чернігівського Державного заповідника І. В. Строкун, науковий співробітник Державного архіву П. К. Федоренко та наукові співробітники музею, зокрема, С. П. Баран-Бутович. Нехай мені буде дозволено скласти їм тут мою сердечну подяку.

Таранушенко».

У 1935 р. знову піднімається питання становища архівних фондів, зокрема, в будинку полкової канцелярії, бо, як видно з даного документа, підвали цієї історичної будівлі було здано в оренду пюре-пастильному заводу [15]:

«Виписка
з протокола № 53 засідання Президії Чернігівської
М/Ради 8. XII. – 35 р.

Слухали:

1. Про приміщення, що його займає Облархів в будинку «Мазепи» та незаконну передачу Держзаповідником цього приміщення в оренду Пюре-Пастильному заводу.

Постановили:

1. Беручи на увагу, що в будинку «Мазепи» з давнього часу містився і міститься архівний матеріал, і що це приміщення з 1923 р. закріплено за архівом, визнати право на користування цим приміщенням за чинним законодавством за Облархівом.

2. Зважаючи на те, що приміщення перебуває в користуванні Облархіву, витрати на утримання його, ремонт, тощо покласти на Облархів.

3. Директорові Держзаповідника, на якого покладено догляд за пам'ятками старовини, здійснювати цей догляд відповідно чинного законодавства, пред'являючи ці вимоги до Облархіву.

4. Прийняти до відому заяву представника Пюре-Пастильного заводу т. Криницького про те, що підвальне приміщення, яке займає завод під свої полуфабрикати, їм буде звільнено з 1. III. 1936 р. та надалі заборонити здавати Пюре-Пастильному заводу це приміщення.

5. Право за умовою, що її складено Держзаповідником на передачу в тимчасову оренду під sklep Пюре-Пастильному заводу визнати за Облархівом оскільки цей будинок закріплено за архівом.

Згідно: зав. тех. Бюро М/Ради (Пономар)».

«13. XII. 1935 р.
№ 606

До Пюре-Пастильного
заводу

Чернігівський Облістархів повідомляє, що згідно постанови Міськради від 7.XII.1935 року будинок «Мазепи», а також його підвал з'являються в безпосередньому розпорядженні Облістархіву, а тому прохаємо прислати представника від П.П. заводу для оформлення договору на користування підвалом для переховування ваших продуктів в підвалі будинку «Мазепи».

Директор Облістархіву
Секретар».

Договір було перезаключено, і підвальні приміщення будинку полкової канцелярії і надалі використовувалися як складські приміщення.

5 червня 1938 року за № 12/Л ЦАУ СРСР видає директиву про передачу архівних установ до системи Народного Комісаріату Внутрішніх справ. У зв'язку з цим Центральне Архівне Управління пропонує всім архівам негайно приступити до складання звітів про роботу історичних архівів, висвітливши їхній стан і роботу за останні 2-3 роки.

28 червня 1938 р. за № 143 в Чернігівське обласне архівне управління було надіслано звіт Чернігівського обласного історичного архіву за 1936-38 рр. за підписом директора облістархіву Варвари Олексіївни Вострикової. У цьому звіті вона у розділі «Состояние архивных материалов» детально описує жахливий стан чернігівських архівосховищ на той час. Кожному досліднику варто уважно прочитати цей документ [16]:

«До 1932 г. Черниговский областной исторический архив почти полностью был упорядочен и находился в зданиях, ныне занятых Домом Красной Армии (по ул. К. Маркса) и Штабом Корпуса (ул. Свердлова).

С разрешения ЦАУ УССР в конце 1932 и начале 1933 г. архив был переселен, вернее выброшен на улицу, причем одновременно из 2-х помещений. Взамен этих

2-х помещений Облистарх получил не оборудованные здания б. Воздвиженской и Екатерининской церквей. Хотя Горсовет и обязал оборудовать эти помещения хотя бы стеллажами, но это обещание так и осталось пустой фразой. Облистарх вынужден был перевозить архивные материалы в не оборудованные помещения и складывать их в штабеля, так как «эвакуация» из ранее занимаемых помещений требовала быстроты потому, что материалы выбрасывали на улицу. Это дикое уничтожение никого не беспокоило, напротив, администрация Дома Красной Армии продолжала свою вредительскую работу с каким-то остервенением. Заняв одну из комнат, начала выбрасывать архивные материалы из комнат в комнату, а затем в подвалы, сараи и просто на улицу. Материалы гибли от сырости, расхищались, в том числе и красноармейцами, которые сжигали их в грубах. Были случаи, когда за одну ночь, несмотря на замки и печати, материалы исчезали целыми возами... 20 марта 1933 г. красноармейцы разобрали один из сараев, где лежали архивные материалы в количестве 20 000 вязок, оставив под открытым небом. Перевозка материалов проходила в чрезвычайно неблагоприятных условиях: дождь, непроходимая грязь, как во дворе Дома Красной Армии, так и во дворах архивохранилищ, большие затруднения с транспортом, который был мобилизован на перевозку лесоматериалов в связи с наводнением. Вывезенные из сараев Дома Красной Армии архивные материалы были сложены в штабеля в 2-х сараях архивохранилища с земляными полами под дырявой крышей. Свыше года архивные материалы находились на сырой земле в сараях с негодной крышей. Естественно, что большинство их совсем сгнило или частично. Не лучше обстояло дело и в архивохранилищах, где архивные материалы тоже подвергались порче. Так, например, в архивохранилище б. Консistorия, археологический материал, сложенный в штабеля, на 10 см находился прямо в воде, проникающей сюда со двора.

В течении этих лет штабеля постепенно разрушались, при чем большинство архивных материалов уже сгнившие, сырые, зараженные грибом, снова размещались в сырых, темных, холодных, зараженных грибом помещениях (как б. Екатерининская церковь). Эти материалы, безусловно, обречены на окончательную гибель, заражая при этом соприкасающиеся архивные материалы. К числу этих поврежденных материалов относятся материалы XVIII и XIX в. Их следовало бы изолировать в отдельное помещение, но из-за отсутствия свободной площади этого сделать невозможно. Поэтому после просушки приходилось укладывать их на те же стеллажи, на старые места...

Облистарх занимает 6 помещений, из которых 3 бывшие церкви. Все здания требуют капитального ремонта, как внутреннего, так и внешнего. Особенно угрожающее положение создается в помещении б. Екатерининской церкви, где пол окончательно уничтожен домовым грибом. Вполне естественно, что установленное стеллажное оборудование, состоящее из 5 этажей, тоже заражено грибом, сильно деформировалось и угрожает обвалом всей этой 5-этажной системы. Кроме того, при снятии крестов была нарушена система центрального купола, вследствие чего оттуда падают камни. Это здание очень сырое, темное, холодное и заражено грибом. Уже сейчас около 30% материалов здесь погнило, т. е. по существу, погибло. Крыша совершенно негодная. Производить работы в этом помещении совершенно невозможно не только зимой, но и летом, т. к. оно сырое, холодное, темное и к тому же болеют сотрудники.

Архивохранилище б. Дом Мазепы (на городском валу). Требуется капитального ремонта: перестилки пола второго этажа, перестройки стеллажей, оборудования рабочей комнаты, внутренней и внешней штукатурки и побелки, починки и покраски крыши, проводки электроосвещения.

Архивохранилище б. Воздвиженская церковь (на Пролетарской улице). Требуется также ремонта крыши, оборудования рабочей комнаты, проводки электроосвещения, внутренней и наружной штукатурки и побелки, постройки дополнительно 2-х стеллажей.

Архивохранилище б. Консistorия. Необходимо починить и покрасить крышу, провести проводку, сделать внутреннюю и внешнюю починку, сделать новые стеллажи.

В противопожарном отношении обеспечен Архив плохо: нет ни у одного архивохранилища водопровода, громоотвода, огнетушителя. Милицейской охраны не

установлено из-за отсутствия средств. Охраняются только сторожевой охраной. Ввиду крайне низкой зарплаты (100 руб.) нет возможности укомплектовать штат охраны».

4 лютого 1939 р. директор архіву В. О. Вострикова звертається з доповідною запискою до Чернігівського обласного виконавчого комітету (копія обкому КП(б)У і облфінвідділу) з проханням надати архіву приміщення, оскільки існуючі темні, холодні і заражені грибок. Через місяць, 3 березня, комісія обстежує умови зберігання архівних документів, зокрема, в будинку Мазепи. І те, що ми дізнаємося з цього акта не піддається ніякій логіці [17]:

«Акт

1939 года, марта 3-го дня

Мы нижеподписавшиеся комиссия в составе: Представитель от Черниговского Облсполкома по приему и передаче помещений архивов в ведение НКВД т. Ананьев Е. И., Представитель от Областного Архивного Управления т. Гордиенко, директор Облстархива Вострикова и зам. директора Облстархива т. Федько и представитель Черниговского Горторга — техрук засолпункта Левин Ю. М. составили настоящий акт в следующем:

Осмотрев подвальное помещение б. Дома Мазепы, занятое под склад Черниговским Горторгом для соленых овощей и порожней тары, помещение находится в антисанитарном состоянии, стены вогкие, покрыты плесенью, пол влажный вследствие разлитого на нем рассола из бочек, вентиляция не работает, вследствие чего вся сырость впитывается в стены помещения, через отдушины проходит сырость в архивное помещение, где хранятся ценные исторические архивные материалы, имеющие государственное значение. В материалах архивных завелась сырость, грибок, появились грызуны, крысы, уничтожающие повально архивный материал.

Комиссия считает, что дальнейшее пребывание в подвальном помещении склада какого-то ни было недопустимым, так как это разводит сырость, грызунов, что приводит к гибели ценные государственные архивные документы...

Комиссия

подписи»

РНК УРСР постановою від 7.VII.1939 р. за № 26210 зобов'язала Чернігівський облвиконком передати архіву споруду кол. Троїцького монастиря, яка на той час була зайнята під склад «Заготзерно».

На предмет розташування у Троїцькому соборі архіву знову було обстежено Катерининську церкву як архівосховище, і в акті знову було відмічено, що всі 5 ярусів стелажів уцент заповнені архівними документами, незважаючи на те, що ці стелажі, а також вся підлога церкви, всі дерев'яні перекриття і внутрішні частини споруди вражені домовим грибок, який прогресує в своєму розвитку. Комісія зробила висновки, що терміново необхідно зробити протигрибковий ремонт зі зміною підлоги і дерев'яних конструкцій зі спаленням всієї враженої грибок деревини. У гіршому випадку, якщо це не зробити, то може бути катастрофа: враз всі дерев'яні конструкції можуть завалитися [18].

А в своїй доповідній записці вже Верховній Раді УРСР і ЦК ВКП(б) В. О. Вострикова відмічає, що місцева влада не надає приміщення під архів, і описує, що у вересні 1938 року «произошел обвал перекрытия, в результате которого одна из работниц — Ефимовская 2 месяца пролежала в больнице, поламав ногу. На этих днях другая работница — Стародубец провалилась с 5 этажа на 4-й и в тяжелом положении с пораженной грудной клеткой была отправлена в больницу. Случаи увечья не исключены и в дальнейшем...» [19]. І хоча є постанова про звільнення собору, «Заготзерно» відмовляється звільнити собор.

Обстежено було і Троїцький собор для розташування в ньому архіву. Акт обстеження надзвичайно цікавий, оскільки до обстеження був залучений Іполіт Моргилевський – відомий історик архітектури, дослідник і знавець, у тому числі і чернігівських пам'яток архітектури, мистецтвознавець, професор.

«Акт

1939 года мая 16 дня

г. Чернигов

По поручению Совнаркома УССР комиссия в составе представителя Управления по делам искусств при СНК УССР т. Кармелюк Ю. К., представителя Наркомпроса УССР т. Левенко А. И., представителя Архивного отдела НКВД УССР т. Гудзенко П. П. с участием специалиста-эксперта профессора архитектуры тов. Моргилевского И. В. осмотрели помещение б. Троицкого монастыря в г. Чернигове на предмет использования его под Архив.

При обследовании установлено: помещение, имеющее очень значительный объем, сухое, светлое и устойчивое, представляет собою высокой степени подходящее для расположения в нем архивных материалов на стеллажах построенных, как в середине самого собора, так и в боковых двух и трех этажных частях.

Объем помещения настолько велик, что даже по предварительным подсчетам в нем может разместиться если не весь, то подавляющая часть архивного материала Областного Исторического Архива. Такая концентрация архивного материала будет весьма выгодна и удобна для научной разработки архивных материалов.

В отношении устойчивости и прочности здание не внушает никаких опасений. Нынешнее использование этого здания, как склад «Заготзерна» крайне нерационально, т. к. используется лишь ничтожная часть его объема. Здание настолько отравлено вредителями зерна, что каждый год приходится заново срывать все полы для борьбы с вредителем, что однако своей цели не достигает.

Здание построено в конце XVII века архитектором Зерникау в стиле провинциального классицизма и представляет собою сооружение светлое, сухое, с громадным запасом прочности. При размещении в нем архива оно таким образом значительно выиграет в сохранности. Немногочисленные, много раз реставрированные небольшие остатки живописи, не представляют особого интереса и при размещении в нем архивного материала эта живопись не будет разрушена.

Здание собора, как представляющее собой интересный памятник архитектуры не должно ни в какой мере изменяться, должно остаться заповедником, каковым оно сейчас является и Архивное Управление обязано поддерживать сохранность этого помещения.

Дирекции заповедника предоставить право осуществлять надзор за сохранностью этого помещения.

Комиссия

подписи».

На лист директора архіву В. О. Вострикової та акт обстеження Рада Народних Комісарів УРСР, відповідно до висновку комісії, дозволила використати згадане приміщення (Троїцький собор) під архівосховище Чернігівському облістархіву на договірних засадах з НКО освіти УРСР з тим, щоб з боку облістарху забезпечити збереження всього приміщення монастиря як історико-художнього заповідника.

А В. О. Востриковій навіть була видана довіреність:

«Доверенность

Предъявителю сего Директору Черниговского Областного Исторического Архива т. Востриковой Варваре Алексеевне доверяется составить договор с Народным Комиссариатом Просвещения УССР на предмет использования помещения б. Троицкого монастыря в Чернигове под архивохранилище Черниговского Областного Исторического Архива, согласно решения СНК УССР от 7.07.1939 г. № 262101

Начальник ГАУ НКВД УССР
Зав. отделом центр. и местных
архивных учреждений

Бражник
Гудзенко».

Але, як далі доповідала директор архіву В. О. Вострикова, постанова РНК не виконувалася, оскільки місцева влада не надавала відповідного приміщення «Загот-

зерну». Не допомогло навіть звернення і до Бюджетної комісії Верховної Ради УРСР голови облвиконкому т. Костюченка, в якому він також описав катастрофічний стан архівосховищ і просив Бюджетну комісію виділити 264 000 руб. для ремонту споруди, оскільки облвиконком таких коштів на той час не мав [20].

Але це звернення нічого не дало, і тоді начальник УНКВД по Чернігівській області капітан Дмитрієв пише доповідну записку Президії Чернігівського виконавчого комітету. Ця доповідна красномовно свідчить про чиновницьку волокиту і безвихідний стан архіву в отриманні приміщення на той час. Читаючи цей документ, складається враження, що керівництво архіву билось об глуху стіну як непорозуміння, так і шкідництва з боку місцевої влади [21]:

«Черниговский Облистархив находится в неудовлетворительном состоянии. Архивный материал размещен в 6 отдельных помещениях, темных, сырых, зараженных грибком.

Вопрос о предоставлении для этой цели помещения ставился на протяжении 1938 и начала 1939 г. Но до сих пор положительно не разрешен.

Указанным вопросом занималось Бюро Черниговского Обкома КП(б)У 9/ХІІ—38 г., которое поручило Облисполкому в 10-дневный срок предоставить Облистарху дополнительное помещение. 21/ХІІ-38 г. Председатель Черниговского Облисполкома т. Костюченко и секретарь Черниговского Обкома КП(б)У т. Федоров ставили вопрос перед ЦК КП(б)У и Совнаркомом УССР. 26/ХІІ — 38 г. зам. председателя Совнаркома УССР т. Жила обязал Черниговский Облисполком предоставить помещение Облистарху.

1/VI-39 г. Председатель Черниговского Облисполкома т. Костюченко писал в Бюджетную Комиссию Верховного Совета УССР об отпуске средств. 17/І — 39 г. Президиум выделил Комиссию для обследования состояния архива. Она нашла состояние архива тяжелым, признала о необходимости немедленной помощи архиву помещением. Президиум Исполкома вынес решение о передаче бывшего здания Троицкого монастыря Облистарху, просил санкции Совнаркома об утверждении передачи. 7/VII — 39 г. Совнарком санкционировал передачу Троицкого монастыря Облархиву при условии предоставления равноценного здания «Заготзерно».

Т. к. в условиях Чернигова равноценного здания, подходящего для архивохранилища нет, а также нет здания и под склад «Заготзерно», возникает необходимость строительства нового здания под склад «Заготзерно». Стоимость строительства здания под архивохранилище стоит ориентировочно 5 млн. руб. Склад под «Заготзерно» такой же емкости стоит ориентировочно 40 тыс. руб. Поэтому, чтобы спасти ценные архивные материалы, ходатайствую перед Президиумом Черниговского Облисполкома об изыскании средств 40-50 тыс. руб. на строительство склада Заготзерно.

Нач. УНКВД по Черн. области,
капитан госбезопасности

Дмитриев».

На ці неодноразові звернення про брак приміщень для архіву 9 лютого 1940 року Рада Народних Комісарів України видає постанову [22]:

«Постанова №156
Ради Народних Комісарів УРСР
9 лютого 1940 р.
м. Київ

«Про затвердження постанови виконавчого комітету
Чернігівської обласної Ради депутатів трудящих від 10 жовтня
1939 р. № 2769 «Про використання приміщення кол. Спасо-
Преображенської церкви під обласний історичний архів».

РНК УРСР постановляє:

Затвердити постанову виконкому Чернігівської Обласної Ради депутатів трудящих від 10 жовтня 1939 р. № 2769 «Про використання приміщення кол. Спасо-Преображенської церкви під обласний історичний архів».

Зобов'язати виконавчий комітет Чернігівської Обласної Ради депутатів трудящих провести відповідний ремонт приміщення згаданої церкви для використання її під обласний історичний архів.

Голова РНК УРСР
Керуючий справами РНК

Л. Корнієць
О. Шинкарьов».

Але і ця постанова залишилася лише на папері, хоча архівісти все ще сподівалися на отримання додаткового приміщення: чи Спасо-Преображенського чи Троїцького соборів для архівосховища, і тому виконуючий обов'язки начальника архівного відділу в доповідній записці на ім'я помічника начальника УНКВС по Чернігівській області, лейтенанта держбезпеки т. Хилобоченка вказує необхідні кошти на ремонт [23]:

«Докладная записка
«О состоянии помещений Исторических архивов,
районных архивов и необходимых средствах на их ремонт»

...Помещение так называемое «Дом Мазепы» и б. Воздвиженская церковь сырые, темные, холодные и не отапливаются. Они требуют капитального ремонта, переоборудования стеллажей и т. п. Учитывая эти обстоятельства, Черниговскому Облестархиву необходим дополнительный отпуск средств на 1940 год:

На оборудование вновь полученного помещения и перевозку архматериала — 200 000 руб.

На капитальный ремонт означенных зданий — 50 000 руб.»

Але і ці сподівання виявилися марними: кошти, звісно, не були виділені. У черговій доповідній записці Голові виконкому обласної ради депутатів трудящих від 7 березня 1940 року директор обласного архіву Варвара Вострикова просить матеріали на ремонт хоча б існуючих архівосховищ [24]:

«Докладная записка

Для проведения ремонта исторического памятника Всеукраинского значения так называемого «Дома Мазепы» и реставрации развалившихся колонн этого здания нам необходимо цементу 800 кг и извести 2 тонны.

Вопрос о ремонте этого здания, которое мы используем для хранения архивных материалов, ставится уже на протяжении 2-х лет, но из-за отсутствия вышеуказанных материалов и до сих пор он не проведен. Облплан систематически отказывает нам в отпуске стройматериалов.

Прошу Ваших указаний Облплану о выдаче нам необходимых материалов, т. к. вопрос о ремонте этого здания несколько раз поднимался в печати, а также представителями Всеукраинского комитета по делам искусств при СНК УССР».

Але і на цю доповідню архівісти позитивної відповіді не отримали, ремонту, звісно, не було проведено.

У доповідних записках мова йшла не тільки про будинок Мазепи, але і про інші архівосховища. Про них я торкалася побічно, оскільки тема стосується будинку полкової канцелярії, тому наведені документи більшою мірою стосуються цієї споруди. В інших сховищах становище було або таким же, або ще гіршим.

У котрий раз обстежувалися всі архівосховища і все без результату, хоча і була постанова СНК УРСР про передачу Чернігівському облестархиву споруди Спасо-Преображенського собору, а також Троїцького. Але собор теж потребував великого капітального ремонту, приблизно на 250 000 руб. А оскільки на той момент споруда не була передана Облестархиву, відповідно коштів на ремонт і обладнання не було відпущено [25].

Так пройшов черговий 1940-й рік. У лютому 1941 року директор архіву В. Вострикова і її безпосередній керівник — начальник архівного відділу УНКВС Гордієнко знову звертаються до влади з проханням надати приміщення для архіву — на цей

раз до I секретаря Чернігівського обкому КП(б)У, депутата Верховної Ради УРСР т. Федорова з доповідною запискою, текст якої вельми цікавий [26]:

«Докладная записка

На протяжении ряда лет Черниговский областной государственный архив НКВД неоднократно ставил вопрос перед советскими и партийными органами о катастрофическом состоянии помещений, занимаемых архивом.

Так, в основных помещениях архивов, где сосредоточено около 1 млн. дел, стеллажное оборудование сильно заражено домовым грибком, угрожает обвалом и, следовательно, гибелью архивных материалов. В других помещениях архива также имеется грибок, сырость, плесень, холод и темнота. Все это приводит архивные материалы в совершенную негодность.

Недопустимы также условия хранения и работы в секретном отделе архива, где хранятся секретные материалы, имеющие большое политическое, оперативно-чекистское значение.

Согласно приказа Наркома Внутренних Дел СССР т. Берия архив должен принять архивные материалы районных архивов по 1930 год включительно и секретные материалы действующих учреждений по 1935 год включительно.

Из этого следует, что архив терпит острую нужду не только в замене непригодных зданий, но и в дополнительном помещении, в котором можно было бы хранить материалы, указанные в приказе Наркома НКВД СССР.

Далее Нарком обороны своим приказом обязал все областные архивы принять материалы всех военных частей, которые находятся на территории области.

Обращаем Ваше внимание на то, что приказ Наркома Обороны не выполняется, т. к. для приема военных архивных материалов у нас также нет помещений.

Между тем, до сегодняшнего дня помещение не представлено. Известно, например, что СНК УССР своим постановлением от 7/ VII — 1939 г. за № 262101 обязал Черниговский облисполком предоставить архиву здание б. Троицкой церкви. Но это постановление Черниговский облисполком не выполнил.

В декабре 1940 г. Черниговский горисполком также вынес решение о передаче архиву вышеуказанного помещения. Но и это решение осталось только решением.

В конце января 1941 г. нами подана докладная записка Черниговскому Облисполкому с просьбой принять меры к его выполнению. Но он только обещал.

Просим Вас, тов. Федоров, как депутата Верховного Совета УССР и руководителя большевиков Черниговщины положить конец этой волоките и дать указание о срочном предоставлении архиву здания б. Троицкой церкви под военный и секретный отделы архива».

І поки йшло листування між чиновниками, «Заготзерно» залишило приміщення Троїцького собору. Натомість його зразу ж самовільно захопив Военторг, влаштувавши свою базу. І знову піднялася нова хвиля скарг до місцевих органів влади, яка закінчилася постановою виконкому облради [27]:

«Постановление № 415

Исполнительного комитета Черниговского Областного Совета
депутатов трудящихся

от 17 февраля 1941 года

Исполком постановляет:

2. Обязать Военторг не позже 25 февраля 1941 г. освободить занимаемое им помещение б. Троицкой церкви и передать его Облистархиву.

Предложить Истархиву принять освободившееся помещение и приступить к оборудованию и концентрации архивных материалов.

Председатель Исполкома Облсовета

С. Костюченко».

Але, як кажуть у народі, не так сталося, як гадалося. Начальник архівного відділу

УНКВС Гордієнко знову звертається до т. Костюченка — голови виконкому облради зі скаргою, що Воєнторг не звертає уваги на постанову і категорично відмовляється звільнити приміщення Троїцького собору, мотивуючи тим, що йому не надали відповідного приміщення для його бази, і просить втрутитися знову. Виконком облради звертається до директора чернігівського відділення Воєнторгу з вимогою термінового звільнення Троїцького собору, бо в гіршому випадку, собор буде переданий облархіву в адміністративному порядку.

Але і цей лист був проігнорований Воєнторгом.

27 травня 1941 року голова виконкому міськради звертається з доповідною запискою до голови виконкому облради т. Костюченка, засвідчуючи, що з 1938 р. архів постійно звертався з проханням про додаткові приміщення для архівосховищ. Проводилися і неодноразові обстеження приміщень архіву технічними комісіями, висновки яких зводилися неодмінно до описів їх жахливого стану. На основі цих висновків було видано кілька постанов. 7 січня і 7 липня 1939 р. облрада передавала архіву приміщення б. Троїцької церкви і навіть Спасо-Преображенського собору. Ці постанови затверджувалися РНК УРСР. Але все марно — архів не отримав приміщення.

15 березня 1940 р. облрада знову попередила Воєнторг. Але пройшло 2 місяці, а постанова не була виконана.

Дирекція архіву, врешті-решт, змушена була звернутися до редакції газети «Советская Украина». І 23 травня в цій газеті під заголовком «Решения, которые не выполняются» була надрукована стаття про стан чернігівського архіву. Після публікації голова виконкому міської ради т. Брон просить укотре втрутитися і надати приміщення для архіву. До його доповідної були прикладені неймовірно цікаві довідки про архівосховища [28]:

«Справка

Здание б. Екатерининской церкви (Чернигов, ул. Шевченка, 14) Черниговский областной государственный архив занимает с 1932 года. За этот период времени капитального ремонта указанного помещения не проводилось.

Правда, в 1936 г. бывшим директором архива Кобцем был начат ремонт крыши и побелке стен указанного здания, но председатель Горсовета враг народа Сибиряк мотивируя тем, что это церковь категорически запретил производить ремонт и он был приостановлен.

За последние годы, как внутреннего, так и внешнего ремонта не проводилось из-за отсутствия средств, о котором с 1938 г. дирекция архива ежегодно ставила вопрос перед Облсполкомом и СНК, но средств нам не отпускали.

В настоящее время здание б. Екатерининской церкви как исторический памятник находится не в удовлетворительном состоянии. Крыша этого здания не красилась в течении нескольких десятков лет, наружная штукатурка стен во многих местах сильно повреждена, стекла в окнах выбиты и рамы забиты досками и фанерой. Наружный вид здания весьма невзрачный.

Внутри помещения имеется домовый грибок, который сильно повредил деревянный пол и стеллажное оборудование, вследствие чего есть угроза обвала 5-этажной системы стеллажей.

Об этом поставлены в известность как Горсовет, так и Облсовет, которые со своей стороны не приняли действенных мер для ремонта указанного здания.

29/V — 41 г.

Директор архива

Вострикова».

«Справка

Здание б. Канцелярии полковника Лизогуба (Черниговский городской вал) Черниговский областной государственный архив занимает с 1920 г. За этот период систематически проводился ремонт и покраска крыши. Кроме того, в 1939 г. был проведен капитальный ремонт чердачного перекрытия (замена подгнивших балок, стоек и т. п.). Что касается наружного ремонта стен, то последний не проводился, за исключением побелки стен, которая была сделана в 1936 г. Начиная с 1938 г. Облархив

ставил вопрос перед Облпланом об отпуске цемента для реставрации и восстановления развалившихся колонн указанного здания, но Облплан систематически отказывал в отпуске последнего.

Производить ремонт без цемента не представляется возможным. В этом году нами также подана заявка об отпуске цемента Облплану, которого мы до сих пор не получили.

В настоящее время наружные стены этого здания во многих местах сильно повреждены, колонны развалились и здание требует неотложного ремонта.

Директор Облгосархива

Вострикова».

Проте всі «територіальні» та інші проблеми архіву, що не розв'язувалися роками і десятиліттями, wraz «вирішила» війна. Прямим влученням бомб 23 серпня 1941 року були повністю знищені чотири із шести архівосховищ чернігівського архіву разом з унікальними документами XVII-XX ст., найбагатшою бібліотекою науково-історичного значення, яка нараховувала 102 тис. томів книг, реставраційною майстернею, довідковим апаратом і обладнанням.

З 9 вересня 1941 р. місто було окуповане німецько-нацистськими військами, які почали створювати свої органи влади, і вже 19 листопада 1941 р. відділом освіти міської управи було створене архівне бюро, завданням якого стала охорона архівів, що уцілили під час бомбардування міста, а збереглися лише два — в будинку полкової канцелярії і в будинку консисторії в Єлецькому монастирі. Правда, частину фондів, а саме архівні матеріали 121 фонду Чернігівського облдержархіву встигли евакуювати до м. Ульяновська, і ці архівні матеріали супроводжувала і оберігала в евакуації саме Варвара Вострикова.

Після звільнення міста завідувачем архівним бюро були передані ключі від архівосховищ керівнику облдержархіву — В. Востриковій, яка щойно повернулася з евакуації, і облдержархів відновив свою діяльність.

Основним завданням цього періоду стало збирання документів Другої світової війни, концентрація рукописних, друкованих видань і фотодокументів. І знову, як і в довоєнні часи, постало питання пошуків приміщень і закріплення їх за архівами. І при тому, що місто було вщент зруйноване, на радість архівістам виходить постанова за № 1087 виконкому Чернігівської обласної ради депутатів трудящих «Про впорядкування архівного господарства в області та розміщення обласного державного архіву» [29], яка зобов'язує виконком Чернігівської міської ради закріпити за Управлінням НКВС по Чернігівській області на відбудову в 1944 р. напівзруйнованого будинку кол. Губернського правління по вулиці Фрунзе (вал) для розміщення там обласного державного архіву. Постанова також передбачала виділення 1 500 тис. крб на відновлення споруди в термін до 1 січня 1945 р. — термін, з огляду на здоровий глузд, — не реальний.

І дійсно, відновлення будинку кол. Губернського правління — Будинку архієпископа — пам'ятки архітектури XVIII ст. розтягнулося на 10 років. А поки архівні фонди залишалися у споруді консисторії і у будинку полкової канцелярії, який під час війни зовсім не постраждав, про що було відмічено в акті обстеження пам'яток архітектури міста, які знаходилися на державному обліку [30]. Це обстеження пам'яток було проведено 16-17 липня 1945 року комісією Комітету у справах архітектури при РНК СРСР у складі: начальника головного управління по охороні і реставрації пам'яток архітектури архітектора М. І. Рзяніна, члена-кореспондента Академії архітектури СРСР, професора Д. П. Сухова, начальника відділу реставрації головного управління архітектора П. Д. Барановського, начальника державної інспекції головного управління архітектора М. П. Цапенко, начальника відділу охорони пам'яток управління у справах архітектури при РНК УРСР архітектора І. О. Ігнаткіна при участі міського архітектора м. Чернігова П. Ф. Букловського Члени комісії (дуже відомі й шановані архітектори) провели обстеження всіх пам'яток міста і зафіксували їхнє пошкодження і руйнування, але про будинок полкової канцелярії записали наступне:

«...5. Дом Мазепы — памятник XVII века. Занят архивом НКВД. Находится в удовлетворительном состоянии».

Але комісія відмітила лише стан конструкцій будинку як зовнішніх, так і внутрішніх, не переймаючись станом архівного надбання, про що вже через рік, у 1946 р., пише начальник УМВС по Чернігівській області капітан Малькєль у доповідній записці начальнику Управління УМВС підполковнику Єгорову [31]:

«Докладная записка

Областной Гос. Архив УМВД по Черниговской области хранит и разрабатывает ценнейшие исторические материалы XVIII-XX вв. в количестве 700 000 ед. хр. Архив не имеет пригодного помещения для размещения своих документальных материалов. Существующие помещения Облгосархива — здание «Мазепы» и здание «Консистерия» перегружены указанными материалами и не удовлетворяют требованиям, которые предъявляются в настоящее время Государственным архивам, как научно-исследовательским учреждениям. Бывшая «Консистерия» перегружена материалами архива более чем на 100%, «дом Мазепы» совершенно непригодно для хранения документов: сырое, темное, и не обеспеченное в противопожарном отношении. Вследствие этого, значительное количество исторических ценных материалов XVIII в. подвергаются разрушению и порче. Кроме того, к концу текущего года в архив начнут поступать в большом количестве материалы Великой Отечественной войны из районов Черниговской области»...

І далі він наголошує на терміновості відновлення Будинку архієпископа.

Але ситуація прояснюється лише на 1953–початок 1954 р.

9 січня 1953 р. облвиконкомом за № 32 приймається рішення про переміщення архівних матеріалів із будинку Мазепи в нову будівлю облдержархіву — Будинок архієпископа — пам'ятку архітектури XVIII ст. «в связи с необходимостью сконцентрировать все документальные материалы Облгосархива в новом здании по ул. Фрунзе, 12» [32]. Але Державна комісія прийняла цю нову будівлю архіву лише на кінець 1953 року — 29 грудня. Акт приймання будівлі був затверджений рішенням виконкому облради за № 1897. В ньому також відзначено, що Будинок архієпископа відновлений повністю і це відновлення коштувало 1 093 551 руб. з коштів Архівного Управління МВС УРСР. Крім того, на спеціальне стелажне обладнання витрачено 37 440 руб.

Таким чином, у відновленій пам'ятці були сконцентровані всі врятовані документальні матеріали Чернігівського обласного архіву (більше 650 тис. одиниць зберігання), які раніше знаходилися в будівлі к. «Консистерия» і в к. «Будинку Лизогуба» на валу. А будинок Лизогуба був переданий під військово-морський клуб ДОСААФ.

Так закінчилася багатостраждальна історія унікального документального фонду чернігівських архівів — нині Державного архіву Чернігівської області.

1. ДАЧО, Ф Р-593, оп. 1, спр. 55, 23 арк., арк. 15.
2. ДАЧО, Ф Р-593, оп. 1, спр. 55, 23 арк., арк. 17.
3. ДАЧО, Ф Р-593, оп. 1, спр. 54, 36 арк., арк. 12, 22.
4. ДАЧО, Ф Р-792, оп. 2, спр. 366, арк. 22-33.
5. ДАЧО, Ф Р-2751, оп. 1, спр. 79, арк. 5.
6. ДАЧО, Ф Р-647, оп. 3, спр. 34, арк. 29-33, 40.
7. ДАЧО, Ф Р-651, оп. 1, спр. 22, 57 арк., арк. 2.
8. ДАЧО, Ф Р-647, оп. 3, спр. 34, арк. 40.
9. ДАЧО, Ф Р-651, оп. 1, спр. 2, 138 арк., арк. 103.
10. ДАЧО, Ф Р-651, оп. 1, спр. 2, 138 арк., арк. 108; спр. 22, 57 арк., арк. 3.
11. ДАЧО, Ф Р-651, оп. 1, спр. 47, арк. 64, 72.
12. ДАЧО, Ф Р-651, оп. 1, спр. 46, арк. 35, 84.
13. ДАЧО, Ф Р-651, оп. 1, спр. 63, арк. 5.
14. ДАЧО, Ф Р-651, оп. 1, спр. 63, арк. 11.
15. ДАЧО, Ф Р-651, оп. 1, спр. 74, арк. 36-37.
16. ДАЧО, Ф Р-651, оп. 1, спр. 87, арк. 1, 5, 10, 15.
17. ДАЧО, Ф Р-651, оп. 1, спр. 135, арк. 4.

18. ДАЧО, Ф Р-651, оп. 1, спр. 135, арк. 7.
19. ДАЧО, Ф Р-651, оп. 1, спр. 135, арк. 9, 22-23.
20. ДАЧО, Ф Р-647, оп. 5, спр. 58, арк. 75.
21. ДАЧО, Ф Р-647, оп. 5, спр. 58, арк. 113.
22. ДАЧО, Ф Р-651, оп. 1, спр. 144, арк. 3.
23. ДАЧО, Ф Р-651, оп. 1, спр. 145, арк. 3-4.
24. ДАЧО, Ф Р-651, оп. 1, спр. 146, арк. 5, арк. 9.
25. ДАЧО, Ф Р-651, оп. 1, спр. 137, арк. 133.
26. ДАЧО, Ф Р-651, оп. 1, спр. 154, арк. 1-5.
27. ДАЧО, Ф Р-651, оп. 1, спр. 154, арк. 6.
28. ДАЧО, Ф Р-651, оп. 1, спр. 154, арк. 14-16.
29. ДАЧО, Ф Р-651, оп. 1, спр. 403, арк. 6.
30. ДАЧО, Ф Р-1046, оп. 1, спр. 11, 14 С., арк. 4.
31. ДАЧО, Ф Р-651, оп. 1, спр. 214, 414 С., арк. 27.
32. ДАЧО, Ф Р-651, оп. 1, спр. 214, арк. 254.

Алла ДОЦЕНКО

**Здание полковой канцелярии
в первой половине XX в.,
или страсти по черниговскому архиву.**

В данной статье на основе архивных документов прослеживается история и состояние здания полковой канцелярии — памятника гражданской архитектуры XVII века — в первой половине XX века, а точнее с 1917 г. по 1953 г., когда архив, который в нем находился более полутора столетия, был перевезен в восстановленный после войны Дом архиепископа — памятник архитектуры XVIII в. На документальных материалах прослеживается многострадальная судьба черниговских архивов и помещений архивохранилищ, циничное отношение власти большевиков к наибольшему нашему национальному достоянию, потеря огромного количества архивных материалов, борьба за, хоть незначительные, приемлемые условия их хранения, воистину гражданский подвиг руководителей, научных и технических работников архивов в борьбе за их сохранение.

Ключевые слова: Дом полковой канцелярии, Дом архиепископа, архив Губернского правления, архивохранилище.

Alla Dotsenko
(Chernigiv)

**The House of the Regimental Chancellery in the first half of the XXth century or
passions for the Chernigiv archives**

This article on the basis of archival documents elucidates the history and state of the House of the Regimental Chancellery — the monument of civil architecture of the XVIIth century in the first half of the XXth century, namely from 1917 till 1953, when the archives that were within it for a century and a half was transferred to the newly restored Archbishop's House — the architectural monuments of the XIXth century. On the documentary materials is tracked the long-suffering fate of the Chernihiv archives and archival premises, the cynical attitude of the bolshevik authorities to our greatest national heritage, the loss of a huge amount of archival materials, the struggle for, albeit insignificant acceptable conditions for their storage, indeed a civil feat of executives, scientific and technical staffs of the archives in the struggle for their preservation.

Key words: The House of the Regimental Chancellery, Archbishop's House, archives of the provincial government, archive storage.

РУЙНУВАННЯ СПОРУДИ КОЛИШНЬОГО БЛАГОРОДНОГО ПАНСІОНУ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ КЛАСИЧНОЇ ЧОЛОВІЧОЇ ГІМНАЗІЇ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті мова йде про руйнування споруди колишнього благородного пансіону Чернігівської класичної чоловічої гімназії в роки Другої світової війни.

Ключові слова: Чернігівський благородний пансіон, Друга світова війна, руйнування міста.

Минуле століття відзначилось трагічними подіями у житті міста Чернігова. Багато подій з того часу і зараз є невідомими. Тому саме краєзнавчі дослідження деякою мірою розкривають таємниці з минулої історії Чернігова. У першій чверті ХХ століття будівлі Чернігівської класичної чоловічої гімназії мали свою досить цікаву історію. Після революційних подій жовтня 1917 року «завдяки» новим суспільним перетворенням престижний навчальний заклад проіснував лише два роки.

Після ліквідації гімназій на території колишньої Російської імперії в 1919 році два його будинки залишалися деякий час вільними. В одному з приміщень, де зараз знаходиться Чернігівський обласний історичний музей ім. В. Тарновського, деякий час розташовувалася губернська партійна школа.

З 1924 року в будівлі колишньої класичної чоловічої гімназії розташовувалася вже середня семирічна українська школа ім. Коцюбинського. Як свідчила газета «Червоний прапор» за 1924 рік, «школа за 6 років свого існування вже пережила три переселення: у будинок дворянського пансіону, в колишній пансіон гімназії і в саму будівлю гімназії». Далі у статті зазначалося: «Школа починалася з 18 чоловік в 1917 році, вона налічувала 230 дітей вже навесні 1923 року, а восени того ж року вже – 400 дітей. Школа в кінці отримала будинок колишньої гімназії (будівля сучасного Чернігівського історичного музею. – Авт.), коли його звільнила губернська партійна школа. Довгий час вона була єдиною середньою українською школою в Чернігові, а тепер ставала найбільшою на Чернігівщині» [1, 4].

Відомо, що в Чернігові в цей час працювали дві головні школи міста – семирічка ім. Леніна з російською мовою навчання (була розташована в будинку колишньої жіночої гімназії) і семирічка ім. Коцюбинського з українською мовою навчання. Досить цікаво, що в будинку колишнього гімназичного пансіону на вулиці Революції було розташовано дитяче містечко ім. Комінтерну. Правда, про нього фактично на сьогоднішній день нічого не відомо.

Гімназійний пансіон був побудований в 1850 році і протягом ХІХ – початку ХХ століття виконував фактично роль «гуртожитку» для гімназистів. На сьогоднішній день будівля гімназичного пансіону не збереглась (була зруйнована в роки Другої світової війни) [2, 4].

Після революційних подій 1917 року в початкові роки становлення радянської влади в місті широко проводилися масові мітинги і маніфестації, в яких брали активну участь учителі та учні старших класів середньої школи ім. Коцюбинського.

© Рига Данило В'ячеславович – молодший науковий співробітник НАІЗ «Чернігів стародавній».

Мітинги і маніфестації відбувалися на площі Диктатури пролетаріату. Остання була утворена із західного боку від Спасо-Преображенського собору ще в XIX столітті і спочатку мала назву – Соборна. Площа використовувалася для проведення військових парадів і різних урочистостей.

У 20-30-х роках XX століття місцевість навколо колишньої Соборної площі була упорядкована для відпочинку жителів і гостей Чернігова. Діяльність першої української школи ім. Коцюбинського в Чернігові сприяла позитивному розвитку в області навчально-виховного процесу в двадцятих роках минулого століття.

Середня семирічна школа з українською мовою навчання ім. Коцюбинського проіснувала лише до 1932 року в будівлі колишньої гімназії. З 1932 року і до початку Другої світової війни в приміщеннях колишньої гімназії знаходився Чернігівський обласний історичний музей, який мав досить велику кількість експонатів [3, 4].

Наприкінці 30-х років XX століття Чернігів був мальовничим невеликим містечком з населенням приблизно 70.000 осіб. Місто розвивалося, природно збільшувалося населення. У Чернігові працювали підприємства, навчально-виховні установи та культурні заклади. Серед останніх на особливу увагу заслуговує – Чернігівський історичний музей.

У 1939 році він був визнаний об'єктом республіканського значення і в цьому ж році був переведений на республіканський бюджет. Відомо, що на цей час його колекції нараховували понад 60 тисяч пам'яток, а бібліотека музею – понад 40 тисяч томів книг. Перші німецькі бомбардування Чернігів пережив 27 червня 1941 року.

На початку липня 1941 року почалася масова евакуація людей, промислових підприємств та культурних цінностей [4, с.14-15]. У липні 1941 р. був зруйнований Чернігівський залізничний вокзал. Докладного розслідування вимагають численні згадки працівників музеїв про факти вилучення найдорогоцінніших експонатів з фондів музеїв спецпідрозділами НКВС. Ці акції не документувались, відбувались в атмосфері суворой секретності. Про аналогічні дії НКВС уже по війні свідчили й працівники Чернігівського історичного музею. Доля цих скарбів лишається і сьогодні невідомою.

На початку війни у липні 1941 р. музей припинив свою діяльність, колекції готували до евакуації. С 18 по 25 серпня 1941 р. близько 30.000 музейних експонатів вивезли на схід. На жаль, деякі колекції залишились у місті [5, с.51-54].

У серпні 1941 р. частина музейного зібрання була евакуйована до Уфи і м. Чкалова (Оренбурга). Під час бомбардування міста 26-27 серпня 1941 р. будинок Чернігівського історичного музею було зруйновано. Скільки було втрачено, не відомо. Під час війни втрачено фондову документацію і списки евакуйованих речей. Ось така офіційна версія подій того часу [6, С.37]. Оскільки залізничний вокзал було вже зруйновано, евакуація музейних цінностей відбувалася на вантажівках ЗИС 5.

Як свідчать архівні документи, значна частина музейних експонатів незалежно від засобів евакуації зазнала атак німецьких військових літаків під час руху або на проміжних зупинках. Зокрема, під бомбардування потрапили транспорт з цінностями Чернігівського історичного музею [7, с.49].

Однак існує думка, що саме в цей час наприкінці серпня 1941 року частина музейної колекції, ще до масованого бомбардування німецькою авіацією міста, тобто до 26-27 серпня 1941 р., була схована в підвальні приміщення споруди колишнього благородного пансіону чоловічої гімназії.

Німецька окупація Чернігова тривала з 9 вересня 1941 по 21 вересня 1943 року. Під час Другої світової війни населення міста скоротилось в кілька разів. Але культурне та музейне життя не зупинилось.

Восени 1941 р. краєзнавець та працівник Чернігівського історичного музею С. Баран-Бутович, після встановлення у Чернігові німецької влади, очолив відділ культури та освіти міської управи і значною мірою прислужився збереженню пам'яток старовини за тих надзвичайно складних умов. За його ініціативою було, зокрема, створено архівне управління і так званий музейний фонд, співробітники якого (близько 10 осіб) рятували залишки колекцій, за незначним винятком покинуті напризволяще

та значною мірою зруйновані під час бомбардування міста у серпні 1941 р. Активно велися розкопки на згарищі будівлі історичного музею, під час яких було виявлено і частково описано понад 3.000 цінних музейних експонатів.

Напередодні визволення Чернігова він виїхав на захід, але невдовзі повернувся і був заарештований сталінськими спецслужбами. На підставі вироку військового трибуналу був убитий у тюрмі НКВС 1944 р.; водночас комуністи знищили і його науковий архів.

Улітку 1942 року в м. Оренбурзі розмістили колекцію Чернігівського музею [8, с.122-128]. Оренбург у ті роки став найбільшим «сховищем» архівної документації.

Цікаво, що в своїх спогадах колишня працівниця Чернігівського музею О. Повод, котра працювала в музеї в 40-х роках ХХ століття, тобто після закінчення Другої світової війни, подає таку інформацію: «Інвентарні книги на експонати музею пропали. Де і як – не знаю?! Попко стверджував, що вони були евакуйовані. Але повернулися цінності без інвентарних книг. Приходили речі положень в ящики, і в ящик покладено список. У деяких писалося найменування речі і інвентарні №, а в деяких лише інвентарні номери. Тут на місці ми звіяряли номери на експонатах зі списками. Начебто все було правильно».

Перед війною фонди музею нараховували 60 тис. експонатів, а його наукова бібліотека – 40 тис. томів різної літератури. Війна, окупація Чернігова нацистами згубно позначилися на розвитку фондів Чернігівського історичного музею (далі – ЧІМ).

Частина експонатів була відправлена в евакуацію до Башкирії. Багато з історичних цінностей, що залишилися в місті, постраждали під час бомбардувань або були вивезені до Німеччини.

Так, колекція старовинного живопису, яка експонувалась у Борисоглібському соборі, в 1941 р. серйозно постраждала під час пожежі, що виникла внаслідок попадання бомби [9, с.141-147].

Цікаву інформацію надає у своїй статті доктор історичних наук С. Леп'явко. Його публікація містить додаткову інформацію про стан чернігівських церков у 1941-1943 рр., оскільки саме фотографії є специфічним і важливим видом історичних джерел. С. Леп'явко вказує в своїй статті: «Найбільшим відкриттям щодо історії руйнування храмів міста стали світлини Борисоглібського собору. Всупереч попереднім уявленням, що собор було зруйновано у серпні-вересні 1941 р., виявилось, що тоді в нього потрапила лише одна бомба. Та й то, не в сам давньоруський храм, а в дзвіницю ХVII ст. Таким чином, собор було частково зруйновано пізніше, уже у вересні 1943 р.» Ось така цікава інформація, яка дозволяє припустити, що все ж таки частина фондів Чернігівського історичного музею могла бути вивезена до Німеччини під час відступу німецьких частин з Чернігова у вересні 1943 року [10, с.35].

Цікаво, що у місцевому періодичному виданні того часу станом на 1942 рік зазначалося, що всі цінні пам'ятки історичного музею загинули [11, с.2]. Після закінчення Другої світової війни фонди ЧІМ значно зменшились, втративши 27 тис. експонатів і 37 тис. томів музейної бібліотеки [12, с.3].

Наприкінці війни в Радянському Союзі створили надзвичайну комісію, яка вела облік завданих війною збитків. У Чернігові повністю або частково було зруйновано 1.740 будинків, що становило 70% житлового фонду міста [13, с.376].

Бомбардування 23-25 серпня 1941 р. стало однією з найбільших трагедій в історії Чернігова. Її можна порівняти тільки з руйнування міста монголо-татарами. Центральна частина Чернігова була майже повністю знищена [14, с.363].

Україна перший неповний список культурних втрат офіційно передала Німеччині тільки в 1994 році. Це каталоги з переліком цінностей, вивезених із Харківського, Чернігівського, Сімферопольського краєзнавчих музеїв, Севастопольського художнього, Національного художнього, Музею західного і східного мистецтва, Київського музею російського мистецтва, Львівської картинної галереї. Німці кажуть, що в їхніх музейних фондах немає експонатів, які ми шукаємо. Вони могли бути вивезені назад до Радянського Союзу, розграбовані, могли загинути під час бомбардувань.

Таким чином питання збереження музейних експонатів у роки Другої світової

війни і зараз недостатньо досліджене. На сьогодні доволі важко констатувати, куди поділася частина музейних експонатів із Чернігівського історичного музею в цей історичний час.

Є деякі версії стосовно цього питання. Дійсно, зважаючи на катастрофічне руйнування міста під час Другої світової війни, скоріше за все велика частина експонатів музею була втрачена.

Однак існує ще більш цікава гіпотеза про те, що частина музейної колекції була схована в підвальних приміщеннях споруди колишнього благородного пансіону чоловічої гімназії і на сьогодні потрібен тільки час на її пошук. Але чи є вона, на жаль, відповіді на це важливе питання сьогодні немає.

1. Чи не помилка? // Червоний стяг, 1924. – 3 червня. – С.4.
2. Спиридонов Ф. Гіркий запах лози: із історії Чернігівської чоловічої гімназії та методів виховання // Чернігівські відомості. – 1997. – 10 жовтня. – С.4.
3. Шпилевський Е. Как учились наши прадеды // Черниговский полдень. – 1995. – 16 ноября. – С.4.
4. Леп'явко С. Чернігів у роки війни (1941-1943). / С. Леп'явко. – Чернігів: Видавець Лозовий В., 2011. – С.14-15.
5. Арендар Г., Лихачова С. Чернігівський історичний музей у 20-90-ті роки / Г. Арендар., С. Лихачова. // Родовід. – 1996. – № 2. – С.51–54
6. Кот С. Українські культурні втрати під час Другої Світової війни / С. Кот // Розбудова держави. – 1996. – № 4. – С.37.
7. Максакова Л. Спасение культурных ценностей в годы Великой Отечественной войны. / Л. Максакова. – М., 1990. – С.49.
8. Омельченко Ю. Музейне будівництво на Україні в 1921–1945 рр. / Ю. Омельченко // Український історичний журнал. – 1975. – № 3. – С.122-128.
9. Линюк Л. XIV Археологічний з'їзд і музей Чернігівської губернської вченої архівної комісії / Л. Линюк // Скарбниця української культури: Зб. наук праць. – Вип. 11. – Чернігів, 2009. – 187 с. – С.141-147.
10. Леп'явко С. Чернігівські храми під час війни (за німецькими світлинами). / С. Леп'явко // Хрещення Київської Русі: визначна подія в історії українського народу. Матеріали науково-практичної конференції. Чернігів 2013. – С.35. Режим доступу http://www.cult.gov.ua/_ld/1/154_ZBIRNIK_HRECHEN.pdf
11. Голод Ф. Зберегти рештки експонатів / Ф. Голод // Українське Полісся. – 1942. – 11 січня. – Ч.5.
12. Сто років Чернігівському історичному музею // Краєзнавство та шкільний туризм. – 1997. – № 2. – С.3.
13. Леп'явко С. Чернігів. Історія міста. Науково-популярне видання. / С. Леп'явко. – Київ, Темпора, 2012. – 432 с.
14. Леп'явко С. Чернігів. Історія міста. Науково-популярне видання. / С. Леп'явко. – Київ, Темпора, 2012. – 432 с.

Рига Д. Разрушение сооружения бывшего благородного пансиона Черниговской классической мужской гимназии в годы Второй мировой войны.

В статье речь идет о разрушении сооружения бывшего благородного пансиона Черниговской классической мужской гимназии в годы Второй мировой войны.

Ключевые слова: Черниговский благородный пансион, Вторая мировая война, разрушения города.

Riga D. The destruction of the buildings of the former noble boarding house of the Chernihiv classical male gymnasium, during the Second World War.

The article deals with the destruction of the buildings of the former noble boarding house of the Chernihiv classical male gymnasium, during the Second World War.

Key words: Chernihiv noble boarding house, World War II, destruction of the city.

The past century was marked by tragic events in the life of the city of Chernihiv. Many events from the past and now are quite unknown. Therefore, local studies are to some extent reveal the secrets of the past history of Chernigov ..

The gymnasium board was built in 1850 and during the XIX – early XX century, it actually played the role of a «dormitory» for high school students. To date, the building of the gymnasium has not survived (it was destroyed during the Second World War). After the revolutionary events of 1917 in the early years of the Soviet rule in the city, mass rallies and demonstrations were widely held in the city, in which active teachers and high school students attended the high school Kotsyubinsky.

Thus, the issue of preserving museum exhibits during the Second World War is now insufficiently investigated. Today it is rather difficult to state where the part of museum exhibits from the Chernihiv Historical Museum has been, in this historic time.

There are some versions on this issue. Indeed, given the catastrophic destruction of the city during the Second World War, most of the museum's exhibits were probably lost.

However, there is even more interesting, the hypothesis that part of the museum collection was hidden in the basement of the building of the former noble boarding man's gymnasium, and today only time is needed for her search. But is she, unfortunately, the answer to this important issue, today is not ...

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

УДК94(477)

Сергій Панько

ЗАБУТІ СТОРІНКИ ІСТОРІЇ: КОЗЕЛЕЦЬКИЙ ТРОЇЦЬКИЙ ЧОЛОВІЧИЙ МОНАСТИР

У статті розкривається забута сторінка минушини міста Козелець, що на Чернігівщині, а саме: історія Троїцького чоловічого монастиря. Проаналізувавши джерельну базу дослідження, автор висуває гіпотезу щодо часу заснування обителі. Розповідає про її долю, діяльність настоятелів та називає причини і час її закриття. На основі дореволюційних креслень ідентифікує колишнє місце розташування Троїцького монастиря.

Ключові слова: *Троїцький чоловічий монастир, місто Козелець, осередок чернечого життя, Богдан Хмельницький, універсал, пустинь святого Георгія, Троїцька церква, каплиця.*

Місто Козелець здавна славиться своєю духовною та архітектурною спадщиною. На його головних площах та вулицях майорять православні хрести, що вінчають собою склепіння збережених до нашого часу церковних пам'яток. Козелець розташований пообіч давнього київського тракту, що сполучає Чернігів зі столярним градом, на березі колись повноводної річки Остер. Історія міста простягається у глиб віків – часи нащадків святого князя Володимира Великого. Одні історики відносять його появу до кінця XI століття, інші до середини XII [1, с. 6-7].

З 1669 року в Козельці розташовувалася адміністрація Київського полку, що на подальші понад сто років поставило його в центрі військово-політичних подій [2, с.8]. Вагомий внесок у розбудову міста було зроблено родиною графів Розумовських. Їхніми зусиллями споруджено палац та величний красень-собор на честь Різдва Пресвятої Богородиці. Ця пам'ятка барокової архітектури, зробивши поселення відомим на весь світ, приваблює погляд багатьох любителів церковної історії та культури не лише з України, але й з-за кордону.

Оскільки історія Козельця і його головної святині вже досліджена нашими попередниками і відображена в наукових працях, то автор вважає за необхідне звернути увагу читача на ті сторінки минушини, які нині забуті. Передусім дана публікація присвячується місцевим монастирям. На нашу думку, важливу роль у розбудові поселення та перетворення його на духовно-адміністративний центр відіграли саме вони. Колись на березі Остра знаходився Троїцький чоловічий монастир, а передмістя прикрашала Богословська дівоча обитель. Будучи осередком чернечого життя для навколишніх земель, Козелець приваблював до себе охочих знайти єднання з Богом чи здійснити особливий молитовний подвиг, що підсилювало його авторитет серед інших подібних поселень. Уже у середині XVIII століття місто постає погляду дослідника центром Козелецької протопопії, до якого на той час відносилося 48 храмів [3, с.184].

Сучасні писемні джерела майже не згадують указані пам'ятки. Відомості про Троїцьку та Богословську обитель збережені завдяки трудам відомого дослідника церковної історії Чернігівщини архієпископа Філарета (Гумілевського), що відображені у третій книзі «Історико-статистичних описів Чернігівської єпархії», котра

© **о.Панько Сергій Володимирович** – протоіерей, священник Свято-Успенської парафії УПЦ (м. Київ).

вийшла у 1873 році, та «Описам Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст.», які були видані у 1989 році. Окремі свідчення віднайдені автором у Державних архівних фондах України. Отже, спробуємо заповнити прогалини в церковній історії Чернігівського краю.

Наразі мова піде про одну з перших православних святинь, які документально згадуються в Козельці, – Троїцький чоловічий монастир. Владика Філарет про нього, зокрема, писав: – «В самом Козельце на берегу р. Остра был монастырек св.Троицы. Он существовал еще при польском правительстве и известен по универсалу 1645 года» [4, с. 237]. Під поданою цитатою в книзі чернігівського архієпископа є зноска на універсал гетьмана Богдана Хмельницького. Ми спробували віднайти в архівних фондах згаданий владикою документ. Ці пошуки були увінчані успіхом та розвіяли деякі сумніви щодо цитованого джерела. Річ у тім, що універсал Хмельницького в книзі датується 1645 роком, часом, коли останній ще не мав у своїх руках влади і не міг видавати подібні документи. Його оригінал зберігається в Центральному державному історичному архіві України. Цей документ був «писаний в таборе под Фастовом дня 9 июля року 1654». На думку автора, невідповідність дат можна пояснити опечаткою. Копія універсалу подана в додатку даної статті (див. додаток 1) [5].

Вказаний документ – це перша письмова згадка про обитель, знайдена нами в архівних джерелах. У ньому Козелецький монастир названий «новофундующимся», тобто нещодавно заснованим. Своєю владою гетьман Війська Запорозького забороняв «людям разной кондиции» чинити прикрості насельникам обителі та посягати на продані останнім пані Т. Завадською земельні наділи. А тих, хто буде «чинити кривду тому месцу святому», Хмельницький наказав «сурово карати».

Проаналізуємо вказані писемні джерела. На час виходу універсалу Троїцький монастир був діючим. А це означає, що він мав насельників та ряд необхідних для функціонування обителі споруд: церкву, трапезну, житлові корпуси тощо. У його скарбниці було акумульовано певну суму грошей, які братія використала на купівлю земельної ділянки. Оскільки для створення цих передумов потрібен певний час та беручи до уваги те, що Б. Хмельницький називає обитель нещодавно влаштованою, ми відносимо її заснування до 30-40-х років XVII століття.

Першим відомим нам ігуменом монастиря був отець Симеон Чайковський [4, с. 238]. Саме він придбав згадані в універсалі землі, Дорогинку і Кобчик, на яких ченці у 1654 році влаштували пустинь на честь святого великомученика Георгія Переможця. Оскільки Козелець у той час став центром дислокації Київської полкової канцелярії і відповідно Троїцький монастир опинився посеред міської суєти, то частина насельників переселяється у віддалену обитель. Поступово центр чернечого життя починає зміщуватися саме сюди. І згодом колишня пустинь святого Георгія перетворюється на повноцінний монастирський комплекс.

Історії двох обителей доволі переплетені між собою. Це пов'язано з тим, що вони обидві очолювалися одним настоятелем. До такого висновку приходять владика Філарет, аналізуючи написи на Євангеліях, презентованих ченцям при ігумені Ігнатії Грязному. Козелецький монастир отримав дарунок у 1683 році, а Георгієвський у 1693. Крім священної книги, колишня пустинь прийняла в дар від Київського полковника Д. Солонини село Данівку [4, с. 241-242]. До речі, наступником отця Симеона на ігуменському місці став Іоїль Пучковський, а вже останнього змінив Ігнатій Грязний.

У подальші роки роль обителі святого Георгія все більше зростала, що не найкращим чином відобразилося на Троїцькому монастирі. Так, уже у 1746 році він згадується як приписний до Георгієвського, а відповідно основна увага очільників чернечої общини приділялася саме йому. Вказаний факт дає підстави вважати, що міська обитель щодо головного монастирського центру на той час мала статус на зразок сучасного «подвор'я». Про те дорікнути ігуменам у неналежному виконанні своїх обов'язків ми також не можемо. Цю думку підтверджує той факт, що в середині XVIII століття під їхнім контролем у монастирі було проведено комплексне оновлення застарілих будівель. Коштом Київського полковника Ю. Дарагана зведено на місці старої – нову Троїцьку церкву, а стараннями полкового обозного Зіновія Борсука

споруджено трапезну з храмом святого архангела Михаїла [6, с. 56]. У віданні ігуменів Георгієвського монастиря міська обитель перебувала біля сорока подальших років.

У 1764 році вийшов дискримінаційний наказ імператриці Катерини II. За ним усі церковні володіння були передані «Коллегии економии» – державному органу, який займався управлінням колишнім церковним майном, а монастирі було розділено за штатами. У відповідності до них кожна обитель отримувала субвенції з державної казни. І хоча ці кошти були не значними у порівнянні з тими, які надходили безпосередньо до них у минулі роки, до штатів увійшло менше половини тогочасних монастирів. Інші ліквідовувалися або залишалися на самозабезпеченні. Не маючи додаткових фінансових надходжень, заштатні обители поступово приходили в занепад, що спровокувало відтік населення до більш заможних чернечих осередків. Монастирі закривались.

Реформа Катерини II на території України запрацювала дещо пізніше – у 1786 році. З-поміж інших, до монастирських штатів не потрапила і Козелецька обитель. Її населення перевели в колишню пустинь святого Георгія. Сюди ж Київська духовна консисторія дала вказівку перенести «ризницю и утварь» [4, с. 250]. Так завершується історія Козелецького Троїцького чоловічого монастиря.

Головний храм ліквідованої обители було перетворено на приходську церкву. Її першим настоятелем став отець Григорій Набош [7, с. 306.], а дяком при ньому був Іван Ханенко [8, с. 1]. Невдовзі отець Григорій передав свої повноваження священику Ханенку [9]. За свідченням архівних джерел першої половини XIX століття, Троїцька церква була «зданием деревянная с такою же колокольнею ветхие» [10, с. 106.]. На хорах було влаштовано приділ на честь Успіння Пресвятої Богородиці. Парафія володіла невеличкою сільською хатою, про те власної землі вона не мала.

Оскільки священики перебували на приходському утриманні, то «содержание их было скудно». На думку автора, саме цей факт спонукав єпархіальне керівництво у 1832 році Троїцьку парафію приписати до Козелецького «градского» Миколаївського приходу [10, с. 191.]. Настоятелі вказаної церковної общини повинні були дбати про храмову інфраструктуру та регулярне відправлення богослужінь. Чи довго зберігався статус «кво», нам невідомо. У документах початку другої половини XIX століття Троїцька церква згадується як уже не існуюча [11]. Автор вважає: досліджувана пам'ятка припинила своє існування в 40-50-х роках вказаної доби.

Після закриття та ліквідації храму земельну ділянку, на якій він був розташований, єпархіальне керівництво передало у відання населенням Георгієвської обители. На ній ченці спорудили каплицю та двоповерховий притулок для подорожуючих на прощу до столиці паломників. Божниця зайняла місце попереднього храму. У ній безперервно читався псалтир, а по п'ятницях звершували акафіст Страстям Господнім та інші молитви. Означене будівництво розпочалося навесні 1862 року. На жаль, як велися роботи та коли вони були завершені, автору не відомо.

У неофіційній частині чернігівського єпархіального вісника «смотрителем странноприимнаго дома, находящагося въ Козельце» згадується «благочестивый иеромонах Козелецкаго георгиевскаго монастыря Симон» [12, с. 88-93]. Ця згадка припадає на 6 грудня 1868 року, що дає підстави вважати: на кінець 60-х років будівництво добротного комплексу було завершено і його введено в експлуатацію. Вказаним закладом братія монастиря опікувалася до початку буремних років правління радянської влади.

В архівних фондах зберігається справа з кресленнями вказаних споруд та їхнього розташування на генеральному плані забудови. Це дає можливість ідентифікувати місце розташування колишньої Троїцької обители. Її територія зосереджувалася в межах перетину сучасних вулиць Соборності та Родини Богомольців. Зі сторони заходу монастир «підпирала» ріка Остер, а північна простягалася до берегів Карашні. Частина його території сьогодні зайнята будівлею Козелецького відділу поліції головного управління Національної поліції в Чернігівській області, а інша – приватним сектором міста.

Підіб'ємо підсумки. Козелецький Троїцький чоловічий монастир було засновано в 30-40-ві роки XVII століття. Його населення у 1654 році заклали Данівську

Георгієвську пустинь, котра згодом виросла в довершений осередок чернечого життя. Обидві обителі управлялися одним ігуменом. Спочатку останні перебували у міському монастирі, а з підвищенням духовного авторитету общини святого Георгія вони перебираються сюди. Троїцька обитель починає виконувати функції сучасного «подворья» та стає способом комунікації чернечої общини з навколишнім світом.

У середині XVIII століття відбувається оновлення застарілих монастирських будівель. З'являється нова Троїцька церква та трапезна з храмом святого архангела Михаїла. Під кінець вказаної вікової доби обитель ліквідовують, а на її базі створюють приходську общину, котра функціонувала подальші понад півстоліття. З плином часу храмові будівлі прийшли в незадовільний стан, через що парафія змушена була припинити своє існування. Єпархіальне керівництво вирішило передати її цвинтар населенникам Георгієвської обителі. Тут братія спорудила каплицю та притулок, якими і опікувалася до буремних років XX століття. З приходом радвлади вказані пам'ятки більшовики зруйнували, а територію колишнього монастиря було забудовано адміністративними спорудами та приватним сектором міста.

1. Собор Різдва Богородиці в Козельці. – Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2012. – 296 с.

2. Глущенко В. А. Козелець: церкви Київської слобідки. – Б.м., 2014. – 116 с.

3. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Книга пятая. Чернигов, 1874. – 443 с.

4. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Книга третья. Чернигов, 1873. – 392 с.

5. Универсал на неприкосновенность владения землями б. пани Завадской, выданный гетманом Богданом Хмельницким козелецкому Троицкому монастырю // Центральный державный историчный архив Украины (далі – ЦДІАУ). Ф.1407, оп. 1, спр. 63.

6. Описи Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст.: описово-статистичні джерела АН УРСР. Археологічна комісія та ін.; Упорядник Г.В. Болотова та ін.; Редакція: П., С. Сохань. – К. : Наук. думка, 1989.

7. Клировые ведомости церквей Козелецкой протопопии за 1784 г. // ЦДІАУ. Ф. 127, оп. 1009, спр. 7.

8. Книга регистрации населения приходов церквей сел Козелецкого уезда за 1795 год // Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф.679, оп. 13, спр. 11.

9. Ведомости о церквях и церковных служителях по Козелецкому повету за 1820 год // ДАЧО. Ф. 679, оп.2, спр. 5099.

10. Сведения о церквях и церковнослужителях Черниговской епархии за 1816-1840 гг. Ведомость о церкви Козелецкой Градской Николаевской за 1834 г. // ДАЧО. Ф.679, оп. 2, спр. 5091.

11. Обращение настоятеля Козелецкого Георгиевского монастыря игумена Феодосия с представлением на утверждение фасадов на постройку каменных часовни и дома в городе Козелец на землях, принадлежащих монастырю // ДАЧО. Ф. 179, оп. 31, спр. 215.

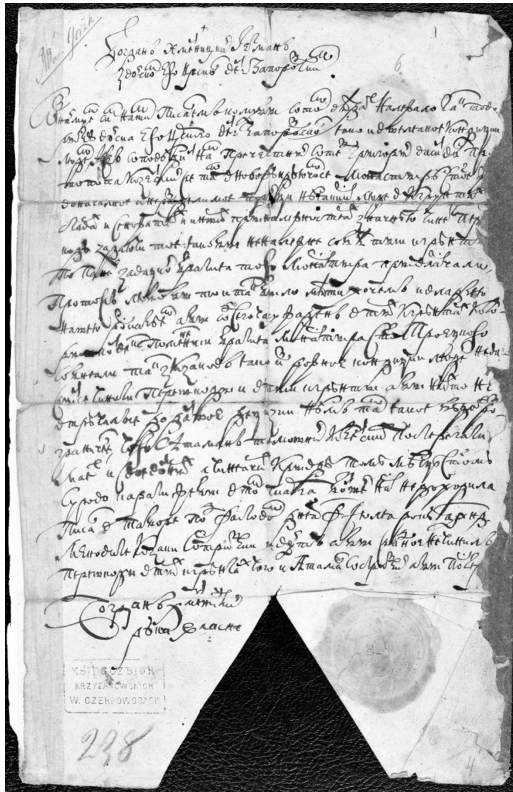
12. Черниговские епархиальные известия. Часть неофициальная. № 3 от 1 февраля 1869 г.

Додаток

**Універсал гетьмана Богдана Хмельницького Троїцькому монастирю
від 2 липня 1654 року.**

Богдан Хмельницький гетман з Войском его ц/а/рског/о/
вел/ичества/ Запорожским.

Ознаймуем сим нашим писанием, кому бы о том ведать належало, так товариству Войска его ц/а/рског/о/ вел/ичества/ Запорожског/о/, яко и всякое кондиции людем, иж оповедил нам пречестный отец Григорий Василвин, протопопа козельский, же там в новофундуемсе монастыре с/вя/тоє живоначальное и неразделимое

Печать царского величества Малой Росии Войска Запорозкого.

В статье раскрывается забытая страница прошлого города Козелец, что на Черниговщине, а именно: история Троицкого мужского монастыря. Проанализировав истоки исследования, автор выдвигает гипотезу касательно времени основания обители. Рассказывает ее судьбу, деятельность настоятелей и называет причины и время ее закрытия. На основании дореволюционных чертежей идентифицирует прежнее место расположения Троицкого монастыря.

Ключевые слова: Троицкий мужской монастырь, город Козелец, центр монашеской жизни, Богдан Хмельницкий, универсал, пустынь святого Георгия, Троицкая церковь, часовня.

Annotation: The article reveals the forgotten page of the past of the Kozelets town, which is in the Chernihiv region, namely: the history of the Trinity monastery. After analyzing the source of the research, the author proposes a hypothesis regarding the time of the foundation of the monastery. He tells about his fate, the activity of the superiors, and names the reasons and the time of his closure. On the basis of pre-revolutionary drawings he identifies the former location of the Trinity Monastery.

Key words: Trinity monastery, Kozelets town, center of monastic life, Bogdan Khmelnytsky, universal, Desert of St. George, Trinity church, chapel.

троицы некие люде в кgrundтах, ставах и сеножатех и иных принадлежностях значную чинет перешкоду, задаючи тоє, якобы неналежне собетым кgrundтам по паней Завацкой, братия того монастыря прывласчали. Про тож, любо то и так было, мети хочем и владзю нашуе расказуем, абы от сего часу жаден в тых кgrundтах, который ковлек помененный братия монастыря святотроицкого обняли, так з козаков, яко и з разное кондиции людеи, не важилсе чинити перешкоды и в тыа кgrundти абы нихта не втручалсе до дальное децизии, кем там якое будет разгоаничение, чого атаман тамошний козельский постерегати мает и своевольных, и чинящих кривду тому месту с/вя/тому, сурово карати, жебы в том скарга болшей нас не доходила. Писан в таборе под Фастовом дня 9 июля року 1654.

Меновите козаки остризски и вуйт, абы жадкое не чинил перешкоды в тых кgrundтах, чого и атаман остризский абы постер/егал/.

Богдан Хмельницкий рука властна.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

УДК 94 (477)

*о. Юрій Мицик,
Інна Тарасенко*

З НОВИХ ДОКУМЕНТІВ ДО ІСТОРІЇ СІВЕРЩИНИ (XVII-XVIII ст.) (частина 11)

У публікації представлені документи гетьманів І. Самойловича, І. Скоропадського та інших старшин.

Ключові слова: *універсал, лист, гетьман, монастир.*

Тут ми продовжуємо вводити до наукового обігу документацію, яка стосується Сіверщини (про наші пошуки в архівосховищах і необхідність публікації документів з історії Сіверщини вже говорилось у попередніх частинах даної статті).

Усього у цій частині статті наводяться тексти 50 документів, у т. ч. один у вигляді регесту (№ 46). Тут явно переважають документи, що стосуються Стародубщини. Це етнічна українська земля, яка зокрема входила до складу Стародубського полку Гетьманщини і до Української Народної Республіки. Після поразки українських визвольних змагань 1917-1921 рр. Стародубщина була приєднана безпосередньо до Росії (у складі Брянської області), а її населення зазнало на собі всіх «прелестей» обмосковлення. Кремль проводить політику нищення історичної пам'яті українців. Через це історією Стародубщини українським історикам в СРСР не можна було займатися, а російські якщо й писали, то замовчували належність цього регіону до України. Лише в самостійній Українській державі потроху починають його досліджувати. Чи варто говорити про велике значення публікацій документів історії Стародубщини?

Усі без винятку наведені джерела зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського) (далі – ІР НБУВ).

Серед документів цієї частини нашої статті необхідно знову виділити ті, котрі доповнюють «Український Дипломатарій XVI-XVIII ст.», тобто документи гетьманів, полковників, взагалі старшини. Тут представлені документи гетьманів Івана Самойловича (3 універсали і листи, в т. ч. один виданий Самойловичем ще як генеральним суддею) і насамперед Івана Скоропадського (14), Генеральної військової канцелярії (далі – ГВК) (2), генерального судді Михайла Вуяхевича (2), генерального хорунжого Івана Ломиковського (1), полковників: стародубських полковників Андрія Семеновича (наказний), Михайла Мархоленка (Мархоленка) (2), Григорія Самойловича (гетьманіча), Тимофія (1) та Лук'яна Жоравок (2).

Відкриває дану публікацію універсал 1655 р., виданий наказним стародубським Андрієм Семеновичем, яким затверджувалася купча. Важливо те, що ім'я цього Семеновича вперше згадується тут як наказного полковника, і те, що в якості повноправного стародубського полковника названо Тимофія Оникієнка. Досі вважалося, останній був повноправним полковником у червні 1654 р., уже в травні 1655 р.

© о. Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук (м. Київ);

© Тарасенко Інна Юрївна – кандидат історичних наук (м. Київ).

– наказним [1]. Уперше тут згадано й ім'я осавула Ярмоли Кизиченка. Наступним документом такого роду є лист-наказ 1669 р. стародубського полковника Михайла Мархаленка (Мархоленка) до шептаківського сотника Юрія Бунака (№ 3). Імені сотника тут немає. Однак копія 19 ст. листа додана до справи про дворянство Юрія Бунака, котрий був шептаківським сотником у 1672 р. Цей лист дозволяє продовжити його каденцію як мінімум на три роки. Сам же Мархаленко вперше тут з'являється в якості наказного стародубського полковника. Купча 1676 р. (№ 5) дозволяє продовжити на рік його каденцію вже як повноправного полковника. Купча стосується продажу Фирсом Петровичем, жителем села Курковичі (це село знаходиться на південь від Стародуба майже на сучасному кордоні з Україною) землі Григорию Ломаченку. Ще одна купча 1681 р. (№ 9) дозволяє продовжити на рік третю каденцію Мархаленку на сотницькому уряді.

У листі Самойловича до охочекомонного полковника Іллі Новицького від 31 (21).07. 1676 р. (№ 6) висловлюється занепокоєння діями стародубського полковника Рославця. Тут же подана коротка інструкція щодо дій полку Новицького, який знаходився на квартирах на Стародубщині: козаки мали збиратися нижче Новгород-Сіверського, а потім іти через Сосницю до переправи через Десну в Макошині і там з'єднатися з тими частинами, котрі стоять на квартирах у Чернігівському полку. У наступному листі до Іллі Новицького від 24 (14).11. 1676 р. (№ 7) гетьман знову писав про Нехаївку (маєтність Новицького) і про скарги тамтешніх козаків і селян на несправедливе вимагання стації челяддю Новицького і вимагав припинити ці дії. Привілеєм гетьманича Семена Самойловича у 1683 р. надавалося село Артюшково стародубському сотнику Михайлу Мархаленку (№ 11). Це село нині знаходиться в межах Стародубського р-ну Брянської області у 22 км від Стародуба і 20 км від Погара (не плутати з Артюшковим, що в Курській обл.–**Авт.**). Два листи 1689 р. генерального судді Михайла Вуяхевича стосуються с. Березної (№№ 14-15). У них ішла мова про вбивство Палажкою Грицихою Плющенко служниці Катерини Батюти, жительки с. Миколаївки (суч. Борзнянського р-ну). До цих листів прилягає документ № 16 – судова справа про це вбивство. Лист 1689 р. генерального хорунжого Івана Ломиковського до охочекомонного полковника Іллі Новицького (№ 17) містить звістку про московських купців у Батурині, які підтвердили виїзд з Москви гетьмана Івана Мазепи.

Велика група універсалів і листів гетьмана Івана Скоропадського (№№ 22-25, 30-32, 37-38, 41-45) стосується Стародубського полку, Новгород-Сіверської і Шептаківської сотень Стародубського полку та Шаповалівської сотні Ніжинського полку. Відзначимо, що в одному з універсалів-привілеїв, даних удові шаповалівського сотника Андрія Небаби (вірогідно родича знаменитого полковника Мартина Небаби) Феодосії (№ 25, 30, 43, 44) говориться, що та «показувала... універсал антецессора нашого бившого гетмана на отбирание части войсковой розмірових приходов в млині ...на реці Борзні, на греблі в селці Кунашовці» (№ 25). Такого універсалу гетьмана Мазепи поки що не виявлено, але в його існуванні не доводиться сумніватися. В універсалі Скоропадського 1720 р. згадується веркіївський сотник Павло Афтанасійович (№ 44). Це оригінальна звістка. Досі було відомо тільки про Самійла Афанасієва, який сотникував у 1692-1709 рр., а в 1725 р. значиться як наказний сотник. Між 1709 і 1721 рр. невідомо хто займав дану посаду. Цей універсал дозволяє хоча б частково заповнити прогалину в джерелах. В універсалі Скоропадського 1716 р. хорунжому Стефану Якимовичу (№ 38) говориться про універсал Мазепи. Дійсно, такий універсал існував і був уже опублікований [2]. Слід відзначити, що тут знаходимо яскравий приклад зміни патронімічних прізвищ українцями XVII-XVIII ст.: батьком Стефана Якимовича був Яким Семенович! Тут же знаходимо додаткові свідчення про спорідненість Якимовичів-Семеновичів з Кожуховськими. Якщо у згаданому універсалі Мазепи Григорій Кожуховський (топальський сотник) названий швагром Семеновича, то тут Григорій Кожуховський названий дядьком Якимовича. Додамо, що цей Григорій Кожуховський мав й інше прізвище – прозвисько Ференсбах, що начебто свідчить про його належність до відомого польського шляхетського роду (№ 13). Примітка до

листа зроблена копією XIX ст. свідчить, що він загинув під Казикерменом у 1695 р. Є ще коротенький документ 1693 р. (№ 18) – порука Г. Кожуховського за якогось Грязного, що заборгував комусь гроші.

Ще одна цікава деталь. Універсал Скоропадського 1716 р. (№ 41) свідчить, що священник Свято-Микільського храму в Володьковій Дівиці о. Василь Кожуховський був родичем митрополита Стефана Яворського, і саме тому гетьман видав оборонний універсал на його млин. Документ № 50 – лист 1729 р. о. Василя до гетьмана Данила Апостола уточнює ступінь споріднення з митрополитом цього священника: «когда я понял за себе племінницю преосвященного покойного архиерея». Трохи дещо скоригуємо тут О. М. Лазаревського, котрий вважав, що о. Василь був одружений з дочкою митрополита [3]. У цьому листі о. Василь скаржився на ніжинських полковників: покойного Лук'яна Журахівського і особливо нинішнього (очевидно Івана Хрущова), які вимагали від підсусідків священника робити панщину, чинили «долегливості» в млині тощо. Шкода, що поки що не виявлено відповіді Апостола.

Відрізняється тематично лист Скоропадського до брацлавського полковника Григорія Івановича (№ 23). У ньому він добивався повернення Немирівської сотні і «козаков подністранских» під свою владу, які підтримали гетьмана Мазепу, а також давав вказівки щодо протидії дивізії Огинського (прихильника короля Станіслава Лещинського). У листі Скоропадського 1721 р. (№ 45) до генерального бунчужного Якова Лизогуба йдеться про скаргу Стефана Косовича, товариша Стародубського полку, на Ломак. Гетьман наказував розібратися у цій справі і покарати винних. Видно до цього часу відносяться й свідчення Лук'яна Яворського про напад батька й сина Ломак на дім Стефана Косовича (№ 39).

Такого ж роду є універсали стародубського полковника Лук'яна Жоравки полковому осавулу Семену Березовському (№№ 27, 33) або щодо нього (№ 49) та стосовно скарги Петра Насікевича на шептаківського старосту Новицького (№ 50). До цих документів прилягає грамота (по суті універсал) 1715 р. чернігівського архієпископа святого Антонія Стаховського, яким стверджувався привілей Скоропадського на млин та інше майно (ця грамота була написана не раніше 2.02. (23.01) 1715 р., тобто того часу, коли було написано прохального листа до архієпископа Семеном Березовським, який наводився тут же в тогочасному переказі). Додамо, що в бутність Березовського новгород-сіверським сотником у 1710 р. ним був затверджений преїскурант податків від продажу риби та солі (№ 24).

Унікальним є універсал 1712 р. (№ 30), виданий шептаківським старостою Юрієм Новицьким. Адже документи такого роду звичайно видавали гетьмани, полковники, генеральна старшина, рідко – сотники. А тут уперше бачимо універсал, який видав староста сотенного центру (Шептаки). У ньому йшлося про несправедливе оскарження о. Климентія Боярського, настоятеля Свято-Троїцької церкви в Кистері (Кистер знаходиться у 40 км від Стародуба на ріках Варі й Кистрі). о. Климентій був сином о. Олексія Боярського, котрий будував храм у 1665 р. і загинув у 1708 р. від рук шведів. Його звинуватив у крадіжці казана Костя Миленського злодій, якийсь Федір Більський. У результаті проведеного Новицьким слідства о. Климентія було виправдано. Наводиться й реєстр рішення шептаківського старости щодо цієї справи (№ 45) від 1723 р. Але чомусь ця справа тяглася понад 10 років!

У виписі 1669 р. з кралецьких міських книг (№ 2), який містить розгляд конфліктної справи про млин, згадується незвісне досі ім'я сотника наказного кралецького Романа Дубовика. Подібної справи, тільки цього разу за землю, стосувалося рішення 1669 р. генерального судді Івана Самойловича (№ 4). У ній йшлося про Новгород-Сіверський, котрий у той час, як і Шептаки, про які буде ще сказано, входив до складу Стародубського полку. Такого ж різновиду і документ № 10. Тут стародубський полковий суддя Самійло Іванович Колничий та стародубський сотник Михайло Мархаленко розв'язували конфлікт за спірні землі в околицях сіл Решотки, Меленськ й Галенськ (на схід від Стародуба). Тут, зокрема, уточнюється другий термін перебування Колничого на цій посаді й третій термін Мархаленка (досі вважалося, що Колничий став суддею у жовтні 1679 р., а тут бачимо його як суддю ще у вересні

того ж року; Мархаленко розпочав третій термін сотництва не у 1682 р., а у 1679 р.). Ще один подібний документ – № 18. Це рішення 1689 р. гетьманської комісії щодо конфлікту через землю в с. Гири селян Глухівського й Новгород-Сіверського ключів. Згадуване в документі село Княжичі знаходиться на північ від Глухова. Цікаві дані про історію села Гири, які повідомили «комісарам» старожили, що виводили його від поселенців шляхтича Пісочинського (перша половина XVII ст.). Конфліктної ситуації стосується й скарга 1728 р. новгород-сіверського міщанина Семена Скоробогатого (№ 47). Тут названо багато неіснуючих нині топонімів, але вони знаходилися поблизу с. Кренидівки, що на півночі сучасної Сумської обл.

Досить повно представлені в даній публікації купчі. Вже в першій з них (№ 8 від червня 1679 р.) говориться про бакланського сотника Павла Гудовича. Досі було відомо про його перебування на цій посаді у 1697-1700 рр., а його попередник Терентій Ширай нібито обіймав сотницький уряд у 1676-1696 рр. Тепер можна внести певні корективи. У наступній купчій 1686 р. (№ 12) Стефан Заруцький продає свій двір у Стародубі Павлу Гудовичу, тоді ще значному товаришу Стародубського полку, «жителю и державци села Ивантионок». У купчій 1699 р. (№ 21) Гудович виступає, як один з членів міського уряду Бакланської сотні. Цікаво, що поруч з ним виступає стародубець Олександр Сідерський, «маляр», тобто художник. У купчій йшлося про продаж землі Олександром Тарайковським. Випис зі стародубських міських книг містить ще одну купчу останнього, цього разу батьківської сіножаті (№ 22). Виявляється, що він був значним військовим товаришем, а його мати Анастасія була в першому шлюбі за Тарайковським, а у другому – за Павлом Гудовичем. Цей документ дозволяє дещо уточнити термін припинення каденції останнього і її причину – смерть, яка сталася до вересня 1700 р. Документ 1711 р. (№ 26) являє собою угоду щодо купчої: оскільки після її підписання виникла конфліктна ситуація, то цим документом укладалося «помірковане» (компроміс). Купча 1715 р. (№ 33) теж укладалася в Шептаках, і знову тут одним з основних діючих осіб був священник, цього разу о. Іван. Наступні купчі 1716 р. (№№ 34, 38) укладалися в Кролевці та Шептаках, і в шептаківській зокрема покупцем виступає новгород-сіверський священник о. Стефан (Свято-Покровський храм), а свідком роговський священник о. Ярмола (Рогов – містечко Стародубського полку).

Насамкінець зазначимо, що підписи-автографи в документах підкреслені нами, а слова, які не вдалося прочитати, – знаком (...)*. Квадратними дужками позначені пропуски в тексті через якісь дефекти (обірвана частина тексту тощо) або відновлені по смислу слова.

Сподіваємося, ці джерела будуть цікавими і краєзнавцям, оскільки проливають додаткове світло на історію населених пунктів Сіверщини, на соціально-економічну, церковну і культурну історію краю.

1) Кривошея В.В. Українська козацька старшина. – К., 1997. – С.84.

2) Універсали Івана Мазепи 1687-1709). – К.-Львів, 2002. – Ч. I. – № 314.

3) Лазаревський А. М. Описание старой Малороссии. – К., 1898. – Т. 1 (Стародубский полк). – С. 400.

* * *

№ 1

1655, березня 15 (5). – Стародуб. – Універсал Андрія Семеновича, стародубського полковника.

«Андрей Семенович, полковник наказный от пна Тymoша Онিকেенка, полковника стародубовского его царского величества.

З воли и розказання его млсти пна полковника продалисмо двор Газучин Меленевского слугиной Федоровой из сном ей Петром за коп шесть грошей личбы литовской, который двор продан за дозволением нашим и за позволением асаулы Кизиченка Ерьмолы и за дозволением атамана стародубовского Стеса Яновича; который волно ей самой, або и сну ей Петру, або теж, если Гспдь Бг даст, и жоне его и потомству его

продать и даровать и марчить (?) тот будинок. На что для лепшей вири и ведомости далисмо лист сей наш с подписом рук нших, жебы при ных вичними часы zostавал.

Писан в Стародубі року 1655, місця марта 5 дня.

В подлинном подпись:

Звиш менованный полковник наказный от пна Тимоша Онিকেенка, полковника стародубовского его царского величества Войска Запорожского.

Ермол Кизиченок, асаул, рукою власною.

Стезь Янович, атаман стародубовский, рукою».

(IP. – НБУВ. – Ф. II. – № 18191. – Копія кінця XIX ст. Наприкінці документа намальоване коло, всередині якого написано: «М[есто] П[ечати]», а нижче зроблено запис: «Рум[янцевская] Оп[ись], п[олк] Старод[убский], т. 72, л. 182; документ представлен коморником Стародубского повета Василием Случановским»)

№ 2

1669, квітня 23 (13). – Кролевець. – Выпис з кролевецьких міських книг.

«Выпис с книг міських кролевецьких.

Року тысяча шестсот шестдесят девятого, мсца априля третогонадцат дня.

Перед нами Романом Дубовиком, сотником наказным кролевецким, Кононом Ивановычем, атаманом наказным кролевецким, а при нас будучих товариства и месчан Уласом Дулею, Григорием Павловичем, Захаркою Кучеровцем, Марком Василевичем, Иваном Никифоровичем, Михайлом Ивановичем и при немалу товариства и месчан на тот час будучих. Приточилас справа межи пном Василем Яценком, сотьником кролевецким, Якимом и Грицком Михайловичами у тих способ, иж небожчик Михайло Дуля, мелник, міючи займисче для фундованя млина на реці Свидни принял был товаришем в недостатку своем для фундованя гребли и постановленя млина, пна Василия Яценка, сотьника кролевецкого, которую то част свою записал был небожчик Миска Дуля (в том млині) Иванови Стефановичови в долгу своем винном, то ест шестидесят а сту золотих, до выдкупна обликом термин положоний от стога пророка Илии в року прошлом тисеча шестсот шестдесят осмом, за чим ставши обличне (?) особ очевисто, поводовые так пан Василий Яценко, сотник, яко и Яким и Грицко Михайловичи, яко сукцесорове по отцу своему позосталые, реестра з обох рук покладали выдатку на фундуш гребли и строения млина. Прето мы, особы вышменованые, зревидовавши реестра оных винайшлисмо перве в реестру небіжчика Миска Дули выкладу на фундуш гребли и строения млина золотых сто, а в реестру пна Василия, сотника, винайшлисмо золотых триста и двадцат, а же в той справі межи с оными ведлуг запису своего поданого Иван Стефанович от Миска Дули упоминался долгу своего. Прето с порахунку реестр во всем толко кошту винайденого небожчика Миска Дули в фундушу и строения млина золотых сто. Теды пан Василий з добровольного своего поступьку пну Ивану Стефановичу долгу небожчикового ведлуг облику записаного субмитовался золотых сто и двадцат от дат термину назначоного с прозбы сынов небожчиковских, а остаток золотых сорок міют отдат Грицко и Яким, сны небожчиковские, пну Ивану в чом теж Грицко и Яким яко сукцесорове міют об[и]чне (?) и неотзовне пустит половинную част в гребли и млину постановленном небожчика отца своего Миска Дули, пну Василию Яценку, сотьникови кролевецкому, взглядом выплачена долгу отца их. Которая справа, яко се точила, до книг міських кролевецьких ест записана, с которих и сес экстракт ест выдан под печатми и с подписами рук людей зацных.

Діялося в Кролевці року и дня звыш описаного

Роман Дубовик, сотьник наказный, подписуюся рукою.

Конон Иванович, отаман наказный кролевецкий, подписат руку свою казалем».

(IP. – НБУВ. – Ф. I. – № 50919. – Оригінал, завірений печаткою. Записи на звороті: «Кріпост на греблю и млин на заимщи на реки Свидні устроенной», «Корыгован с книгами»)

№ 3

1669, вересня 4 (серпня 25). – Стародуб. – Лист стародубського полковника Михайла Мархаленка.

«Мой згчливий приятелю пане сотнику шептаковский.

Был у нас Тишко Курилович, товариш войсковый, ускаржался на вас, же не позволяете жита власного, ему належного, одобрати; відомо в нас, же сей козак не до иншого полку и власти войсковой одышол, толко до того ж под которым и в нас зо-стаеш и одному пану послушенство и там, где живет, отдаеш; не боронить теды ему належитого жита одобрати и так з сим товаришом поступитъ, бы нас болш его скарга не доходила, пилно жадаем и приказуем.

З Стародубова 25-го августа 1669 –го року.

В подлинном подпись таков:

Михайло Мархаленко, полковник стародубовский наказный».

(IP. – НБУВ. – Ф. II. – № 18106. – Копія кінця XIX ст. Наприкінці документа запис: «Арх[ив] черн[иговського] д. д[ворянского] собр[анія], д. № 5007, шкон(?) 8, л. 17, о двор[янств]ве Бунаков; письмо к Юрию Бунаку»)

№ 4

1669, вересня 18 (8). – Батурин. – Рішення генерального судді Івана Самойловича щодо спірної справи за землю.

«Року 1669, септеврия 8 дня.

Передо мною Иоанном Самойловичом, судею енералним Войска его царского величества Запорозкого, была справа, иж Микита Кусов, обывател Новгородка Сіверского, позивал до нас перед суд нш енералний войсковой Никифора Пожарского, вуйта новгородского, з мешчанами, за отчину свою, которую, як зърозумилисмо слушне ведлуг записов, даных от Кусова пном міщаном новгородским, же ест куплена за подписами рук и добровольного его в том проданя и за узнанем многих особ, а на сей час оний поменений Кусов за побудкою людей оную то проданую отчину хотіл отстояты от міщан новгородских, от которое и мы з суду ншого войскового, стосуючи ся с тими урядовими записами, отдаляем Кусова от той отчини, гдыж и сам до того знался, же узял у мешчан новгородских за тую отчину золотих двісті пятьдесят, на що и письмо сие при печати ншой судейской видати казалисмо, жебы Кусов у каждого суду и права поменених пнов, мешчан новгородских не турбовал.

Діялося в Батурині, року и дня виш писаного.

Подпис таков: Иван Самойлович, судя енералний Войска его царского величества Запорозкого, рукою.

М.П.».

(IP. – НБУВ. – Ф. II. – № 18890-18893. – Копія кінця XIX ст.)

№ 5

1676, квітня 13 (3). – Стародуб. – Купча.

«Року тысяча шестсот семдесят шестого мсця апреля третьего дня.

Перед мною Михайлом Мархаленком, сотником стародубовским Войска его царского пресвітлого величества Запорозкого, ставши очевисто Фирса Петрович, житель з села Куркович, дознавал таким способом, иж продал свою власную отчину, третью частку з деревом бортним и зо всим обрубом на врочищи, прозиваеом за річкою («За-річною?» – прим. копійста. – Ю.М.) Устежю, Григорию Василевичу Ломаченку, тож мешканцу и обывателю курковскому, за коп десять доброй монети личбы литовской; волно ему, Григорию Ломаченку, владети и пожитковати яко власним своим добром, жоне и дітям его, вечними часи, в помененной в той отчини и на потомние часи и ку уживаню своему, теди Фирса Петрович в том его варую и застерігаю, не повинен турбовати и напрасно запозивати, жадной перешкоди не чинечи, як от мене самого и от жони моей и от детей, албо с покровних моих, з близких и з далеких, любо продать, даровать, менять, албо на пожиток свой оборочать Григорию Ломаченку и на том видалимо з уряду сей лист для ліпшой моци и певности при печати сотницкой урядовой, с подписом руки Григорию Ломаченку видать.

Писан в Стародубі року, мсца и дня виш писаного.

На подлинной тако:

Михайло Мархаленко, сотник стародубовский, рукою».

(IP. – НБУВ. – Ф. II. – № 18108. – Копія кінця XIX ст. Наприкінці документа намальоване коло, всередині якого написано: «М[есто] П[ечати]», а нижче зроблено запис: «Рум[янцевская] Оп[ись], п[олк] Старод[убский], т. 82»)

№ 6

1676, липня 31 (21). – Батурин. – Лист гетьмана Івана Самойловича до охочокомонного полковника Іллі Новицького.

«Мой ласкавый приятелю пне полковнику комонный.

Любо міем юж у себе відомост о предсявзятости Рославцевой, который сам не знает, що головою своею выхрит, еднaк же и в. мс. нам о том и о стародубцах, иж до нас змірают ознаймуеш, мило нам ест тое и вдячно и дякуем в. мс. за тое. Стороны товариства полку вашого в Стародубовском полку на станції застаючого, таковую ншу засилаем науку, жебы ведлуг указу ншого першого борошно выбравши, на селах архимандричых ныжей Новгородка стягалися. А кгда ся зтягнут, теды маеш в. мс. рушывшы, простовати селами понад Десною и зближитися аж ку Сосниці, и там лучытися з товариством тым, которое в полку Черніговском становиско міет, бо в Макошыні селі Десну переправовати в. мс. будет потреба. А ведлуг указу ншого справывшыся, мітимеш повторный од нас указ, где маеш з полком своїм на певную услугу обернутися. Таковую заславши науку, Гду Бгу в. мст. поручаем.

А любосмо намінили выжей зближитися в. мс. ку Сосниці, однак ліпше будет, кгда в Макошыні селі переправывшыся, там в. мс. будет лучитися и купити товариство, бо там оболоне хорошее и паша и дрова доволные.

З Батурина июля 21 1676.

В. мсти всего добра жычливый пртел Иван Самойлович, гетман Войска его црского величества Запор[озкого] рукою».

(IP. – НБУВ. – Ф. II. – № 14065. – Оригінал, завірений особистим підписом і печаткою)

№ 7

1676, листопада 24 (14). – Батурин. – Лист гетьмана Івана Самойловича до охочекомонного полковника Іллі Новицького.

«Мой ласкавый приятелю пане полковнику комонный.

Супліковали до нас нехаевские козаки, ускаржаючи на власного в. мсти, же якобы в. мс., не уважаючи на их давний у Войску Запорозком заслуги, зославши там свою челяд, приказалес оной, абы в ных так, як и в посполитих тяглих людей належную роковую стацію вимали. Чому мы непомалу удивляемся, уважаючи, же в. мс. любо до козаков не належиш, еднaк не відати для чого до повинности тяглої потягати их розказуеш. Прето жадаем в. мсти пилно, абы скоро по отобраню сего нашего писаня зараз до нас тую свою челяд, которую там, до Нехаевки, послав, для росправы з тыми козаками прислав, котрая по усправедливленю ся незабавом до в. мсти повернет. Тое в. мсти наменивши, Гду Бгу поручаем.

З Батурина 14 ноеврия 1676 року.

Супліку тую до в. мсти посилаем. [Т]ую почитавши, присылай тую челяд, жебы слушную в тых (...) *ках нам дали справу и пов[іст?] жадаем.

В. мсти во всем зычливый приятел Иван Самойлович, гетман Войска его црского величества Запор[озкого] рукою».

(IP. – НБУВ. – Ф. II. – № 14072. – Оригінал, завірений підписом і печаткою)

№ 8

1679, червня 8 (травня 29). – Купча.

«Року 1679 мая 29 дня.

Предо мною Павлом Гудовичом, сотником бакланским, ставши очевисто, явне и доброволне [с] своей воли Феско Романович Зубец, житель татищевский, това-

риш, чинил нам известно, иж продал пашню свою власно полполося и в городах половина и в пожнях так же ни в чем никому не пенную и никому не заведенную Ивану Скабари, товаришу и жителеві котляковскому, за коп семнадцат, которую то пашнею и всім принадлежачим до неи Ивану Скабари волно як хотя владети и пожитковати и жені и дітем его волно продати, даровати и заміняти и на свой пожиток оборочати, а я, виш менованный Феско, и жона и діти мои и з покровних, близких и далеких, ништо не повинен втручатися до оной, толко юж в вечност Ивану Скабари и жони и дітем его подаю и в вечную его державу обладаня, на що для липшой вери и певнійшой в дальший час крепости даю ему и писмо сие добровольное купчое и з подписом руки и при печати.

Року и дня виш писаного.

В подлинной крепости тако:

Павел Гудович, сотник бакланский. М. П.».

(IP. – НБУВ. – Ф. II. – № 18088. – Копія кінця XIX ст. Наприкінці документа намальоване коло, всередині якого написано: «М[есто] П[ечати]», а нижче зроблено запис: «Рум[янецвская] Оп[ись], п[олк] Старод[убский], с[отня] Бакл[анская], т. 97»)

№ 9

1681, червня 12 (2). – Стародуб. – Купча.

«Року тысяча шестисот осемьдесят первого мсця июня 2 дня.

Передо мною, Михайлом Мархаленком, сотником войска его царского пресвітлого величества Запорозкого стародубовским, ставши очевисто Корний Григоревич, прозиваемий Болотниченко, житель стародубовский, тими словы признал, иж продал пожною свою власную, никому ни в чом не заведенную, пану Леону Онікеевичу Середі, мешчанину стародубовскому, лежачую в полі теж стародубовском, под селом, прозиваеом Каменем, з одное стороны Лушка, зятя Наумова, з другої стороны Ивана Шутая, жителя того ж села Каменя, за паную готовую и рукоданную суму, то ест коп за десять и золотий грошей готовой монети звыклой литовской, которую то вишпомененую пожною продал и на вічність пустил пану Леону Онікеевичу Середі. Волно, яко своим власним владеть и як хотя на свой пожиток обернуть, от которой то продажи моея я, Корней, сам себе отдаляю, близких и далеких приятелей моих, не мают жадной перешкоди чинить вічними часи. Що мы, уряд, ствержаем и в посесию подаем оную купленную сіножать пану Леону Онікеевичу Середі с подписом руки и пртиснением печати врядовое сотницкоі.

Писан в Стародубі рок и день виш писанный

В подлінном подпис таков:

Звыш менованный сотник полку Стародубовского».

(IP. – НБУВ. – Ф. II. – № 18169. – Копія кінця XIX ст. Наприкінці документа написано: «Місто печати м. м.» і зроблено запис: «Рум[янецвская] Оп[ись], т. 72, л. 887»)

№ 10

1679, вересня 29 (19). – Стародуб. – Рішення стародубського полкового судді Самійла Івановича (Колничого) та стародубського сотника Михайла Мархаленка щодо конфлікту за землю між деякими селами.

«Року 1679 мсця сентября 19 дня.

Заносили нам скаргу решетинские жителі на козаков галинских, невзороских и меленских, будто оние козаки позаймали займища у грунті решетинском. Теди мы послали для осмотра и ограничения Михаила Мархаленка, сотника стародубовского, и он, зихавши в слободу Решотки, призвал до себе атамана гриденского Хому Бородуленка с товариством, так же Андрея Ясінского, козака невзороского, з мужами стариними и Максима Захаренка, атамана мелинского, з товариством, роспитал у их, як и де граница решетинская грунту з другими селами, котория поблизу живут. И сказал Хома Бородуленок, атаман гриденский, отвел границу, взявши от

Кикикина (!) дуба, галенскою дорожкою, в Мостища, а из Мостища в стою (?) лозу, з лози в Воржавец, а болш на тую сторону не знает, а все грунт решетинский вправо к Решоткам. Андрей Ясинский, козак невзоровский, з мужами и Максим Захаренок, атаман мелинский, з товариством признали всі одностайне: мы еще малие були, то отци наши говорили, так граница решетинская починается: от Иржавца да в ричку Лиску, а з річки Лиски в Галую лужу да Вербов ложок в Топкое болото, с Топкого болота в Драчливец, з Драчливца в Кикикин дуб, а в правой руки к селу Решоткам, а у решетинский грунт. Теди я, судя полку Стародубовского, унявши слушне доводно посторонними людми, отказали в держаню займищ в грунті решетинском галинцом, меленцом, так же и невзоровцам от грунту решетинского, а поводовой стороні, именно Ивану Рудици з мужами и жителми решетинскими, вичними часи пожитковать. А если би хто з противной стороны пос[л]я ншего суду станет удиратся, то таковой, яко нарушитель права, шестьсот золотих пинязей положит в шкатулу войсковую.

В подлинной подпис тако:

Самойло Иванович, судия полку Стародубовского.

Михайло Мархаленко, сотник стародубовский».

(IP. – НБУВ. – Ф. II. – № 18187. – Копія кінця XIX ст. Наприкінці документа намальоване коло, всередині якого написано: «Место печати», а нижче зроблено запис: «Рум[янцевская] Оп[ись], т. 84»)

№ 11

1683, липня 12 (2). – Батурин. – Універсал-привілей гетьманича, стародубського полковника Семена Самойловича.

«Симеон Иванович, гетманич, полковник Войска их царского пресвітлого величества Запорозкого стародубовский.

Всім, кому о том відати належатимет, а меновите паном обозному, судді, асаулови полку нашего, атаманові городовому и войтови зо всім майстратом стародубовским, сим ознаймуем нашим універсалом, иж ховаючи ми яко и инших войскових годних и заслужених людей при особливом нашем респекті и ласце, так и пана Михаила Мархаленка, сотника полкового стародубовского, тим же респектом нашим окривати, яко заслуженого и годного, село Артюшково ку вспартю его домовому з тягlostю звичайной повинности надаем и конферуем, позволяючи ему оним селом так, як и перед сим, цале владіти и спокойне до далшой ласки нашой и войсковой пожитковать. Зачим знаючи о таковой волі нашой кождий аби ему, пану Михайлови, в том селі жадной кривди и перешкоди ніхто чинити не важился повагою сего універсалу нашего варуем и приказуем; войт зась з тяглими людми артюшковский аби ему ж, пану Михайлу, всякое послушенство отдавали и слухали во всем зособна тут же приказуем.

Дан в Стародубі 29 септеврия 1683* року.

В копии пишеть:

Звиш менованный полковник стародубовский рукою власною».

*) «1685 – стоит в копии» – примітка копійста».

(IP. – НБУВ. – Ф. I. – № 18170. – Копія початку XX ст. Запис копійста: «Генер[альное] сл[едствие], л. 18»)

№ 12

1686, січня 12 (2). – Стародуб. – Купча.

«Я, Стефан Алексіевич Заруцкий, на сей час зостающий житель в великоцрствующем граді Москві чиню відомо сим доброволним и явне очевистим писанием, ижем я з доброй волі моей, на пилние свои потреби, продаем двор мой певний, никому ни в чом не заведенный, в Стародубі, на Кривой улици стоячий, его милости пну Павлу Гудовичу, значному товаришу полку Стародубовского, жителю и державци села Ивантионок, за певную готовую и моими руками отобранную сумму, то есть золотих чотириста, од которого двора самого себе, жону и дітей и кривних отдаляючи, в вічную поссесию ему, пну Павлу Гудовичу, жоні и дітем его, не обзиваючися в

вічност свою, менений двор продалем, которому волно так же продать, даровать и куди хотя на свой пожиток обернуть, и ништо его не повинен за оказанием сего моего добровольного писма турбовать и жадной до него справи міти. Що для ліпшої віри и твердости даю на себе мой лист вічистий ему, пану Гудовичу, с подписом руки моеї власной и притиснением печати.

В подлинном подпись тако:

К сему моему даному облику я, Стефан Заруцкий, руку приложил.

Запис на звороті: Очевисто прошений от особи, в сим записе менованой, о подписе руки от Стефана Алексіевича Заруцкого, Василий Валкевич подписался рукою.

Писан в Стародубі року 1686 мца януария 2 дня»

(IP. – НБУВ. – Ф. II. – № 18087. – Копія початку XX ст. Наприкінці документа написано: ««Румянцевская» Опись Малороссии, полк Стародубский), т. 71, л. 116»)

№ 13

1688, листопада 6 (жовтня 27). – Стародуб. – Універсал стародубського полковника Тимофія Жоравки.

«Якимович гербовое.

Т[имофій] А[лексіевич], п[олковник] В[ойс]к ц[арского] пресв[ітлого] вел[ичества] Запор[озкого] мною, стародубовский.

Всему старшому и меншому полку нашего товариству и кому тилко о том ведати належатимет, сим моим ознаймую писанем, иж склонившися я на прозбу пана Григория Ференсбаха, товариша значного войскового, а до того особливе респектуючи на его войсковие услуги, позволил ему в селі Кириковці на речці Цитве в вершині на старом корені власним своим коштом и працею греблю заняти и на ней ко вспартю домовому млин построити. Ведаючи теды о таковой волі моеї, абы ему, п. Ференсбаху, яко в займованю на помененном містцу гребли яко и построеню млина ништо жадною не был перешкодою властию уряду моего полковницкого варую и сим фундушовим писмом приказую.

Писан в Стародубі 27 октября 1688.

На подлинном подпис:

Звыш менованный полковник стар[одубовский] рукою.

(IP. – НБУВ. – Ф. II. – № 18195. – Копія другої половини XIX ст. Наприкінці документа написано: «м[істо] п[ечати]» і зроблено запис: «Имянуя в том фундуші его Григория фамильным Кожуховских придомком Френсбахом. Григорий + берд. (?); убит под Кизикерменом 1695 г.» , далі подається генеалогічний розпис роду Гудовичів)

№ 14

1689, червня 7 (травня 28). – Батурич. – Лист генерального судді Михайла Вуяхевича до березівської верхівки.

«Мой ласкавий пртелю пане атамане березовский и пане войте тамошньий з бурмистры.

Поневаж Грициха того свого злого учинку жалуючи, досит тому укривъжоному отцеви зешълое забытое небожьчиці с того світа учинила, сорокоуста за дшу ее уеднала, теди суд наш респекътом и малих дітей, прихилилившися на прозбу отца Грицишина и дядка от вязеня увольняет, с которого абысте в. мсти юж жадного датку не витягаючи, выпустили и в дом до дітей пойти и волно мешъкат (памят на гріх тот, жебы до покутися доброволне узяли) позволили. При тым по в. мс. того пилно хотечи міти и зостаю назавше

В. мтем всего добра зычливым приятелем их црского пресвітлого величества Войска Запорозкого енералний судя и наказний гетман Михаил Вуяхевич рукою.

З Батурина мая 28 1689 року.

(IP. – НБУВ. – Ф. I. – № 50910. – Тогочасна копія)

№ 15

1689 р. – Лист генерального судді Михайла Вуяхевича до березівської верхівки.

«Забойство сталоє од Грицихи Плющенковой.

Од поважного суду енерального лист.

Мої ласкавіє пртлі пне атаман и войте бор.

Пише до нас, даючи знати о том заїсте неслиханом забойстве сталом служачої девици от Грицихи, Плющенковой жони, в небытности самого господара, подпилоє, же небожку застрілила чи з умислу, чили з трафунку, о том Бг Всемогущий знает, и ведаєт комуждо по ділом, яко ширей в писмі в. мс. виражаєте. Милост всим освідчоную небощици (?) забитое отдат, же не позъволил Грицихи до гроду при тіл явъне вести и як за намовами людскими и прозбою склонился до згоди и вже сталася певная и неотмінная навіки віком угода, на волі то стало инъстигаторско того юж и ми судом нашим в той справе поеднання не розвиваем. Однак гриху и помсти Бжое варуючися, безкарности такого проступства мимо закон Бжий повинност наша судовая пустит так тую забойцу не повеліваєт. Бо если право стое отцеві, которий бы сна своего хотячи и не хотячи забыл, указывает рок и шест ндл у [в]ізеню седіти, а другий рок в соборі црковном себе чтири крот на празники обычаты, а сей забойци Грицисі, которая подпилою будучи, знати зухвалства своего над служебкою такое округное діло поповнила, овшем треба карност дати. Зачим абысте еї дали до язєня, то ест до турми, ежели на долгое сидіния способна, а ежели назбит прикра, то в якую комору крайнюю еє посадіте, жебы слюта не досаждала, где маєт седіти рок и шест недл ведлуг права за свій виступок или вину пенюжную ровную з нагородою укривжонному не хотя (?) суду отдат. Ежели захочет фолкги и волности от сидіния, кгдаж и вина Бжая ест, тилко маєте в. мс. от нас информации в тих справах, жебы так, а не иначе яко (?) міти хочем яко будучи вам в. мс. добра притль зичливий их царского престлого величества Войск Запороз[ких] судя на містцу ясновелм[ожного] его мл. пана гет[мана] зост[аючий] Михаил Вуяхович рукою.

(IP. – НБУВ. – Ф. I. – № 50909. – Тогочасна копія)

№ 16

1689, червня 7 (травня 28). – Борзна (?). – Справа про вбивство Катерини Батюги.

«Справа о забойстве сталоє од Грицихи Плющенковой.

Року тысяча шестсот осмдесят девятого місця мая двадцят девятого дня.

На врадї нашом борзеньском перед нами Петром Макаровичом, атаманом городовим, Кирилом Марковичом, войтом, и при бытности пна Ивана Сухини, высланого з Батурина, и значного товариства Семена Закорка, Андрея Петровича Саломахи, Ивана Павльовича Круглика, Мойсія Денисовича, Сави Даниловича, бурмиистра, и многих мещан борзеньских, при том будучих, иж постановивъвшись Тишъко Батюга, житель миколаевский, с притомною малжонкою своею утемежливе и жалосне з немалим жалем оповідали, ускаржаючися на Пелагию Грициху Плющенкову, дочку костирора (?) короповского, жителку нашу борзеньскую, же власную дочку Тишъкову Батютину, на имя Екатерину, девицу в небытности самого господара, подпилою будучи, служачую наймичъку свою, чи з умислу, чили з трафунку, о том Бг Всемогущий знает, невідомо за якую причину, а з належного своего женского поступьку, чоґо бы еї не годило чинити порвавъвшись до ручъниці любо не зналася, же была заправлена, Екатерину, наймичку свою, а дочку власную жалосного отца Тишъкову, на смерть з ручъниці застрелила. О том як за обжалованем жалосним инквизицъця свідчачи, продуковала и на врадї нашом припозваная Пелагия Грициха Нестеровъна за питанем мусила признавати забойство просбис (?) таковий злий учинок учинила з якого ранкору албо за який виступок сміла на смерть забити дівицу (...)

(IP. – НБУВ. – Ф. I. – № 50910. – Тогочасна копія)

№ 17

1689, вересня 26 (16). – Батурич. – Лист генерального хорунжого Івана Ломи-ковського до охочокомонного полковника Іллі Новицького.

«Гсдр мой Иля Федорович з товарищи.

Цедулою од думного дворянина и воеводы сівского и намісника серпуховского его млсти господина Семена Протасиевича Неплюева, тыми словы выписаною и словесным повіданем купецких людей з Москвы сюда, в Батурина, прибулых, оную потвержающим увідомлением оставши, же ясне велможный его милост добродій пан гетман (*Мазепа*. – *Ю.М.*) конечно міл около двадцятого дня септеврия з Москвы выездити, получивши превысокою и премилосердную пресвітлійших и державнійших великих гсдрей, их црского пресвітлого влчества, монаршую милост. Тое в. м., м. мс. пну, з любви моеи братерской ознаймую и вперед якую оной відомости понову о надближеню ся ясне велможного добродія до своїх порогов заозму, не омешкаю и в. м., м. мс. пна, о том увідоміти. А тепер застаю

в. м., млст. пна, зычливым приятелем и поволним до услуг их црского пресвітлого величества столник Войска Запороз[кого] хоружий генер[алний] И. Ломиковский.

З Батурина септеврия 16 (?) року 1689.

Адреса: «Их црского пресвітлого влчества Войска Запорозкого полковникови охочокомонному его млсти пну Илиі Новицкому, моему велце мсцивому пну приятелеви любому (...)*ови и братови».

(IP. – НБУВ. – Ф. II. – № 13964. – Оригінал, завірений особистим підписом хорунжого і печаткою.)

№ 18

1693, червня 20 (10). – Стародуб. – **Порука Г. Кожуховського.**

«Порука Григорія Кожуховского за ніякогось Грязного.

Року того ж [1693] мсця июня 10 дня.

На майстраті их црского пресвітлого велич[ества] стародубовском ставши очевисто пн. Григорий Кожуховский, значный товариш войсковий полку Стародубовского, признал до книг міских стародубовских, же за [...] Грязного, в вязеню будучого, поручился по особі, толко з таким докладом, иж хто би приискатися міл до будучого на нем ддукту, такому он, пн. Кожуховский, мает и повинен будет на самое толко право постановити должную особу, што есть записано».

(IP. – НБУВ. – Ф. II. – № 18182. – Копія кінця XIX ст. Наприкінці документа запис: «Протокол до записованя справ вечистих и совокутно поточных, рок 1693, л. 55; рукопись черниговской архивной комиссии»)

№ 19

1697, вересня 22 (12). – Купча.

«Року Божого тысяча шестот деветдесят семаго мсця септеврия 12 дня.

Ставши персоналитер пред нами Павлом Гудовичом, сотником бакланским, Тишко Федорович Истоменок на справу з Хомкою Панасовичем, которий Тишко Федорович Истоменок купил двор со всім дворичем и сад у Юрка, пасинка, а Хомко Панасович упирался у двор и сад, якоби он купил з часткою пашні и двориче. А же Юрко пасинок признал устне, иж Тишку Федоровичу Истоменку продал двор со всім дворичем из садом из пашнею, а Хомци Панасовичу тилко одну частку пашні. Теди вислухавши меж оними справи, далем виш помененний Павел Гудович, сотник бакланский, писание сие для ліпшой певности в далший час и в потомнии, жеби ни мав Хомко Панасов до звиш помненних грунтов справи жадной, ани его діти; за виш помененние грунты дано коп десять.

Виш помененний Павел Гудович, сотник бакланский. М.П.».

(IP. – НБУВ. – Ф. II. – № 18089. – Копія кінця XIX ст. Наприкінці документа зроблено запис копійстом: «Рум[янцевская] Оп[ись], п[олк] Старод[убский], с[отня] Бакл[анская], т. 97»)

№ 20

1699, грудня 7 (листопада 27). – Стародуб (?). – Купча.

«Року 1699 ноеврия 27 дня.

Передо мною Павлом Гудовичем, сотником бакланским, Иваном Остаповским, войтом бакланским, и Александром Сідерским, жителем стародубовским, малярем, и иншими людми зацними и віри годними, ставши очевисто и явне и з доброй своей

воли шляхетне урожоний пн. Александр Тарайковский чинил доброволне нам извѣстно, иж продал поля своего власного чвертку из покосом принадлежачим, нікому ни в чом не заведенний и нікому не пенний, лежачий одною межою подля Василя Савкина в селі Жукови, з другой стороны лежачий межою подля Павла Сенкевича и зо всею приналежитостию до того поля пну Микиті Федоровичу, дяку, за полосмдесять коп. Которим то полем пну Никиті волно як хотя владіти и пожитковати, волно продати, даровати, замінати на свой больший пожиток як хотя оборочати, а я, виш поменений Александр Тара[й]ков[ский] не мію втручатися, ані жона моя, ані діти мои, ані з покровних близких и далеких ніхто, тилко ж в вічност подаю пну Микиті и жоні и дітем его и вічними их чиню посесором оной. На що для ліпшой вири и крипчайшой в далший час певности даю и писмо сие купчое доброволне из подписом руки и притисненням печати.

Року и дня виш писанного.

На подлинной подпис тако:

Звиш менованный сотник бакланский».

(IP. – НБУВ. – Ф. П. – № 18090. – Копія початку XX ст. Наприкінці документа написано: ««Рум[янцевская] Опі[сь], с[отня] Бакл[анская], т. 97»)

№ 21

1703, червня 16 (5). – Випис із стародубських міських книг, який містить у собі купчу.

«Випис з книг міських стародубовських права майдебурского.

Року Бжого тисяча сімсот третяго мсца іюня пятого дня.

На майстраті его црского прсвітлого величества стародубовском перед нами Исаком Ярмоловичом Деревянкою и Трофимом Кунковичом, бурмистрами, Демяном Ярмоловичом, райцею, Федором Хламотою и Карпом Египцем, лавниками, и всіми рочне засілими радними, постановившиися персоналне пн. Александр Тарайковский, значний товариш войсковий, явне, ясне и доброволне, а не примушене, до книг міських стародубовских в тие слова зознал, иж синожат свою власную, нікому ни в чом не пенную и не заведенную, правом прирожоним по небожчику отцу своем Тарайковским на себе спалую, в певном ограниченю лежачую, то ест поуз шлях, идучий з Кгарцева ку Почепову в правую руку дубровами, ведучими до окопу, сягаючого до Дубни реки а Колодезни реки вниз берегом до розробов поля пахатного и меж самих ограничающих тую пожню и поле пней Анастасии, першого малженства Тарайковской, а второго Гудовичовой, бывшой сотниковой бакланской, милой родителки зознаючого пна Тарайковского, а от тих меж берега Дубни реки вгору дубровами до того ж шляху Почеповского и до окопу, окрест сягаючими, а через шлях, едучи ку Почепову на Дубну реку от пожні пна Дмитра Зурмана, обозного теперешнего стародубовского, зо всім, як тилко подлуг ограничена вишей писаного небожчиком, его, зознаючого, родичом пном Тарайковским и отчимом его, небожчиком пном Гудовичом, бывшим сотником бакланским, и ним самим зознаючим была уживана, з дубровами, коло тоей и в той же синожаті и з обрїгаючимися придолинками, отвол, опредїлил, ограничил и подал в моц и вечистую поссесию урожоному его млсти пну Стефану Ширави, значному товаришови войсковому, малжонце и потомъком его млсти, за сумму певную и сполне руками его отобранную, то ест за талярей двісті личбы литовской монети доброй, у вічность. Волно теди его млсти пну Стефану Ширави, малжонце и потомком его тоєю вижей писанною пожнею з дубровами, як юж своею власною, спокойне владіти и пожитковати вічними часи, даровати, продати, з ким подлуг волі и уподобаня своего замінати и ко найліпшому пожиткові своему оборочати, без жадной найменшой от самого зознаючого, потомков его, матки его, помененной Гудовичовой, и братов его, з небожчиком Гудовичом спложоних второбрачне, перешкоди и жадной чиненя трудности; а помененний пн. Александер Тарайковский, яко юж вічне тоей пожні поссесии зрєкся и жадного себї, потомкам, близким и далеким покровним своим, права до ней и моцї не зоставил, себе теж и потомков своих видїдчил и отдалил чрез доброволное сее свое зознане вічними часи, так мїет и повинен ест от каждого хотячого в спокойном держаню тоей пожні его млсти пну Стефану и потомком его перешкоду чинити и затруднене, в каждого суду и уряду своим коштом

боронити, заступовати и очищати и шкоди голим словом менование, нагорожати, под закладом вини до шкатули войскової талярей двохсот. Якого его, пна Тарайковського, зознання уряд вислухавши, розказал до книг міских стародубовських записати и есть записано. А подпись руки зознаючого в тие слова в книгах есть виражен: Александер Тарайковский, рукою власною. З которих книг и сей випис под печатю урядовою и подписом рук нас, майстрату, стороні того потребуемой, ест видан.

Писан на майстрат стародубовском.

В подлінном сими подписано слови:

Трофим Кункевич, бурмистр стар[одубовский]. М[істо] П[ечати].

Демян Ермолович, райца, рукою власною.

На сей час місце писарское содержащий з книгами скориговал и подписал Григорий Отфиновский.

Федор Хламота, лавник, рукою власною.

Карп Египец, лавник, рукою власною».

(IP. – НБУВ. – Ф. II. – № 18091. – Копія початку XX ст. Наприкінці документа написано копійстом: «Харьк[овский] Историч[ский] Архив, д[ієло] № 2043, копія 1730-х годов; пожня принадлежала впоследствии Григорию Скорупе»)

№ 22

1708, вересня 13 (2). – Універсал-привілей стародубського полковника Івана Скоропадського.

«№ 24. 1730 (!) ноеврия 25 д. подани.

Его царского пресвітлого величества Войска Запорозского стародубовский полковник Иоан Скоропадский.

Всім кому колвек о том відати будет належало, особливе старшині городової новгородской, атаманові городовому зо всім товариством и войтові з посполитими людьми сим універсалом моим ознаймую, иж иміючи в владінні своем, по данном собі от ясне велможного его милости пана гетмана універсалу, пан Лукян Жоравко, сотник новгородский, хуторець, прозиваемий Горбовецкого, з людьми при нем осаженними, посполитими, з своей доброй волі, респектуючи на пана Семена Березовского, писара сотенного новгородского, для wsparтя господарства ему оногo уступует. Прето и мы, уважаючи его, пана Березовского, фатикги и праці, которие и тепер з комендерованим товариством у Биховской фортеці ложит, и до далших услуг, яко в Войску Запорозском згодного, заохочуючи, до ласки войскової надаем оному преречоний хуторець Горболевского з людьми, там же осаженними, посполитими, в зуполное владінне и державу. Міти теди хочем, абы ніхто з старшини городовий, так пн. атаман з товариством, яко и войт зо всім урядом и ніхто инший, не сміл и не важилсЯ жадной и найменшой ему, пану Березовскому, в завідованю преречоного хуторця и в отбираню з него всяких пожитков чинити трудности и перешкоди, варуем, упоминаем и приказуем. Люде зас посполитии, и при том хуторци мешкаючи, повинни уже, яко власному своему державци, ему, пну Березовскому, всякое послушенство и належитую повинност отдавати.

Дан в табори з под Глинною 2 септеврия, року 1708.

В копия подпис:

Звишменованный полковник стародубовский рукою».

(IP. – НБУВ. – Ф. II. – № 18072. – Копія кінця XIX ст. Опубліковано за іншим списком: Універсали Павла Полуботка. – (1722-1723). – К., 2008. – С. 588-589)

№ 23

1709, лютого 15 (4). – Глухів. – Лист гетьмана Івана Скоропадського до брацлавського полковника Григорія Івановича.

«Мой ласкавий приятель пане полковнику браславский.

Же в. м. персональною своєю бытностію нас не посітилес, не міем за тое урази, відаючи добре, же самому в. м. яко от небезпечного краю будучому на місці всегда

зживати надлежит, а мы из листовного до нас от в. мс. присланного отозву блгодарни будучи, всякую чулост и бодрост, якую в. мс. имієш и субмітуєшся іміти вперед ненарушимо заховуй, жадаем. На привернене сотні Немировской и козаков подністранских, что в. мс. нашего просиш універсалу и ускаржаєшся на малолюдное товариство полку своего през отдалене сотні Немировской от полку Браславского измінником Мазепою и отняте козаков подністранских, яких был отдал он же, измінник, под послушенство роттариушу, не рекузем овшем ведлуг слушного в. мс. прошения, велілисмо выдати наш універсал в сотню Немировскую и до козаков подністранских, приказуем по прежнему до полку Браславского належати и во всем в. мс. быт послушными. Сторони зас жидов немировских, якіи своїм знесенем ся листовним з противною нам лядскою стороною под сее время, жебы чого не учинили шкодливого, позволяем в. мс. в них з Немирова (...) *ти, тилко того перестерігай в. мс., жебы им, жидам, под час того одегнаня не учинилося от кого зайобство и розграблене худобам, а що в. мс. о дивізії его милости пана Окгинского людях, якіи неподалеку полку в. мс. по селах ходячи, людям чинят утиски, біди, тяжести и збиточние вымичат датки, чтоб и в полку в. мс. за вторгненем их такова юж людям збиточная не чинилася тяжесть. Листовного нашего просиш наставления давно мы уже увідомлени будучи листовним писанем от сиятелнійшого князя его млсти воеводи киевского присланим, пысали до двору монаршого его царского величества, ознаймуючи о таких чинячихся бідахлюдям от товариства дивізії Окгинского и який на тое от двору монаршого получим отвіт, не умедлим прислат до в. мс. А тепер зычим в. мс. доброго от Гсда Бга здоровья.

З Ніжина февр. 4 року 1709.

В. мс. зычливый приятель Иван Скоропадский, гетман Войска его царского пресвітлого влчства Запорожского.

(IP. – НБУВ. – Ф. I. – № 50941. – Оригінал, завірений підписом і печаткою. Адреса: «Его царского пресвітлого величества Войска Запорожского полковникови браславскому пану Григорию Ивановичу, моему ласкавому приятелю»)

№ 24

1709 р. – Ніжин. – Універсал-привілей гетьмана Івана Скоропадського.

«Его царского пресвітлого величества Войска Запорожского гетман Иван Скоропадский.

Пану полковникові Войска его ж царского пресвітлого величества Запорожского ніжинскому з старшиною полковою, п. сотникові бахмацкому и всім, як войсковим, так и посполитим тоей сотні обивателем, и кому би колвек о том відати надлежало, ознаймуем, иж прекладала нам жалобливе через супліку свою п. Феодосия Моисієвна, овдовілая жена небожчика п. Андрія Небаби, зейшлого сотника шаповаловского, что за антецесора нашего бывшего гетмана остров еи з сіножатми, под Бахмачем еи лежачий, и млин там же в острові, о одном колі будучий, отнято и до двора тамошнего бахмацкого обернено, и просила нас, абисмо попрежнему в владініе оной тие еи, яко отчистии добра, остров и млин, знову привернули и універсалом нашим потвердили. Ми теди, гетман, оказуючи оной наше помежоване(?) (*примітка копїста: «в деле черниг[овского] двор[янского] арх[ива] – «помілованье»*) виглядом вдовѣства еи, а респектуючи и на войсковии зейшлого малженка еи значнии праці и услуги, приворочаем оной и сіножати оние и млин попрежнему в зуполное владініе, позволяючи ей, як сіножатми тими користовати, так и з млина оногo всякии розмірові приходи на себе отбірати, якую нашу волю сим нашим універсалом стверждаючи, пилно міти хочем и рейментарско приказуем, аби жаден як з п. п. старшини вишписаной, так и ништо инший з войскових и посполитих, меновите бахмацких, обивателей не важилис оной в отбираню належитих з оногo млина приходячих розміров зуполном, также и в владінію оних сіножатей жадной наменьшой чинити трудности и перешкоди. Дан в Ніжині, року 1709.

На подліном подпис таков:

Вишменованый гетман рукою власною.

С подленім свидетелствовал корнет Афанасий Баскаков.

Место печати».

(IP. – НБУВ. – Ф. П. – № 18141. – Копія кінця XIX ст. Наприкінці документа копійстом написано: «Румянц[евская] опись, повет Нежинский, т. 52, сотня Шаповаловская»)

№ 25

1709, вересня 30 (20). – Глухів. – Універсал-привілей гетьмана Івана Скоропадського.

«Его царского пресвітлого величества Войска Запорожского обоих сторон Днепра гетман Иван Скоропадский.

Всей старшине и черні Войска его ж црского пресвітлого величества Запорожского и каждому колвек о том відати надлежит, сим універсалним писанем ншим ознаймуем, иж показовала нам пні Феодосия Небабина, бившая сотничка шаповаловская, універсал антецессора нашего бившого гетьмана на отбирание части войсковой розмірових приходов в млині Якова Плющенко, козака и жителя борзненского, на реці Борзні, на греблі в селці Кунашовці стоячом, и просила в нас такового потвердження, жеби могла по прежнему, яко овдовілая, тую часть войсковую отбирати. Ми теди, гетман, респектуючи на заслуги небожчика мужа еи пна Андрія Небабу, в Войску Запорожскому от молодых літ ронение, яко тую часть войсковую в млині Плющенко ей ствержаем, позволяючи оную на обходи еи домовие отбирати, так аби ништо з войскових и посполитих всякого чину людей в том отбиранию части войсковой пней Феодосии Небабиной не важился чинити шкоди, перешкоди и трудности, пилно повагою сего універсалу нашего варуем и приказуем.

Дан в Глухові, сентября 20 д. року 1709*.

На копии подпис:

Звиш іменованний гетман рукою власною.

С подлінным свидетелствовал корнет Афанасий Баскаков.

Место генеральной печати».

*) «Из дел архива черниг[овского] двор[янского] депут[атского] собр[ания] универсал датирован 23.IX.1709».

(IP. – НБУВ. – Ф. П. – № 18141. – Копія кінця XIX ст. Наприкінці документа копійстом написано: «Румянц[евская] опись Малор[оссии], повет Нежинский, т. 52, сотня Шаповаловская»)

№ 26

1710, травня 21 (10). – Новгород-Сіверський. – Перелік податків від продажу риби та солі.

«Порядок указу соляницкого для прибели в рок их же скринки, по чему маот люб од приежжих торгашів, люб от здешних взяти так от бочки солі, яко куля и от риби, також просоловой и вялой, за уряду городского новгородского, zde нижей менованного, в року 1710, мая 10 дня учиненний, напрод:

От бочки солі по чеху от куля, тож по чеху з приежжих торгашов.

А здешние соляники грошми давать не повинни, тилко по кварти солі хоч от бочки, хоч от куля, и уже повинни они з того так на росходи церковние, яко теж міские и на виправу сотника до войска отбути повинность.

Од рибы

Од бочки осятрины – пять чехов

Од бочки белуги – пять чехов

Од бочки щуки – шаг

Од бочки плотки – чех

Од риби вялой, хоч великой, хоч малой, од голови по шагу. За цехмистерства Ивана Зимачка, року, мсца и дня як вишше.

В подлінном тако:
Семен Березовский, сотник новгородский.
Иван Андріевич, атаман городской новгородский.
Иван Захариевич, войт новгородский.

М. П. М. П. М. П.».

*(IP. – НБУВ. – Ф. II. – № 18074. – Копія кінця XIX ст. Наприкінці документа
копійстом написано: «Рум[янцевская] оп[ись], т. 138»)*

№ 27

1710, червня 3 (травня 23). – Новгород-Сіверський. – Універсал стародубського полковника Лук'яна Жоравки.

«Всім обще и каждому з особна, кому въласне того відати будет належало, не тилко тепер, но и в потомние часи, творится явне и ясне извъістно, что без відома о вшем и волі так самого его милости пна Лукяна Ивановича Жоравка, полъковника Войска его црского пресвітлого величества Запорожского стародубовского, и як их милостей п. пнов граждан и міщан зъначних и мілших новгородских призволення, ставши очевисто Гаврило Богдаш, цехмистр шевский, зо всею старшою и меншою того цеху братиею призьнали доброволне, же без вшелякого примушения, але з власной вьсіх общой братства своего волі и хотіння, пляц братерский дворовой в самом місті Новгородку на самом рогу зумежю двора з одной стороны Микити Шевця шептаковского, з другой зас стороны от двора Ивана Гавриленка, через улицу Пробитую, в новий паркан идучую, тилом от Якова Кгалая, а самим причолком противко двора Никифора Ситника, через улицу Пробитую, мимо церков Воскресения Господня, до полевой брами идучую, долгостию и широкостию як ся в себі мает, продали и у вичную пустили посессию за певную готових грошей доброй монети сумму, то есть за талярей сто сполна его милости пну Симеону Березовскому, на тот час сотникови новгородскому, подавши ему зуполную моц и волю оним пляцом, як своим власним, вічними часи владіти и заживати спокійно веспол з милою жоною и Богом данним потомством и люб на оном ку спокійному, а викуистому своему мешканню подлуг мисли своей и уподобання селитися, так теж продати, заменяти или лекговати и як хотя на свой лучший оборочати пожиток. А болш нікто з старшой и меншой того цеху шевского братии тож вічними часи не повинни будут под совітостию прежде речонной сумми упоминатися. На що лучшего ради достовірия и тьвердости сие писмо при зъвиклих печатех и подписании рук власних уряду городского новгородского и пнов міщан новгородських, также цехмистра и братии старшой и меншой в потомность часов требующой стороні ест выдано.

Року Бжого 1710, мсца мая 23 дня. Писан в ратуши міском новгородском.

Подлінная подпис тако:

Его царского пресвітлого величества Войска Запорожского полковник стародубовский Лукян Иванович Жоравко.

М.П. М.П. М.П.

Иван Анухриевич, атаман городской новгородский.

Иван Захариевич, войт нового[родский].

Матфей Любартовский, писар новгод[ский], рукою.

Василей Янович, хоружий новгородский, рукою.

Иосиф Данилович, мещанин новгородский.

Семен Юркевич, при том будучий, рукою власною.

Мануйло Йосифович Зіневич, на тот час будучий в ратуші.

Леонтіи Тимофиев, ктитор воскресенский, рукою.

Гаврило Богдаш, цехмистр шевский, зо всею старшою меншою братиею.

Иван Баславский, того ж цеху братщик.

Омелян Лотиш, того ж цеху братщик.

Тихоний Андріевич, того ж цеху братщик.

Иван Евфимович, Халимон Евфимович, Иван Остренский, Логвин Ковбасенко и Игнат Ковбасенко и прочая того ж цеху братия.

Стефан Яксур, того ж цеху брат.

(IP. – НБУВ. – Ф. II. – № 18075. Копія кінця XIX ст. Наприкінці документа копійстом написано: «Рум[янцевская] оп[ись], т. 139»)

№ 28

1711, серпня 4 (липня 24). – Шептаки. – Угода щодо купчої.

«Всім тепер и в потомние часы хотящим відати атестацією моею извѣстно чиню, иж ставши отц Иоан сухосіевскій презвитер, в заводі с Павлом Дзекуном, подданим рейментарским, жителем кистерским, за грунт, будучий в заставі от Луцка Хведонова, жителя сухосіевского, ему, Павлу Дзекуну, за осмачок двадцят позиченых, а тепер помянутому отцу Иоану, яко купившему весь грунт его у Павла Дзекуна хотящему откупити, вчинили себѣ такое помірковане: честний отц Иоан ему, Павлу, повинен осмачок пятнадцатъ, позичених Луцком за тие полосы, сего ж року о святой Покрові отдати, а Павел Дзекун, зобравши сеголітнее з той заставной нивы посіянное жито, во вічност его честности оную ниву привернути, так теж и хто колвек засівал сего року яриною ему, Павлу, заставниє от Луцка полосы з тих теди полос отец Иоан сеголітнюю частку скопщини, що належит, от засівающих принявши, и тими полосами вічне за вишпомянутую отдачу Павлу Дзекуну осмачок пятнадцати владіти, що власним их прошеним ствердивши, писанием моим под притисненим печати и власного имени моего подписания требующой стороні видаю.

В дому рейментарском шептаковском року 1711 июля 24 день.

Ерьй Новицкий, стар[оста] ш[ептаковский].

Притомние справи сей:

Нестор Василіевич, сотникович шептаковский.

Яков, войт волоскый шепт[аковский].

Левон, атаман, Иван Роговий, войт, кистерские з обывателми тамошними.

Михайло и Овтух, войты, з мужами, Андрійковские.

М.П.

На другому боці: Новицкого на Луцково поле.

Іншою рукою: Аtestация Павла Дзекуна с уступкою сщеннику Иоану нивы.

(IP. – НБУВ. – Ф. II. – № 18144. – Копія початку XX ст. Запис внизу документа: «Київський центр. архив, документи монастирів, № 3331, оригінал»)

№ 29

1712, березня 11 (лютого 28). – Шептаки. – Універсал шептаківського старости Юрія Новицького.

«Всім, кому о том в каждого суду и права потребно відати, сим моим писанием ознаймуем, иж честний отц Климентий Боярский, сщенник Стотроецкий кистерский, поклепан был заочне Феодором Білским и злодієм, яко бил честность его купил краденний у его ж в[иш]писанного злодія казан Кості Миленкого, жителя азаровского. Его злодійской сказці я повіривши, послал от себе пна Ленкевича (?) [...] шкодуючого для одискання и для обизнання оног казана, котрий п[ри]бувши в Кистер в дом отца Климента и з между козанов его чест[ного] опознавали и не знайшли. Теди его честност, узнавши на себе заочне зло(...) отцем нанесенную калюмію, зараз для наочного оправдания в Шептаки в двор рейментарский до мене прибыл. Но оний потварца в тую ноч з туремнаго вязення на допросі не будучи, наочне увойшол. Что я видячи о нанесенной калюміи быти на себе от его честности порозуменне а болш (?) не хотячи в турбацию себе заводитъ, перепросил его честност за очное [без]честие и Кості Миленкому шкодуючому за казан своими денгами (...) десять заплатил при бытности пна Григория, старости кистерскаго, Якову Матіевичу, войту волоскому, и Григорию Шафару и уже болш Костя не повинен за оний казан турбовати никого, а міл бы кто гделиколвек заочне или у очи сим потварством честному отцу(?)

Климентію домовляти, чого на его честност не довелося на(...)*, вини полагаем на дом архіерейский талярей сто (...)* на что для стороны в далній час честному отцу Климентію до рук сие писание писанием руки моея и з притисненем звиклой печати шептаковской видаем.

Діялося в дворі рейментарском шептаковском.

Року 1712 мсца февралія 28.

Jerzy Nowicki, starosta szeptakowski».

(IP. – НБУВ. – Ф. II. – № 18163. Тогочасна копія, пошкоджена. Внизу напис «Сводил с подлинным Мартин Михайлов»)

№ 30

1712, серпня 8 (липня 29). – Глухів. – Універсал-привілей гетьмана Івана Скоропадського.

«Его црского прес[ві]тлого величества Войска Запорожского обоих сторон Днепра гетман Иван Скоропадский.

Ознаймуем сим нашим універсалом кому би колвек о том відати належало, а особливе урядовим шаповаловским, иж пні Феодосія Небабіна, сотникова бившая шаповаловская, міючи в своем владінии здавна куплени двори два в Шаповаловці и третій в Стрільниках будучие, просила нашого на оние гетманского потверждения. Ми теди, гетман, слушному тому ей, пні Феодосіевой, не отмовивши прошенію и респектуючи на значние покойного мужа ей войсковие заслуги и на ей самой удівство, яко взялисмо оную зо всім удовиним домом в нашу гетманскую оборону и протекцію, так и всі кгрунта, якими она здавна владіет, а особливе помянутіе двори, в Шаповаловці и в Стрільниках будучие, сим нашим універсалом ствержаем в зуполную ей посессию, позволяючи ей оними по своей волі и хотінію диспонувати, и волно ей в тих же дворах или в теперешний безарендовый час всякие напитки держати, в чем аби ей, пні Феодосіи, ніхто з старшини и черні войскових и посполитих людей жадной перешкоди и перепони чинити и ніяких обид и долегливостей наносити не важился, міти хочем, упоминаем и рейментарско приказуем. Тут же докладаем, жеби люде на грунті купленном пнеи Небабиной поселившіеся, до тягlostей общих громадских не били зачіпани, але би попрежнему до ей, як здавна, належали.

Дан в Глухові июля 29 д. року 1712 году (sic!).

На подлінном подпис таков:

Выш именованій гетман рукою власною.

С подлінного свидетелствовал бунчуковий товариш Михайло Омелянович.

Место печати».

(IP. – НБУВ. – Ф. II. – № 18141. – Копія кінця XIX ст. Наприкінці документа копієм написано: «Румянец. опись Малор[оссии], повет Нежинский, т. 52, сотня Шаповаловская»)

№ 31

1713, березня 27 (16). – Київ. – Універсал-привілей гетьмана Івана Скоропадського.

«Мой ласкавий приятель пне полковнику стародубовский.

Любо причину в. мстину за п. Стефаном Якимовичем, полчанином и хоружим своим полковим, о потверженію універсалом нашим селца Чертович, от в. мти ему наданного, в листі до нас внесенную, принялисмо, однак оногo для многих ннішних в канцелярии войсковой забав и трудностей ему тепер не видаем, але для пре[...]дившихся и в полку в. мтином діл не удержуючи его тут, отсилаем назад до вас мости, позволяючи и за в. мстиним листом тим селцем оному владіти. А когда будет поволнішное время, хоч и в войсковом поході, то в тот час помянутое селце Чертовичи ему, Якимовичу, и нашим універсалом ствердити не отмовим. Тое в. мти предложивши, ему ж зичим доброгo от Гда Бга здоровя.

З Глухова марта 16 д. року 1713.

В копии пишется по сему:

В мти зичливий приятель Иван Скоропадский, гетман Войска его царского величества Запорожского».

(IP. – НБУВ. – Ф. II. – № 18195. – Копія початку XX ст. Запис копіїста: «Генер[альное] сл[едствие] по Старод[убскому] п[олку], л. 211 об.»)

№ 32

1713, вересня 26 (15). – Глухів. – Лист гетьмана Івана Скоропадського до стародубського полковника Лук'яна Жоравки.

«Его царского пресвітлого величества Войска Запорожского обоих сторон Днепра гетман Иоанн Скоропадский.

Всім, кому би колвек и кожному зособна відати будет надлежало, а особливе пну полковникови Войска его ж царского пресвітлого величества Запорожского стародубовскому з старшиною полковою, сим нашим універсалом ознаймуем, иж пн Стефан Якимович, хоружий полковий стародубовский, міючи село Чортовичи, за свои услуги на уряд хоружества наданное, в яком прикупил собі и млинок, на реці Ручайні стоячий, на що презентовал нам и купчую, просил нас на оние універсального потвержения. Мы теды, гетман, прошению его давши у себе містце, респектом прислуг, до яких и впрעדь заохочуючи, сим нашим універсалом помянутое село Чортовичи в зуполное ему, пну Якимовичу, ствержаем владіние, до ласки нашей войсковой, так теж и млинок, в том же селі купленний, позволяючи оному всякие розміровие користи отбїрати. Зачим абы пн. полковник стародубовский з старшиною полковою и ништо инший не важился во владінию того села и в отбиранию з млина купленного, стоячого на реці Ручайні, приходячих розмірових пожитков, найменшой чинити ему ж, пну Якимовичу, хоружому полковому стародубовскому, трудности и перепони, міти хочем и рейментарско варуем.

Дан в Києві септеврия 15 д. року 1713.

В копии пишется тако:

Звиш менований гетман рукою власною».

(IP. – НБУВ. – Ф. II. – № 18195. – Копія початку XX ст. Запис копіїста: «Генер[альное] сл[едствие] по Старод[убскому] п[олку], л. 213»)

№ 33

1714, липня 15 (4). – Стародуб. – Універсал-привілей стародубського полковника Лук'яна Жоравки.

«№ 25. 1730 году ноеврия 25 д. подани Семена Березовского.

Его царского пресвітлого величества Войска Запорожского стародубовский полковник Лукиян Жоравко.

Пану обозному, судии, писареві, сотникови полковим стародубовским и всякому старшому и меншому полку моего товариству, да тут же пану войтові зо всім маистратом стародубовским и посполитими людми и кожному, кому колвек о том відати належит, при узиченю доброго от Гда Бга здоровья, ознаймуем сим нашим універсалом, иж взглядом давней и теперешней неосталой служби войсковой пана Семена Березовского, асаули полкового стародубовского, до ласки ясне велможного добродія его млсти пана гетмана, надаем оному в подданство малолюдное селце в сотні Помпуцкой (?) (*можливо, слід читати: «Понурницькой».* – Ю.М.), именуемое Ведмеді, которого в заживаню абы нікто з помянутой старшини полковой не чинил жадной перешкоди; жители зас ведмедовские всякую належитост пану асаулові и послушенство повинни отдавати, властїю уряду нашего приказуем.

Дан в Стародубові юля 4 д. 1714 року.

В копии подпис

Его царского пресвітлого величества Войска Запорожского полковник стародубовский Лукян Жоравко».

(IP. – НБУВ. – Ф. II. – № 18076. – Копія кінця XIX ст. Опубліковано за іншим списком: Універсали Павла Полуботка. – (1722-1723). – К., 2008. – С. 598)

Не раніше січня 1715 р. – Універсал архієпископа Антонія Стаховського і лист до нього Семена Березовського, осавула Стародубського полку.

«В копии термини Семена Березовского рукою якоби писанной:

Божію милостию православний архієпископ чернігівський и всего Сівера Антоний Стаховский.

Презентовал нам пан Семен Березовский, асаул полковий стародубовский, універсал ясневельможного добродія его милости пана Ивана Скоропадского, гетмана обоих сторон Дніпра, данний нам млинок, прозиваемый Шаховский, на реці Торик (?) стоячий, и на дуброву, уверху от тоеи ж річки, за Суходолом ровцем, узбоч бору Біринского, по границу новгородскую, певними знаками росписанную и ку вспартю дому его, пана Березовского, за его давние у войску заслуги върученную; которой мы висоце поважний універсал рейментарский вчитавши, узналисмо тое, же то ест опрочей млинка, дуброва до двору нашего архиерейского ведлуг давняго розграниченна належная и до кгрунтов села нашего Прокоповки прилежащая, однак аже и мы, даючи в себе місце, волі и висоцеповажному універсалу рейментарскому, а до того міючи особливую нашу к нему, пну Березовскому, архиерейскую любов, позволяем на той вишменованной дуброви с потребу поля разробити и спокойне ему и потомкам его заживати под тоєю кондицією, жеби и нашим жителям прокоповским невозбранно было, от дороги прокоповской, до города лежачой и от кгрунтов своих розробленних, так же на той доброви сколко хто зможет поля розробляти, одни другим в спокойном пожитии пакости не чинячи, а болш абы нікто так з жителей быринских, яко и околичних сел, в тую дуброву не важился чинити, варуем и архиерейсково збраняем, тут же докладаем, иж жителі биринские трохи прежде сего през упарчивост свою (любо оним послушными *(дописано зверху літеру «к», що дає можливість прочитати і як «послушники».* – Ю.М.) наши свіржские возбраняли) чотири нивки невеликих неналежне разробили, и тие приказалисмо отобрати и пану Березовскому ку его пожиткові вручити. А то для того жебы от *(тут пропуск у копії – Ю.М.)* як помишанина будет не уросли свари и ненависти, чрез которіе абы не нанесено ясневельможному рейментарові и нам, архиереєві, трудности и турбації. Прето и повторе абы не важилися в ту дуброву интересоватися под виною на власть належную тысяча золотих, варуем и властію нашу архиерейскою возбраняем. Под оною терминою універсала его ж якобы Березовского рукою написано: так еслим в чем покорно прошу далшой архиерейской о исправление подпис нижайший подножок Семен Березовский.

На оной термин якобы собственноручная преосвященного архієпископа Антония Стаховского поміта такова: рукописание пна Березовского просителніе о землю прокоповскую для выгоды свой слободки, ново селящейся при Шоховом млині, на полях грунтов архиерейских року 1714 октоврия числ послідних поданное от сина его п. Прокопа на вопрос архиерейский противко прошения его в писмі Семена Березовского, асаула полкового стародубовского, к оному преосвященному Антонию Стаховскому 1715 году генваря 23 дня з Стародуба писанному:

Ясне в Бгу преосвященный мсці отче велце ласкавий отче всегдашний добродію. Як при щасливой битности ясне в Богу преосвященства вашого туто в Новгородку просилем святин вашой о лист оборонний от насилствующих людей на кгрунт, мні з ласки вашой добродійской наданный за ровцем Суходолом, так и тепер през сина моего, лобизаючи стопи ног ваших святителских, покорне прошу: рачте з ласки свой отческой ведлуг прошения моего на термин святіни вашой при отъезді з Новгородка поданного мні, подножкові вашому, оный лист виданий, а чей бым могл безпечній под вашою святителскою и добродійскою обороною потішити (?), о якую вашу добродійскую милость услуг моих всегдашних вашому святителству препосилаю. В цедулі якобы его, Березовского, к нему преосвященному Стаховскому при том писмі сообщенной: скорб мні превеликую нанежитний (?) господин отец городничий свіржский своим межи мною и прокоповцами розграниченнем, нежеби могл мні еще по ласці вашой отческой причинити дуброви, а то и остатною по сосну суховерхую

десятині вашой мні определенную клином до бору отнял, также и на ступіні нігде болш розробляти поля над тое, которое сами есте очима своїма виділи отни гоні(?) поколь прокоповцы были цілими поорали навет и тие, что нивки біринских, которими рачили есте мене були уділити, отнял от мене. Зачим же (...) *вашой отческой милости, велите приказати при мні от Суховеркой сосни через дуброву до границі Новгородской отділити, а то как клином, як тепер, отнято. Я сподевалемся на святині вашой любов мні коли немного, то по дегтярню рачите уділити и для того сміле будовалемся, ажно и остатное отняли, теды умилосердися владико святей, не проливай слез моих, прикажи слушное помиркованне учинити. Когда ж що чинилем, то все за порадю вашего отческого чинилем, а тепер тяжко ошуканий естем, и естем не будет вашего добродійского респекту, то мушу кидати тамошнее мое житие, бо нічого держатся, толко на сто коп мні всего кгрунту досталося. О том и повторе желаю вашего добродійского разсмотрения».

(IP. – НБУВ. – Ф. II. – № 18077. – Копія кінця XIX ст. Наприкінці документа копіюстом написано: «Рум[янцевская] опись, т. 138»)

№ 35

1715, грудня 17 (6). – Шептаки. – Купча.

«Року 1715 мисяца декаврия шестого дня.

За благословением и позволением ясновелможного его милости пана гетмана, а нам всім премилостивійшого пана и добродія я, Апанас Михайлович, атаман с товариством шептаковские, позосталий двор из грунтом, купленный для себе небожчиком его милостию Иваном Быстрицким, бывшим економом шептаковским, коп за двадцать у товаришей сотні Шептаковской, прежде бувших поповичов тутешних Ларка, Или, Василия и Андрія и небожчика их же брата иеромонаха законника отца Ипатия, которие то вишей выражение именами продавци и до теперешнего часу зостають на дідизни у Деревску, – продалисмо и завели честному господину отцу Иоанну Ивановичу, тепер новопоставленному у нас презвитерови святорождественскому шептаковскому, во вічное владіние, жоні и дітям его, за готовие гроши, а меновито за суму доброй монети талярей двадцат. Которие то гроши позволил его ж велможност панская нам в місто небожчика Ивана Быстрицкого тепер в нас на новостроючуюся изгорілую церков Божую шептаковскую на вспомагания на розние потребности церкви Божой повернути. И я, атаман с товариством, завел его честности двор и огородом в Шептаках за церквою Божою, другий огород внизу, помеж панським огородом и Бубликовим, и поля того жгрунту по части: першая часть – лежачая на врочищи, прозиваемое Оріховое, едучи до Лариновки по лівой стороні шляху, помежник из одной стороны – Грицко Шафар, а з другой стороны Скрипченков Павличенков и Мини, а на другую сторону дороги Хворостовицкой поміжник Максим Лисий и займище пустое на озерищи за Бунаками, а едучи от мосту Смяцкого нива, на которой стоит дуб Хирин, поміжник з одной стороны Олексій Гонина, третья часть за ліском Гасенковым Довгая поляна из сіножатью, до ней прилеглою, поміжники: Вернигоренко и Хлобоста и Корноушенки, четвертая нивка за гумном Римоновим, поміжники: Рева и Лобани; сіножати на реці Смячи дві из сего боку з приезде: одна – против Безъводного логу, а другая там же Журавлювская, поміжник Грицко Лосин да Павел Ишков, да третья за мостком, поміжник Андрій Микитенко и где бы могли винайматися, що пред тим прежние продавци кошували, теди не збороняемо ему, отцу Иоану, заживати тие пожні, а що я, атаман, з товариством, гроши талярей двадцят всі суповне до своих рук от обравши, даему ему, отцу Иоанови, сию нашу купчую на вічное ему и дітем его вишевыраженным владіние на уряді шептаковском для лучшего достовірия и певности и утверждения, которим то грунтом волю отцу Иоану, жоні и дітем его як хотіти своим добрим владіти, дати, даровати или ко лутшому своему пожиткові держати.

В подлінной подписано так:

Я, атаман шептаковский Апанас Михайлович, с товариством.

Яков Матвіевич, войт волостный, з мужами. +

Михайло Лизогуб, войт слободи Жадовской, +

Яков Михайлович, воит машевский, +
Василь Щербак, воит мамікинський, +
Иван Павлович, воит бучковский. +
Апанас Гудок, воит каменський. +

На сей купчой в продажі означенного честному отцу Ивану по прошенію атамана Опанаса Михайловича с товариством я, Василий Тимофіевич, на тот час будучий сотником шептаковским, подписую руку и притискаю печать.

М.П.

Buduczy ia na toy czas starostoju szeptakowskim ruku swoju podpisuju Yerzy Nowycki.
М.П.

(IP. – НБУВ. – Ф. II. – № 18145. – Копія кінця XIX ст. Запис внизу документа: «Румянц[евская] опись, н[олж] Старод[убский], т. 125, л. 199-200»)

№ 36

1716, січня 15 (4). – Кролевець. – Випис з кролевецьких міських книг, що містять купчу.

«Выпис з книг міських наших кролевецких.

Року Бжого 1716, мсця януаря четвертого числа,

Перед нами, урядом городовим кролевецким Феодором Макаренком, атаманом городовим и сотницкое засідаючим місце, Гаврилом Степаненком, войтом, Омеляном Семеновичом, Михайлом Яковлевичем, бурмистрами, якож и при бытности зацних и віри годних мешан нших кролевецких, Никифора Загрібайла, козака сотні ншой Кролевецкой, Филипа Михайловича, Андрія Прокоповича, Ивана Холодонка(?), Карпа Омеляновича и при многих гражданах наших ставши персональне Яцко Тищенко, прозиваемий Кулик, мелник, жител и козак нш кролевецкий, посполу з Евфросимиею и Марею, братанками своїми, а дочками покойного Дацка, старшого брата своего родного, презентовали таковую свою устную добровольную оповед, иж міючи оний мененний Яцко отцевскую займу не пенную и нікому ні в чом не заведенню, на реці Реті нижей греблі на той же реці стоячой, з двома млинами Семеновским и Оверковским, а нижей тоей займи млинами Дунинскими, якая то займа речоному Яцкові з покойним Дацком, братом его, была по половині. Прето тепер оний з помянутими братанками своїми не з якого насилия и примушення, але з власной своей доброй волі продали его млсти пну Костантию Генваровскому, сотникові ншому кролевецкому, за готовую сумму золотих за пятсот. О которой то займи як он, Яцко Кулик, повідал, так теж и Яцко Марії, жител наш же кролевецкий, старинний мерочник, не учинится горішним млинам, Семеновскому и Оверковскому, в занятю греблі пном сотником подтоп,, кроме чужим околичним сеножатям. Теди его млст пн сотник тим упевнением его, Яцка Кулика и братанних его, ежели б міл (...) * ім сіножатем од него учинится потоп, прето пн сотник як (...) * самого Яцка, так теж и братанних его, до того не притягаючи и ні в чом не турбуючи, але сам своїми грошми тие сіножати людям тим оплачоватимет, за которую то проданную займу, оний Яцко Кулик з речоними братаннами своїми всю выш реченню сумму золотих пятсот, при нас вышей мененним урядом и выраженних зацних особах от рук его млсти до себе одобравши чуждимы себе, самих дітей своїх и жадних своих кривних, близких и далеких, от тоей проданной ными займи чинят. А его млсти пну сотникові тоєю купленною в оних займою, як самому собі, так пней его и потомком их вічними часи волно владіти, продати, заминяти и як хотячи оною диспонувати. Для якого достовірнійшаго потвержения жадали нас, вижей меженного уряду, обі стороні о сей нш урядовий у книги міские запис, а оттол винаввши, самим же екстрактом кому належит, видати. На которое жадане велілисмо сей купчий запис в книги записати, а з книг также слово в слово виписати и печатю ншою міскою ствердивши, потребующей стороні видати.

В Кролевці року и дня звеш писанного.

Феодор Макаренъко, атаман городовий кролевецкий.

Гаврило Степаненко, воит кролевецкий из бурмистрами.

Я, Яцко Тищенко Кулик, жител кролевецкий, неумітний писання рукою своею на сей купчой крест положил +».

(НБУВ. – IP. – Ф. I. – № 50948. – Оригінал, завірений печаткою)

№ 37

1716, січня 29 (18). – Глухів. – Універсал-привілей гетьмана Івана Скоропадського.

«№ 19. 1730 ноеврия 23 д. подани Стефана Гудовича.

Великого гсдря нашего его црского священнійшого величества Войск Запорожских обоих сторон Днепра гетман Иоанн Скоропадский.

Его ж црского пресвітлого величества Войска Запорожского пану полковникови стародубовскому, старшині его полковой, а особливе пану войтові тамошнему з майстратовими, и всем войсковим и посполитим полку того обивателем, и каждому, кому би колвек о сем відати надлежало, сим універсалом нашим ознаймуем. Поневаж пан Стефан Гудович от рожиного своего Андрея Гудовича (*бакланського сотника. – Ю.М.*) в розділеню села Иванютенок, покойному родичеви их з ласки войскової наданного, зостал обиженным, и просил нас, гетмана, о надане собі села Басихина, в сотні полковой Стародубовской будучого. Теди мы, респектуючи на заслуги покойного родича его, а видячи в нем самом до услуг войскових згодность, з тих мір повелилисмо з канцелярии войскової видати сей наш універсал, которим яко помянутое село Басихин с приналежащими до его кгрунтами и угодами до волі нашой и ласки войскової надаем, позволяючи ему належитие от людей повинности отбирати, так повагою сего ж універсалу пилно міти хочем и рейментарско приказуем, абы ему ж, пану Стефану Гудовичу, в спокойном уживаню того села ништо з старшини черни войскових и посполитих людей жадной перепони и перешкоди чинити и трудности задавати не сміл и не важился. Войт зась басихинский з посполитими тамошними людми, опроч козаков, якие ненарушно при своих волностях мают быти заховани, повинен ему, пану Стефану Гудовичу, всякое отдавати послушенство и повиновение.

Дан в Глухові року 1716 мця януария 18 д.

В копии подпис:

Звишменованный гетман рукою власною».

(IP. – НБУВ. – Ф. II. – № 18094. – Копія початку XX ст. Запис копійста: «Генер[альное] сл[едствие] по Старод[убскому] п[олку], л. 52. Рум[янцева] оп[ись], т. 81»)

№ 38

1716, січня 27 (16). – Глухів. – Стверджувальний універсал-привілей гетьмана Івана Скоропадського.

«Пресвітлійшого и державнійшого великого государя нашего его царского священнійшого величества Войск Запорожских обоих сторон Днепра гетман Иоанн Скоропадский.

Всім, кому о том відати надлежатимет, особливе пну полковникови стародубовскому з старшиною его полковою, тут же пну сотникові тополському з урядом тамошним, сим нашим ознаймуем універсалом, иж пн Стефан Якимович, хорунжий полковий стародубовский, презентовал нам антецесора нашего універсал, отцеві его Якиму Семеновичу даний, на селце Кириковку, в сотні Топалское будучое, на дворе з млинком и иншими грунтами, там же в селі найдуючимися, по небожчику дядку его ж Григорию Кожуховскому в посессию позосталии и просил нашого подтверженя, як на помянутое селце Кириковку з дворцем и млинком, там стоячими, яко и на футорец з млинком вешняком, за фундушем пна полковника стародубовского собі даним, а нам тут обявленним, на реці, зовемой Евгоща, построенним, межи кгрунтами Чертовицкими и Душкинскими покупленними вотчицкими полосами, до того займища прилеглими, вновь заведений. Теди мы, гетман, слушному его, пна Стефана Якимовича, прошению не отмовивши, а респектуючи на значние ево в Войску Запорожском охочо ронячиесь услуги, яко помененное селце Кириковку з дворцем и млином, там будучим, так и тот футорец Евгощинский з млинком, позволяючи ему при оном для мірочника хату одну и другую приселиты, в спокойное владіние сим нашим ствержаем універсалом, которого повагою варуем и приказуем, абы ништо з старшини и черни полку тамошнего во владінию того селца Кириковки и поменен-

них двора и футора и млинков, також и в отбираню з посполитих людей тамошних послушенства, а з млинов и иных грунтов приходов и користей, не важился ему, пну хоружому, жадной чинити трудности и препятія.

Дан в Глухові генваря 16 дня 1716 року.

В копії пишет тако:

Звиш менованний гетман рукою власною».

(IP. – НБУВ. – Ф. II. – № 18185. – Копія початку XX ст. Запис копійста: «Генер[альное] сл[едствие] по Старод[убскому] п[олку], л. 212»)

№ 39

1715 р. (?). – Свідчення Лук'яна Яворського про напад батька й сина Ломак на дім Стефана Косовича.

«Сказка от мене, нижей подписанного, совістная и праведная о наезді Стефана Ломаки з сном его ж Никифором и о разорении ими дому Стефана Косовича и о ламаню даху и хати его ж, Косовича, и о безчестии жони его.

Когда прибул слуга Косовичов до мене, просячи жебым поехал на ратунок разорения дому Косовичового, кгда ж оны многолюдствием на дом Косовичов наехали, що теж коня велілем осідлати и ихалем на оное разорение. И когда прибулем в дом Косовичов и zostалем дах и крокви поламание и землю уже с хати почали скидати и Никифора Ломаку з березовым кием болшим стоячого посеред двора Косовичова zostалем. Сн Косовичов, обачивши мене, з світлиці на кганок вискочил и котрий ся з них разорителей кинет землі плиж (?) немалий згори на сна Косовичова, мало его до смерти не припровадил: тая земля пред ним упала и очи ему засипала, и тот сн Косовичов знову в світлицу ускочил. Я, видячи такое их неслухное разорение, стал им ганити: «Что ви, Никифор, ділаєте? Без гспдра на двор наехавши, кгвалт чините?». А оные стали мене ганити и безчестити, и в тое время жона Косовичова в окно з світлиці выглянула и мовила: «Проше вас, п. Лукяна, до самого мого лист написати». Я мовилем: «Добре, могу написати!» А он, Никифор Ломака, стал найгорше на мене и жону Косовичову матерно вексовати, ганити и бранити и кием на нас вимахиват. Я, видячи их таковую злую завзягост, мусілем от них з безчестием уехати. А старого Ломаки не виділем, тилко сказовано, же и он там бул. На завтрашній днь ездил довідуючись до двора Косовичова: виділем будинок розламаний и жону Косовичову барзо хору и сна од перелякання Ломачинога, що теж на сей сказці истинствуя, рукою мое власною подписуюс.

Лукиан Яворский».

(IP. – НБУВ. – Ф. II. – № 18126. – Копія кінця XIX ст. Запис копійста: «Х.И.А. № 1591; подлинник».)

№ 40

1716, травня 15 (4). – Шептаки. – Купча.

«Року тысяча сімсот шостогонадесят, місця мая 4 д.

Предо мною, нижей менованным войтом, и мужами села Роговки, ставши персоналне Филимон Титович, бывший жител домоткановский, а тепер ново жител наш роговский, сознал явне, ясне и доброволне, иж міючи свою сіножат власную и никому не заведенную, лежачую на оболонні на усті Бычка над Десною, сумеж с пожною Тимоха Ярощенко, жителя быринского, а з другого боку концем с пожною Остриковою, тож жителя быринского, которую то сіножат, там же и лозу, до тоей же сіножати належачую, продал на вічніе часы двом особам: честному господину отцу Стефану, сценнику стопокровскому новгородскому, и пану Никифору Стефановому, тож жителю новгородскому, за готовую и певную сумму грошей золотих сімдесят. До которой то вышеписанной проданной сіножати, так и до лози, к той же сіножати належачой, не повинен он сам, продавца Филимон, ни жена его, ни діти и ни з крвных его, упоминатися до помянутой сіножати, волно честному господину отцу Стефану поспол з паном Никифором Стерновым за Божиєю помощиею вічными часы купленною сіножатию яко своею власною обладат со женами своими и дітми, волно хоч и продат и дарова и замінят или на инший лучший свой пожиток обернут. На

що для ліпшого увірення для потомных часов и записали при людех зацных, що у вічност продал Филимон мененную пожноу.

На подлінной тако:

При том будуще люде: Иосиф Кондратович, войт роговский.

Козма Павлович будник.

Трофим Опенка.

На той час и аз случився, Ермолай Леонтиевич, сщенник роговский. При том был Демид Глушаков, жител новгородский. Василий Овхименок, житель домоткановский.

Сие купшое письмо в дворі рейментарском шептаковском презентовано и узнано, же нікому шкоди не мае, в твердост ненарушную ствержаю. Староста добр рейментарских волости Шептаковской Yerzy Nowicky».

(IP. – НБУВ. – Ф. II. – № 18146. – Копія кінця XIX ст.)

№ 41

1716, грудня 24 (13). – Гадяч. – Оборонний універсал гетьмана Івана Скоропадського.

«Его царского пресвітлого величества Войска Запорожскаго гетман Иоан Скоропадский.

Пану полковникови ніжинскому, п.п. старшині его полковой, тут же п. сотникові полковому тамошному, особливе старості дівицкому и всім, кому колвек о том відати надлежит, сим ншим ознаймуем універсалом, иж при поважной инстанции ясне в Бгу преосвященнійшаго его млсти отца Стефана Яворского, митрополита рязанского муромского, свойственний его архиерейский оц. Василий Евстафиевич Кожуховский, священник Стониколский тамошний дівицкий, подавал нам супліку з тим предложеном, что до его млина власного отческого, там же на греблі стоячого, з двора полковничого дівицкого уставичне насилает панщиною молоти збоже, не даючи належитой за тое мірочки, войсковую часть в оном отбирают и сусіда его, в власной же отческой хаті мешкаючого, до посполитой повинности употребляют, чого ради помянутий оц. Василий, міючи себі немалую кривду и долегливость, яко просил у нас обороного на тот свій отческий млин, жеби ніхто до оного и до пречоних его сусід жадной не міл претенсии, універсалу. Так ми, гетман, прошению его не отрекши, а барзій почитаючи високою его преосвященства отца митрополита рязанского интерцесию, велілисмо сей нш з канцелярии войсковой видати універсал, увольняючи помененного его сусід (!) от общенародной повинности и позволяючи ему, священникові, з виш реченного его млина всякие розміровие и войсковой части отбирати користи и приходи. Зачим абис ніхто з старшини, особливе пн. полковник и староста его дівицкий, відаючи о таковой волі ншой, насилать в помянутий его, отца Кожуховского, млин панщиною збожя молоти без отданя належной мірочки, з оного и брати войсковой части розмірових приходов и вишей писаного его сусіда до посполитой тяж ести чепати не важился, міти хочем и рейментарско приказуем.

Дан в замьку нашом Гадяцком декаврия 13 року 1716.

Звиш менованный гетман, рукою власною.

Місто печати рейментарской».

(IP. – НБУВ. – Ф. II. – № 18187. – Копія початку XX ст. Запис копіїста: «X[арьковский] и[сторический] архив], № 30028, копія»)

№ 42

1717, жовтня 20 (9). – Глухів. – Універсал гетьмана Івана Скоропадського.

«Великого гсдря нашего его царского пресвітлого влчства Войск Запорожских гетман обоих сторон Днепра Иоан Скоропадский.

Ознаймуем сим універсалом нашим пану полковникови тепер наказному, впредь совершенному стародубовскому, з п.п. старшиною полковою тамошнею, п. п. сотникови и дозорци нашому шептаковскому з товариством и посполитством (sic!) також всім, кому о том відати надлежатимет, иж чесний отц Иван Иванович, священник шептаковский, презентовал нам купчую запись з подписом рук Василя

Тимофіївича (*Шейменко. – Ю.М.*), сотника, и Юрия Новицкого, дозорци нашого, шептаковских, також за подписом атамана и войта тамошних з протчими тоєю же волости войтами, виданную собі еще в прошлом тысяча сімсот пятнадцать году, декаврия дня шостого, на кгрунта пахатние и сінокосние з дворищем, в Шептаках купленние, а именно: на місце дворовое близ церкви (где тепер он, отц Иван, двор собі власним устроил коштом) и на огород еден – там же будучий, другий – поміж з Бубликовским, третій – з винницею и гумном, на нивья: одну – подля шляху, урочищем Оріховое, другую – од Смяцкого мосту подля шляху, третью – Довгую поляну за ліском Гасенковым з сіножатью, до еи прилеглую, четвертую – за гумном Римоновим, поміж Рева и Лобана, на сіножати: одну – против Безъводного логу от межи Овдіенка, другую – по другой стороні Смячи, поміж з Михайлом Опанасенком и Гапоном Глобою, третью – от межи Михайла Ширенка, на якие всі кгрунта подлуг тоєю купчой он же, отц Иван, просил и нашої універсальной конфирмации. Прето мы, гетман, прошению его, священника шептаковского, давши у себе місце, веліли сей наш з канцелярии войскової видати універсал, которим яко всі вижей вираженние двор з огородами и нивья з сіножатыми в спокойное владение ему ж отцу Иоану, священникові шептаковскому, ствержаем, так абы оному в безъперепонном тими кгрунтами користованью и в отбиранью належитой з них прибили и пожитку жадной найменшой пан сотник албо дозорца наш шептаковский и нихто з тамошних войскових и посполитих мешканцев не важился чинити перешкоди, трудности и турбации, пилно варуем, міти хочем и рейментарско приказуем.

Дано в Глухові октоврия 9 дня року 1717.

На подлинном подписано так:

Вишменованный гетман рукою власною.

М[есто] п[ечати]».

(IP. – НБУВ. – Ф. II. – № 18147. – Копія кінця XIX ст. Наприкінці документа копійстом написано: «Рум[янцевская] опись, полк Старод[убский], т. 125, л. 234»)

№ 43

1713 або 1720, жовтня 4 (вересня 23). – Табір під Києвом. – Універсал гетьмана Івана Скоропадського.

«Его царского пресвітлого величества Войска Запорожского обоих сторон Днепра гетман Иван Скоропадский.

Ознаймуем сим нашим універсалом всей старшині и черні, в полку Ніжинском найдуючойся, и кому колвек тепер и впред відати надлежатимет, иж яко пред сим при началі уряду нашого гетманського, надалисмо были войсковую часть розмірових приходов в млині Миколаевском будучой, удовствуючой паней Феодосии Небабиной, сотниковой бывшой шаповаловской, взглядом того, же оную покойние свекор и муж еи Небаби по грамоті царского пресвітлого величества здавна держали, а потом в невідомості пану Тимофиеві Забілі за показанием універсалу бывшего гетмана тую ж мірочку респектом зобравши, в якой он млин тот міл, данного в Лукомлю, подтвердили, а она, пані сотниковая, в заміну от чистого одобранного острова з млинков (*описка, має бути: «млинком» – Ю.М.*), под Бахмачем будучого, за універсалами того ж бывшего гетмана и нашим на греблі Кунашевской в Плющевом млині войскової части заживала, так тепер, поневаж тая войсковая в млині Плющевом часть от неи пану Василию Кочубею одошла, а пан Забіла жадной уже до помянутого на греблі Миколаевской млина не має претенсии, знову по первой волі нашої тую войсковую мірочку, з оногo належнью, пани сотниковой ку вспартю еи удовиному дому приворочаем сим нашим універсалом, которого повагою міти хочем и рейментарско приказуем, аби в том жадной еи, пани сотниковой, ніхто не чынил перешкоди и препятія.

Дан в обозі од Киева сентября 23 року 1720*.

На подлинном подпис таков:

Виш именованный гетман рукою власною.

Место печати.

С подлинним свидетелствовал корнет Афанасий Баскаков».

*) В деле арх[ива] черн[иговского] двор[янского] депутат[ского] собр[ания] № 5355 универсал в году (?) датирован 23.IX. 1713 г.».

(IP. – НБУВ. – Ф. П. – № 18141. – Копія кінця XIX ст. Наприкінці документа копійстом написано: «Румяниц[евская] опись Малор[оссии], повет Нежинский, сотня Шаповаловская, т. 52»)

№ 44

1720, травня 4 (квітня 23). – Глухів. – **Універсал гетьмана Івана Скоропадського.**

«Его царского пресвітлого величества Войск Запорожских обоих сторон Днепра гетман Иван Скоропадский.

Вам, пану Павлу Афтанасевичу, сотникові веркиевському, чрез сей открытый лист объявляем, иж пані Феодосия Андрієва Небабина, сотниковая шаповаловская, ускаржалась нам чрез супліку, что в млині Ярмолчином, в селі Николаевці на річці Борзні найдуючомся, вам по смерти небіжчика Ярмолци, тестя вашого, доставшомся, где часть войсковую розмірових приходов ми універсалом нашим на себе ей, пані сотниковой, отбирати позволили, мірочний, од вас постановлений, по вашому ж повелению, не допускает борошна и солоду, когда случится, без мірочки молоти и людей оной безчестит и похвалки на их чинит. Зачим яко вам того не похваляем, о всем непомалу ганим же ви, відаючи о помянутом універсалі нашом, ей, пані Небабиной, на часть войсковую в млині, вами тепер владіемом, данном, таковую оной трудность в молотю борошна кажете чинити, так пилно сим нашим повеліваем указом, ижбисте вpred, когда колвек она, пані сотниковая шаповаловская, з дому своего борошна чи солоду в якое нібудь время до предреченого млина пришлет молоти, всегда без мірочки и безочередно молоть не боронили и мірников своему на ей же людей похвалок произносити и безчестити заказали, але так би з ею, панею Небабиною, в одбираню розмірових приходов, якож и в молотю на дворовую оной потребу без мірочки борошна и солодов обиходилися, не чинячи оной же и людям ей в том найменшой трудности, як и небожчик Ярмолка, тест ваш, поступовал, рейментарско упоминаем и приказуем.

Дан в Глухові априля 23 д. року 1720-го.

На подліном підпис таков:

Виш именованный гетман рукою власною.

С подлінного читал бунчуковий товариш Михайло Омелянович.

Место печати».

(IP. – НБУВ. – Ф. П. – № 18141. – Копія кінця XIX ст. Наприкінці документа копійстом написано: «Румяни, опись, повет Нежинский, т. 52, сотня Шаповаловская»)

№ 45

1721, травня 4 (квітня 23). – Глухів. – **Лист гетьмана Івана Скоропадського до генерального бунчужного Якова Лизогуба.**

«Мой велце ласкавий пртелю пне бунчужний войсковий енералный.

Стефан Косович, товариш полку Стародубовского, жаловался нам чрез супліку свою на Ломак, котории неоднократно состоявшомуся в справі их заводной суду полковому стародубовскому, а надто и войсковому енералному, противных себе быти являя, якобы его, супплікуючого п. Косовича, везді споткавши и заочне лают и всяко безчестними поносят словами, чинячи похвалки оного зовсім огнем зруйновати и в кгрунтах ему немалую затівають обиду. Мы прето помянутых противников волі ншой и суду так полкового, як барзій енералного, легко зносити и оним тую противность без сатисфакции опускают не хотячи, повеліваем в. мсти, абыс роспросивши, если так діється, як супплікант пн. Косович доносит, передреченых Ломак от такового безправия и зухвалости слушним наказанием постыгнул и запритил, абы на судовом узнанню перестаяючи, ни словом, ни ділом оному кривду чинить не дерзали; когда ослушными будут, понуди в. м. азалибы так распри и напрасные в людях полку того Стародубовского на особливую трудность заводи не множилися, жадаем и зичим при том в. мсти доброго здоровья.

З Глухова септеврия 26 року 1721.

В. мсти зичливый приятель

На подлинном подпис руки таковой:

Иван Скоропадский, гетман Войска его црского прсвітлого влчства Запорожского».

(IP. – НБУВ. – Ф. II. – № 18122. – Копія кінця XIX ст. Наприкінці документа копієм написано: «(X[арьковский] И[сторический] А[рхив], д. № 1591). Копія»)

№ 46

1723, жовтня 13 (2). – Шептаки. – Регест рішення шептаківського старости щодо кримінальної справи.

Мова йде про о. Климентія, священника Свято-Троїцького храму в с. Кистері, якого несправедливо звинуватив Федір Більський у купівлі краденого казану. Справу розглянув шептаківський староста Юрій Новицький, котрий спочатку повірив брехні Більського і послав Локевича для обшуку дім священника, але потім переконався у його невинності. Більський перепросив о. Климентія і сплатив штраф у присутності Григорія, старости кистерського, Якова Матвійовича, волосного війта, і Григорія Шафара.

(IP. – НБУВ. – Ф. II. – № 18163. Тогочасна копія)

№ 47

1723, жовтня 13 (2). – Глухів. – Універсал Генеральної військової канцелярії.

«Пану полковникові наказному стародубовському з старшиною полковою тамошнею и всім, кому о том відати надлежатимет, ознаймуем, иж поворочаючись з ниньшнего од Коломаку походу п. Семен Березовский, асаул полковий, и в оном поході коммендір, з протчиею старшиною и значковим товариством подали нам доношение, просячи указу, дабы Ивана Данченка о четветних грошах, якие ему з Глухова видани, а Федора Политику, городничого, о зборі з торгов понеділкових збираючихся в его завідованю чрез килка лыт будучом, пораховати. Теды ми поліцаем п. Данилу Кутневскому, товаришові бунчуковому, о нікотрих интересах в полк Стародубовский одправленному, а там же и п. Стефану Максимовичу, знатному канцеляристі войсковому, з Ивана Данченка о помянутых четветрних грошах, а з городничого Политики о зборном з торгов збожу, взять калкуляцію и ежели що явится за слушною роздачею у них в остатку, тое на них доправить всеконечне з розпискою в обций войсковой скарбец до далшого указу предлагаем, а що по сему учиненно будет, о том повинни в енералную войсковую енералной канцелярию репортовать обстоятельно.

Дан в Глухові октоврия 2 дня року 1723».

(IP. – НБУВ. – Ф. II. – № 18081. – Копія кінця XIX ст.)

№ 48

1723, жовтня 16 (5). – Глухів. – Універсал Генеральної військової канцелярії.

«Пану полковнику наказному стародубовському зо всею того полку старшиною и всім, кому о том відати надлежатимет, ознаймуем сим нашим універсалом, иж п. Петро Насікевич, товариш значковий полку Стародубовского, чрез супліку свою в войсковую енералную канцелярию поданную, жаловался в том, что [...]Новицкий, бивший староста шептаковский, его кгрунт, отцеві еще его наданный, що и універсалами гетманскими утверждено, занял и на оном слободку осадил, и хочай о том ещо до покойного ясневелможного пана гетмана Скоропадского заносил свое жалующийся чолобите, по которому и указ видан был, чтоб п. Корецкий и п. Валкевич обо всем том ділі подлинно розискали, однако ж за трудностю межи почеповской в тое время оного розиску там не чинено. З тих мір яко тепер просим нашего в том разсмотріния и указу, так ми тую справу п. Насікевича о кгрунті з самим Новицким, а нині з позастолою женою его заводное, поліцаем пану Ивану Лаврентиевичу Борозні, товаришеві бунчуковому, и пану Семену Столповскому, знатному канцеляристі войсковому, до розиску, которие зъехавши туда в слободку, міют по свидителствах людских самую

сущую правду обстоятельно изследовати и розискати, хто тим кгрунтом прежде бития там слободки Новицкого владіл, барзій должны п.п. вислание универсалов гетманских старому еще Насікевичу на тот виданных кгрунт осмотріти и тие универсали яко перво видание ввести до розиску и розиск спорядивши, руками своїми закріпити и стороні потребующей вручити. По розиску зас, если явится, что п. Насікевичу видан на тот кгрунт универсал прежде вступу туда Новицкого, то слушне би без далшой правной трудности жалобливому того кгрунту Новицкого (*зверху копійстом дописано «Новицкая?»*) – Ю.М., І.Т.) вступила, понеже первие кріпости до владіния подлуг права суть певніше, предлагаем.

№ 49

1728, жовтня 14 (3). – Скарга Семена Скоробогатого та ін.

«Копія.

Року 1728 октовр. 3 д.

В заводі пна Карпіки из окинцями о спорной землі Семен Скоробогатий, міщанин нині новгородский под совістю христіанскою сказал, читал праві я милостивійшую грамоту блженния и вічно достойния памяти его императорского величества, в которой прописано дві роци под футором Журавским окопаних, еден Мерзлицкий ліс, а другий оборок ж, именуемий Вюницкий Рог, о которий покойний Лукян Журавко, будучи полковником, за живота своего обвел копцями, в грамоті его императорского величества не прописано. Да к тому ж Вюницкому Рогу, едучи з Борович по правой стороні аж до Хоминой гатки по руду, общий Очнинский бор по смерти полковника Лукяна Журавка вновь копцями окопал, будучи старостою боровицким у пані полковниковой Журавковой, Васил Котляренко. Которий и нні неправедно пном висланным Федору Данченку й Стефану Носовичу сказал будучи старинние копці коло оного бору поновлял.

Семен Скоробогатий к сей своей скарзі руку приложил.

Иван Боровицкий да Давид Погорілий, міщане новгородские, совістно вишпрописанной Скоробогатим скарзі согласовали, что як были праві мы за живота покойного Журавка старостами в селі Боровичах прежде Василя Котляренка, то едучи з Борович по правой стороні до Хотинной гатки по Руду, взявши от Вюницкого Рогу, оний общий Очнинский бор не был окопан, но преречонний Васил Котляренко по смерти Журавка вновь окопал. К сей скарзі я, Давид Пожарский, руку приложил. К сей скарзі Иван Коровицкий руку приложил.

Зверх вишпрописанных сказок в потверждение сказали Иван Тур да Петро Скрипки: жили праві мы за покойного Лукяна Журавка в его подданстві в Очикині, в лісу его ж журавковом и по по смерти его, Журавки, як был Васил Котляренко боровицким старостою, то виганил з Борович и з ліска людей для учинения вновь копцов коло общего Очнинского бору, взявши от Вюницкого Рогу по правой стороні аж до Хоминой гатки по Руду и мы оние копци внов копали, а старих там копцов ніяких не было. На том мы по самой сущой правді подписуемся. К сей сказки по прошению Ивана Тура да Петра Скрипки вмісто их я, Тимофій Иванович, жител новгородский, руку приложил.

Мы, жители села Кренидовичи, под совістю христіанскою сознаем и в том долге известни, иж за покойного Лукяна Журавка не било копцов, едучи с Борович по правой стороні до Хоминой гатки по Руду от Вюницкого Рогу оних общий Очнинский бор не был окопан. О сем подписуемся Федор Супронович, Федор Хоминач Розумненок, козаки сотні Новгородской. Вмісто їх Иосиф Естафиев по їх прошению к сему руку приложил».

(*IP. – НБУВ. – Ф. VIII. – № 1452. – Тогочасна копія*)

№ 50

1729, вересня 28 (17). – Володькова Дівиця (?). – Лист священника о. Василя Кожуховського до гетьмана Данила Апостола.

«Ясневелможний мсці пне гетмане, премлстивийший мой патроне и великий добродію!

Покойний оц. мой, козак полку Ніжинского, житель дівицкий, в прошлых годах помираючи лекговал мні, нижайшому, з братом моим Трофимом по половині млин свой власний в Володковой Дівици, на реці Дівици о двух колох стоячий. А когда я понял за себе племінницу преосвященного покойного архиерея рязанского, в то время бывший полковник ніжинский пн. Жураховский начал в отческом ншем млині чинить долегливости и з двора своего полковничого уставичне бивало насилают панциною молоти збоже, не даючи за тое належной мірочки, войсковую часть в оном бивало отбирают и сусід наших, в власной же хаті отческой мешкающих, до посполитой повинности употребляно; якую я з братом моим видячи долегливость и немалую кривду при инстанции покойного митрополита рязанского подалем супліку покойному гетману Скоропадскому, просячи млстивой рейментарской обороны. И по тое ж моей супліці прошедшого 716 году пан гетман видал нам свой висоцеповажный універсал, увольняючи поменених сусід от общенародной повинности и позволяючи мні з вишреченого млина всякие розміровие и войсковой части отбирати користи (який універсал и нні у меня иміється) и от того времени по сей час в отбиранию приходов не узнаваем трудности и препятствия. А ннішний пн. полковник ніжинский прежние и горшие еще возобновил долегливости: половину берет розміру в моем млині, насилает молоти панциною збоже, не даючи за тое належной мірочки, а з моего власного, егда привезу молоти, не допускает без мірочки молоть. А брат мой нні в Терковском походе на службі его императорского величества пятолітнюю отбуваючи повинность коло тысячи золотих задлужился, якие долги остатним моим отческим имінием за него отбуват, да и тот уже отческий млин не свободен, от чого ми з братом крайне разорилися, в яком ншем бідствии рейментарские ясновелможности вашей обемля стопи, бгомолческо всепокорнійше прошу: по приміру покойного антесесора вашего в отбиранию з отческого ншего млина розмірових приходов, респектом брата моего в Низовом походе отправуюющейся службі и крайнего от долгов разорения рейментарскую, свою показати млость, якую дознавши, до дний жития моего за щасливое ваше рейментарское правление Бга благать одолжаюся.

Ясновелможности вашей, моего премлостивійшого пна и великого добродія, нижайший раб и недостойний бгомалец Василий Кожуховский, поп Стониколский Дівици Володковой».

(IP. – НБУВ. – Ф. II. – № 18187. – Копія початку XX ст. Запис копійста: «X[арьковский] и[сторический] а[рхив], № 30028, подлинник»)

В публикации представлены документы гетманов И. Самойловича, И. Скоропадского и других старшин.

Ключевые слова: универсал, письмо, гетман, монастырь.

In publications presented documents of I.Samojlovych, I. Skopadsli and pette officers.

Keywords: universal, sheet, hetman, monastery.

**ДОНЕСЕННЯ ФРАНЦИШКА ГРАБІ,
РЕЗИДЕНТА-ПРЕДСТАВНИКА ВЕЛИКОГО
КОРОННОГО ГЕТЬМАНА РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ
АДАМА СЕНЯВСЬКОГО ПРИ ДВОРІ
ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ,
ДО СВОГО ПАТРОНА
(переклад Ольги Циганок)***

Кореспонденція двох впливових політичних діячів – українського гетьмана Івана Мазепи та великого коронного гетьмана Речі Посполитої Адама Сенявського – здійснивалася 1708 р. двома каналами: безпосередньо і через довірених осіб-резидентів. Орест Субтельний опрацював українську частину цього листування, що збереглася в архіві Чорторийських у Кракові. Послання Адама Сенявського до Івана Мазепи та донесення Григорія Новицького, українського представника при дворі великого коронного гетьмана, як вважає О. Оглоблин, ймовірно, загинули під час знищення Батурина військами князя Меншикова у листопаді 1708 р. разом з усіма державними архівами козацької України**. Збереглися донесення Ф. Грабі (F. Grabia), резидента-представника Адама Сенявського при дворі Івана Мазепи, до свого патрона, написані у період з 3 лютого до 23 серпня 1708 р. шифром. О.Субтельний у виданні 1975 р. опублікував оригінали цих листів, їхню детальну анотацію-коментар англійською мовою та ґрунтовні примітки. Деякі з донесень збереглися в поганому стані, і Орест Субтельний мав труднощі з їхнім розшифруванням. Як пише дослідник, читабельність листів погана, як і якість паперу, на якому вони написані***. Нещодавно В. Пилипенко переклав листи Івана Мазепи до Адама Сенявського, тобто «прямий канал кореспонденції»****.

На основі видання О.Субтельного ми зробили український переклад донесень Ф. Грабі. На жаль, наша праця була утруднена тим, що багато польських і особливо латинських слів не фіксують навіть спеціалізовані словники (припускаємо, що вони неправильно відчитані або перекручені у процесі публікації). Неясні для нас місця у перекладі позначено «...?», слова, у точності передачі яких ми не впевнені, – «?», додане нами для зв'язності тексту поміщене в [], пропуски у виданні О. Субтельного – (...). Переклад латинських вставок виділений курсивом. Де не зазначено інакше, примітки в тексті листів належать О. Субтельному (подаються дуже скорочено з огляду на наявність англійського видання).

Вважаємо, що українським переклад буде цікавий саме деталями, які дають уявлення про драматичні колізії напередодні Полтавської битви.

* Переклад здійснено за виданням: Subtelny O. *On the Eve of Poltava: the Letters of Ivan Mazepa to Adam Sieniawski 1704-1708*. Ukrainian Free Academy of Art and Science in U.S., New York, 1975 [Напередодні Полтави: Листи Івана Мазепи до Адама Сенявського 1704–1708. Редакція, вступ і анотація Ореста Субтельного. Передмова Олександра Оглоблина. Видано Українською Вільною Академією Наук у США. Нью-Йорк, 1975]. С. 93–112.

** Напередодні Полтави... – С. 12.

*** Там само. – С. 34.

**** Листи гетьмана Івана Мазепи, написані у 1708 р. до великого коронного гетьмана Речі Посполитої Адама Сенявського (переклад-реконструкція Пилипенка В.) // Сіверянський літопис. – 2016. – № 3. – С. 81–88.

© Циганок Ольга Михайлівна – доктор філологічних наук, професор (м. Київ).

Донесення Францишка Грабі

I

Ясновельможний милостивий добродію!

Його милість пан Квасньовський, поручик хор. Його милості пана Вільги, у справах своєї хоругви, розбитої козаками або волохами, був тут у Його милості пана Мазепа, у якого і я домовлявся про сатисфакцію з цього питання, яка не може бути надана без встановлення істини обома сторонами. Його милість пан гетьман сам відправляє свого комісара, і Його милість пан поручик зі свого боку призначив особу, а після отримання інформації, яка підтвердить звинувачення, має бути *проявлена* належна *твердість* і дана всіляка сатисфакція, і будуть покарані грошовим штрафом, а *також у кримінальному порядку*, якщо виявиться те, на що скаржиться пан поручик.

Його милість Пан Мазепа вважає, що Ваша милість пан і добродій причетний до цього зіткнення, бо відправив зазначену хоругву у Брацлавське воеводство, яке *в даний час* не у володінні Речі Посполитої.

Ти писав, дуже милостивий пане і добродію, *безпосередньо* сюди, щоб коронне військо могло безперешкодно перебратися ...? річку Морахву, і це стосувалося ще п'ятнадцяти миль за Морахвою, але тамтешні козаки мають звідси наказ не пропускати військо за ту ріку. Губернатори тамтешніх володінь також самі ...? козаків. Усно Його милість пан поручик зробить більш детальне донесення про те, яку він тут отримав резолюцію, а я місцеві події так *із перших уст* [прокоментую]. Повернувся сюди від волохів посланець, який був і у сераскера Юсуф-паші*. Він *повідомляє*, що зазначений сераскер розмістив турецьке військо по обидва боки Дунаю, повністю готове до війни. Турецький султан готує великий морський флот, але куди його спрямує, чи на Біле, чи на Чорне море, і у який похід, *невідомо*. Білгородська орда запасається кінями і робить всілякі військові приготування, але з яким наміром, визначити важко.

Тут мають інформацію, що від Порти до шведського короля, чи до його союзника після відправленого посла не було до цих пір жодного, *навіть* приватного, посольства.

З Москви сьогодні надійшла інформація, що Його милість цар вирушив із Мінська до Вільна, куди і війська стягуються, яким наказано готуватися до вирішальної битви. Місцеве військо, сповіщене вже кількома вістовими, знаходиться у бойовій готовності, його милість пан гетьман тільки чекає *зверху* наказу, коли і куди має направитися. *На основі вищесказаного* доповідаю Вашій милості панові і добродієві, що настійливо прохаючи його милість пана гетьмана, щоби був такий самий представник біля Вашої милості пана і добродія, зробив висновок із чіткої відповіді його милості, що він *повністю проти цього*, бо бачить якусь невідповідність у тому з *тієї причини*, що є представник Його милості царя у вашої милості пана і добродія, і віддає перевагу тому, щоб це було ...? із Його милістю царем мати свого представника, коли є від Його милості царя. У цьому пункті послав за рішенням, якого якби не було, покійрно прошу Вашу милість пана і добродія розпорядитися, залишатися мені тут чи ні, *я у даний момент* очікую на це. Його милість пан Мазепа наказав мені писати про шифр, із виразної волі якого прошу [про це] Вашу милість пана і добродія, *решта доручаю* усному донесенню Його милості пана поручика, а сам залишаюся, доки житиму,

Вашої милості пана і добродія
приятним і найнижчим слугою
Ф. Грабя
3 лютого 1708 р., Батурин
Рукопис 5892, номер 12937

II

Ясновельможний милостивий добродію!

Так розумію, що мій лист, написаний *на тему* перехопленої пошти вашої милості пана і добродія, відправленої до мене, потрапив у руки вашої милості пана і добродія. У ньому я заявив, що отримав лише розірваний конверт із газетами і рукописними *копіями* листів Його милості царя і Його милостей панів державних урядовців.

* Юсуф-паша був сераскером Бендер.

Звідси послано розслідувати, хто є *причиною [цього] вчинку*, також і з боку Вашої милості і добродія потрібне *розслідування* між кур'єрами, *щоб заздалегідь подбати про конфіденційність* листування у майбутньому. Зміст листа, датованого 29-м *цього [місяця]*, що *містить? пояснення* повідомлення із-за *суворої мови* Вашої милості і добродія до Його милості пана гетьмана щодо предмету *суспільного значення?*, і з мого донесення є *достатньо ясний*, ... хоч? до цих пір був дуже гіркий, [він] справив *надзвичайно сильне* враження *внаслідок зазначеної мови*. Листи до Його милості пана Тауша відправлені посильним, вони, звичайно, *пов'язані* з листом Вашого пана і добродія, писаним 5 [числа] *поточного [місяця]*. Я доповів по всім пунктам, які Його милістю паном гетьманом вирішуються таким чином. Що Ваша милість пан і добродій на сьогоднішній день відмовляється від *присутності по цей бік**, *необхідне* пояснення [цього] – повернути Україну і прислати підкріплення, але швидше хочеш дочекатися наказу щодо цього питання від Його милості царя, і що ваша милість пан і добродій дуже ...? того наказу, Його милість пан гетьман радий. Досі *без жодної шкоди ним нехтувалася*, а як тільки отримає той наказ, заявляє про повну *готовність* виконати без найменшої затримки і найменших труднощів. Перша настійлива претензія на попередню тему схвилювала його милість пана гетьмана, але вже повністю заспокоєна тим, про що я сказав вище. Його милість пан гетьман не перестає набирати своє військо, і не боїться його розвалу *внаслідок довгого маршу*, як на підставі того, про що висловився його милість пан і добродій, так і з огляду на військову пору, що наступає, і *при сприянні* її і передбачливої Вашого пана і добродія інформації готовий [був би] на вияв цього послати підкріплення...?, якби не *так хочу, так наказую*, якого *дуже строго* має дотримуватися, як про це вже *достатньо* я писав у перших листах. Про вирішальну битву Його милості царя *абсолютно* і тут нічого не чути, хоч із того боку часто надходить кореспонденція. Щодо наказу, то тут треба зважати і на віддаленість місця, і *небезпеку*, боронь Боже, шкідливих *для суспільного блага* наслідків, які *в цей проміжок часу* могли виникати, але Його милість пан гетьман не може тому *запобігти* без волі і чіткого розпорядження Його милості царя, *від якого повністю залежить*, від якого щодо Ягорлику**, якщо буде мати наказ, зобов'язується його *ревно* виконати.

Щодо рішення з приводу скарг, то звідси послані комісари до Брацлава з усіма *повноваженнями приймати рішення*, їм доручено *сміливо* контактувати з комісарами Вашої милості пана і добродія. Співчуття з приводу болю в руці, як стає зрозумілим із листа до мене, Його милість пан гетьман дуже радо приймає, зобов'язуючи мене до таких самих великих почуттів. Він подякував, уже трохи прийшов у себе, і знову на днях стався рецидив тої самої хвороби, особливо сьогодні, як він мене повідомив. Інформації про Його милість пана старосту жмудського, яку я повідомив Вашій милості пану і добродію, *повністю* вірити, бо вона і сама по собі безсумнівне донесення, і *підтверджується* з двору Його милості царя, що не залишилося при ньому більше семи хоругв***. А сам його милість староста, коли зіткнувся із силами неприятелів, а йому заборонили збирати доходи із своїх помість, звернувся до Його милості царя щодо доходів із Могилевських маєтків для свого існування. Йому відмовили, але дали чотири чи п'ять тисяч рублів, і зараз знаходиться при дворі Його милості князя Меншикова у тій самій справі. Зовсім не чути, щоб хоругви князя Вишневецького**** ...? приходили до його милості старости жмудського. Щодо хитрості сераскера, то [за ним] тут добре стежать, і часто надходить інформація про його дії, і хоч представник його милості царя, який перебуває у Порті, повідомив, що там немає ніяких приготувань до війни, *слід боятися*, щоб Орді не дозволили чинити якісь диверсії, ніби без відома старших. Турецький посол повернувся від шведського короля з великими подарунками, окрім того, повіз до Порті ще два каравани різних подарунків для магнатів і державних урядовців турецького султана. Чув я і те, що він, будучи у волоського

* У Правобережній Україні.

** До кінця XVIII століття по річці Ягорлик проходив кордон між Річчю Посполитою й Османською імперією (О.Ц.).

*** Жмудським старостою у 1684–1709 рр. був Г.А.Огінський, у 1709 р. був призначений польним гетьманом литовським. Він підтримував проросійські настроєну частину литовської шляхти.

**** Михайло Сервацій Вишневецький – великий гетьман литовський.

господаря, признавав справжньою ...? при Станіславі і дивувався, чому Річ Посполиту представляє *невелика кількість* польських сенаторів із тих, які підтримують Його милість царя. Звідси явно виступає *прихильність того посла до протилежної сторони*. У місцевому дворі *поширюється інформація*, що греків велено карати і ув'язнювати за таємне листування з Його милістю царем, і ніби те саме сталося із одним із патріархів.

Тут вважають, що хоч [таку] велику війну, як та, що була під Віднем і *тому подібне*, Порта не має на думці, але може [розпочати її] Білгородська орда, яка є istotною силою при нинішній кон'юнктурі, коли кожний сераскер до того прикладає зусилля. За декларовану охорону маєтків Вашої милості пана і добродія та його приятелів за наказом Вашої милості пана і добродія я особливо дуже дякував Його милості панові гетьману і доповів, що ти, пане і добродію, добиваєшся у царя звільнення Його милості пана Вольського*. Загін в Дубно швидко може стати, бо в *даний час* у значній кількості знаходиться біля Немирова, звідки за два дні [може з'явитися] *у визначеному місці*, якщо прийде наказ. У повернення Його милості короля вірять, але не так швидко, бо *перв війни***, якого добивається у Його милості царя, ще йому не посланий, а без того не може нічого починати, а коли старі війська продав?, знову здається найманцем?, *що небезпечно*. Дуже добре, що Ваша милість пан і добродій відправив посильного до Його милості царя за наказом у цих справах *завчасно*, бо звітси по те саме [посилають вже] *кілька разів, із доказами* його необхідності *для суспільного блага*, і листи Вашої милості пана і добродія, писані з цього питання, посилалися *у копіях*, але жодної не дано відповіді, ані рішення, і завше ця пропозиція *обходитья мовчанкою*. Повернувся Його милість пан полковник Скоропадський, який їздив від Його милості пана гетьмана у різних нагальних його справах, і *мав у доручення серед інших* настійливо просити наказів як *у справі* України, так і підкріплення. [Він] не привіз жодного рішення, виправдовуючись тим, що застав Його милість Царя, коли той вирушав у Петербург, і мав тільки кілька годин вільного часу до зустрічі, на якій не вистачало йому стільки часу, аби міг по-справжньому поговорити на цю тему з його милістю царем. Ледве інші питання зміг *довісти*, щоб було коротко. Я чув у місцевому дворі, що Його милість пан стражник коронний писав до сераскера, прохаючи його, аби наказав орді перешкодити його милості тутешньому гетьманові, про якого він має інформацію, що той іде з усім військом на Волинь *із наміром діяти вогнем і мечем*. Його милість пан коронний кухмістр уже знаходився у Яссах, квапиться [назад] удень і вночі, бере усюди коней за потребою, а де стільки дістати не може, *не жаліючи* своїх коней, *продовжує* розпочатий шлях. Від його милості пана київського воеводи також поїхав у Порту Його милість Пан Хмонтовський при послі турецькому, який саме повертався. Війська Його милості царя *у даний момент* стоять *у такому порядку*: кавалерія біля Могилева, де знаходиться сам пан князь Меншиков, піхота-інфантерія стоїть у ряд, почавши від Вітебська до Полоцька. Його милість цар на ці свята усю свою сім'ю мав відправити з Москви у Петербург, де нещодавно найнятий француз мав виставляти *для показу* феєрверки, за вправністю, *як кажуть*, рівного йому у Франції нікого немає. Його милість пан гетьман тут у Білій Церкві 7 квітня влаштував парад. Коли він виїжджав, *як аплодисменти* із замку били гармати, ідесь півтора десятка полків піхоти салютувало, так що і сьогодні вранці [ще так] діялося. Сьогодні? тут на французький манер стояли ...? сини Його милості пана канцлера Головкина, повертаючись із чужих країв і запрошені на свято Його милістю паном гетьманом, сьогодні їх приймали урочисто при частих гарматних залпах, у обох достатньо досвіду. *Іше* доношу в *додатках*, а зараз залишаюся

Вашої милості пана і добродія
приятний і найнижчий слуга
Ф.Грабя

У Білій Церкві, дня 16 квітня 1708 р.

P. S. Жалівся переді мною Його милість пан гетьман, що Його милість пан

* Польський дворянин, посол С. Лещинського, якого Мазепа 1705 р. арештував і передав царю.

** Русійна сила війни (про необмежені грошові засоби) – Цицерон. Філіппіки, V 2 (О.Ц.).

представник його не має *доступу* до вашої милості пана і добродія, і став при цьому дуже нарікати на московських представників, що вони ...?

Знаю *дуже достовірно*, так догадуючись із *розкладів перед діями*, так і з інформації, яку мені вдалося отримати *збоку за дуже велику суму*, що Його милість цар України не віддасть, хіба всупереч його бажанню і буде вимушений, бо зичив би собі бачити її під Львів, якби до цього прагнув місцевий гетьман.

Було тут чути, що Його милість пан гетьман має повернутися до Батурина, щоб готуватися до військового походу, але ця *чутка* почала *затихати*, а якби вона знову зараз *повернулася*, а пропозиції Вашого пана і добродія якби не були прийняті, *я б повернувся* раніше.

Просьте інформацію, тому що тут більше вірять, що усім військам накажуть піти до Москви, ніж, *щоб об'єднати зброю*, мали [йти] до Польщі, а якби туди пішли, припинитися б мало *продовження* теперішньої кореспонденції. Побоюватися треба, аби (...) *в часи* цар не помирився зі шведським королем на теперішніх умовах, і хоч він поновив договір із Августом і королем, однак може віддати *Августу послугу за послугу*, якби на (...) була тяжкою?, а саме коли була яка нова революція у Польщі, про що *дослівно* чув із уст в Києві, до свого повернення. Печерська фортеця у Києві *турботою і старанням* Його милості пана гетьмана Мазепи значно укріплена, як високими і міцними валами, так і густо поставленими гарматами, так що і сам Київ перевищує московський кремль за фортифікацією, яка відбулася цього року. Питав мене Його милість пан гетьман, чи маю шифр [для кореспонденції] із Вашою милістю паном і добродієм, і *сказав*, що він потрібний, для донесення особистих тем, про які *відкрито* писати важко, так що покладаюся на Вашого пана і добродія, прошу прислати. Більше не маючи, що повідомити, крім того, що залишаюся в *гнітючому очікуванні* наказів пана

Вашої милості пана і добродія
приятний і найнижчий слуга
Ф.Грабя

Щодо того, щоб віддати Україну, то я отримав усну заяву, що без наказу з власноручним підписом царя, вона у жодному випадку не буде повернена, навіть якщо *зовсім недавно* ти писав, що Його милість цар за повернення (...) старався повернути.

Номер 12938

III

Ясновельможний милостивий добродію!

Я отримав перший лист Вашої милості пана і добродія, датований 4-м *поточного* [місяця], при теперішній диспозиції тутешнього війська, а в ньому вміщений ключ для читання витягу-коду, за допомогою якого усе, що маю у ньому *вставлене* для мене за наказом Вашої милості пана і добродія, *приєднане*, [як] *доказ* у моєму додатку...?, *після написаного* тут вставлене, буде чудово *виражено*.

Його милість пан гетьман, отримавши розпорядження царя, кілька разів підтвержене, аби він із військами повернувся до Києва, пройшов із минулого місяця миль три, однак так, що марш до того місця не видається ще таким, що не можна повернутися назад, і *залишається* на цьому місці вже кілька тижнів, *маючи намір затриматися* з огляду на Августа, який, якщо вийде, сподівається на наказ з'єднатися з Вашою милістю паном і добродієм, бо той, який має зараз, даний у той час, коли двір Його милості царя, [як виглядає] на підставі усяких вістей, *утратив надію на повернення* Августа, який, якщо прийде, розумію, що Його милість пан гетьман із військом *допоможе* йому, то ж я маю *настроїти його спосіб думок* таким чином, щоб не чекав розпорядження. Посилає тепер *на додаток* до висланої партії сім тисяч чудового війська під командуванням свого родича Його милості пана Маковського (К.Мокієвського. – О.Ц.), який скоро має рушити, тільки козаки чекають на своє борошно, яке для них вибирають по навколишніх містечках.

Від військ Його милості царя вчора *повернувся* посильний Його милості пана гетьмана, який привіз вістку *про битву* Москви зі шведами, яка військовою хитрістю

(...), що під час самої битви у несподіваному місці зробивши переправу, зайшли в тил його милості пану Репніну, полк якого найбільше був у поганому стані, і тією штукою перехитрили, втративши, як кажуть, більше чи стільки саме своїх людей, певним є те, що на 10 штук гармат утратила Москва одного генерала і близько тисячі людей. Загинули два шведські генерали, про що, розумію, Ваша вельможна милість пан і добродій маєш точніше донесення в листах із двору, які Його милість пан гетьман посилає через того, який приносить теперішні, ось чому я навмисно більш стисло [пишу] на цю тему. Його милість цар у даний час очікується у своїх військах, які на Дніпрі задумують чинити опір неприятелеві, не допускаючи його до переправи, над якою мають окопатися, чого шведи не сподівалися, і коли побачать ті в Москві, буде прийняте тут рішення, що короля Станіслава із силою війська повернуть, і цілою силою шведи підуть проти Москви, про яку знають через «язиків» та іншими способами, що має сім тисяч війська кавалерії і піхоти. Про його милість пана коронного? кухмістра є підтвердження, що він поїхав, нічого не зробивши, і зовсім тихо щодо того, щоб Порта мала триматися тамтої сторони.

Частина бунтівника Булавина, що складалася з 500 осіб, Його милості пана гетьмана кавалерійський загін розвідників дуже відчутно у тих часах знищив, полковника з того боку відстрілив, і щось мало людей загинуло, а тамтої загін, повністю знищено, мало хто втік.

Припровадили сюди панів генерального суддю Кочубея та Іскру, які були послані Його милості пану гетьману від царя. Учора публічно читали грамоту Його милості царя, у якій оголошувалась тому краєві і цілому світу невинність Його милості пана гетьмана, і у ній же дослівно додано, щоб смертю вони спокутували свою провину. З ними ж приїхав Його милість пан Вельямінов, стольник царської високості, який має розпорядження не від'їжджати, поки не побачить виконання розпорядження. Його милість пан гетьман прикладав зусилля, щоб [вони] могли бути вільні або ж жили на засланні до самого кінця, але про це не дали й мовити, і, звичайно, негайно відбулася страта.

Виклавши це насамперед, решту я додаю у постскриптим, а тут пишуся у військовому таборі під Росішкою дня 26 липня 1708 р.

Вашої Милості Пана і Добродія
найнижчим слугою
Ф.Грабя

P. S. Самому Вашій милості пану і добродію дуже конфіденційно доповідаю, що довідався від Його милості гетьмана під присягою. Не можна описати його добрих почуттів до Вашої милості пана і добродія, у яких він запевняє через мене Вашу милість добродія.

По друге, Його милість пан гетьман має звідусіль вісті, одностайні у тому, що Август не повернеться до Польщі, і сам він на основі різних джерел, обміркувавши все, такої самої думки, подаючи між іншими і той аргумент, що король Август, маючи велику особисту ненависть до князя Меншикова, бачачи в даний момент його керівництво усіма військами і державними урядовцями, і владою, врученою йому зверху, не може впевнено покластися на московську протекцію.

Оскільки тоді Август не повернеться, Його милість пан гетьман найщиріше радить Вашій милості панові добродієві, щоб за прикладом короля Собеського при сприянні теперішньої кон'юнктури взяв на себе управління Коронаю, для чого подає такі способи. Його милість цар, хоч досить прихильний до Вашої милості пана і добродія, і Його милості панові гетьману відомо, що був би з того всіляко задоволений, і він би приклався до цієї справи, однак він обіцяє своїм довір'ям спонукати його до цього. Друге. Своім проханням він клятвено заявляє не тільки про допомогу усього свого війська у зв'язку з цією справою, але й обіцяє підтримку сусідів, які до нього дуже прихильні, заявляючи, що швидше і більше на його переконання вчинено там, ніж для Його милості пана коронного кухмістера. Третє. Всілякими способами, усякого роду і які тільки потрібні можуть бути вимислені і (...) до тієї справи ...?, Його милість пан гетьман запевняє, що він на таку послугу спроможний, бажає цього, і навіть дуже хоче,

також засобами своїми бажаючи щиро служити Вашій милості панові добродієві *у цьому*. Щодо цієї пропозиції, чи ти, Ваша милість пане і добродію, приймеш її чи ні, *прагне* Його милість пан гетьман чесного рішення, аби завчасно міг планувати. Якщо король Август прийде, придасться у тій справі *усіляка допомога* Вашої милості пана добродія, об'єднатися з Вашою милістю паном добродієм, якого взаємно просить про такі самі дружні відносини і довіру, в усіх як приватних, так і суспільних справах, рекомендуючи те, про що йшлося в моєму листі від 15 поточного місяця, точніше, у приписці до цього листа. Його милість пан гетьман розуміє так, що шведи, побачивши теперішнє несподіване московське рішення, про яке я писав у листі, повернуть і ті війська, які пішли у Підляшшя і до Бреста, і усією міццю підуть проти Москви, оскільки знають про *багаточисельність* їх сил, а при такій кон'юктурі зичив би *цю справу розпочати*.

Які б ти, Ваша милість пан і добродій, не знайшов способи *для цілісності і порятунку* Речі Посполитої і які б заходи ти не ужив, він обіцяє допомагати. Що б [іще] на цю тему Вашій милості пану добродієві можна було донести, не можна написати. А що тут писалося, я обіцяв, що Ваша милість пан добродій збереже у таємниці, і *попередньо поклявся у цьому перед розп'яттям*.

26 липня 1708 р., табір біля Росішки

Номер 12946

IV

Ясновельможний милостивий добродію!

Я отримав відразу три листи Вашої милості пана і добродія, два *датовані другим і сьомим числом*, а третій – через свого посильного *від 6 серпня*. Їх зміст за наказом Вашої милості пана і добродія я доніс до Його милості пана гетьмана, засвідчивши взаємну підтримку *його справи* з боку Вашої милості пана і добродія. Він, присягаючись сумлінням, честю і гонором, знову засвідчує свою приязнь до Вашого пана і добродія тощо. Мене попросили тримати в як найбільшій таємниці те, про що пишу *нижче*, і я присягнувся у цьому Вашої милості пана і своїм власним сумлінням. Насамперед він знову висловлює засторогу, донесену мною до Вашої милості *кілька разів* у листах, аби не брав собі за правило покладатися на московитів із таких причин. *По-перше*, Його милість цар зараз ніби забувши як про польські справи, так і про Августа *дбає лише про те*, щоб урятувати власну державу і про власні інтереси. Це *явно видно* і звідти, що Його милості пана гетьмана присланим *зовсім недавно* через посильного-капітана наказом усе військо розбрів, бо, маючи такий *наказ, згаданий вище*, він сам відібрав що краще військо і повів до царя, залишивши при Його милості панові гетьманові недосвідчений молодняк без коней і зброї, 2800 [осіб], не взявши у Москву, і сердюків там нас пішло 15000 доброго війська. Місцевому війську, скерованому на Дон, після приборкання на Дону тамтешньої сваволі, *доручено* іти до Його милості царя, звідки *ясно видно спустошення* тутешнього краю, і, звичайно, як *наслідок*, Польщі *слід сподіватися* того самого. Друге. Із *доданого листка достатньо стане відомо* Вашій милості пану і добродієві *про сумне теперішнє становище* (...), про що коли довідається Август, певно не вийде до Польщі, а якби і вийшов, то не буде *спроможний чинити отір* шведам, і коли Його милість цар [буде] на теперішній відстані, не надамо ні військової, ні грошової допомоги, на яку він сподівається. А до того ж *найдостовірніше* [відомо], що *неприхильно до нього настроєний* князь Меншиков буде перешкоджати його справам. Тоді з тих і інших роздумів тут *впливає*, що *повернення* Августа принесе тільки остаточну загибель краю і ...? війни. У такій ситуації і круговороті Його милість пан гетьман *клянеться* Вашій милості пану і добродію у приязні, (...) якщо її знайде у Вашої милості пана, аби йому дозволив щиро і по-дружньому, дозволив *відкрити душу* і наміри, про свої заявлені і те, і друге робити [в унісон] із Вашою милістю паном. Якщо ти, Ваша милість пане і добродію, маєш намір не відступатися від Августа, просить завчасно його попередити, аби об'єднав із тим свій спосіб думок ...?, а якби Ваша милість пан і добродій зважився на *протилежні думки*, і до того [надасть] чесно *усяку допомогу* сили способів своїх із приєднанням цілої України, яка залишається у його володінні, *до тіла республіки*, не чекаючи на це наказу, і як тільки

Ваша милість пан відкриєшся із тим рішенням своїм, відразу ж на доказ справжньої своєї сили, приєднанням обіцяє дозволити Вашому милостивому пану забрати Задніпрянську Україну і способи для відкликання військ своїх, які в даній момент залишаються при царі, і згромадження більших, і з ними *при нагоді* об'єднатися з Вашою милістю паном, також для підтягнення донських козаків *в один спосіб думок* із собою, і приєднання їх краю до Речі Посполитої. Я щоденно бачу невимовне незадоволення московським протекторатом як його милості пана гетьмана, так і *всіх і кожного зокрема*, [дунає] їх *всенародний голос*, що через [нього] Вашого милостивого пана *республіка зазнає шкоди*, а сам Його милість пан Мазепа власними устами, виражаючи свій жаль і незадоволення Москвою, повідав приблизно таке: якщо Ваша милість пан воевода белзький не скористається такою потрібною *для сусільства* і для слави свого імені *на віки вічні ...?* нагодою, то йому треба буде відповісти *перед Богом і Річчю Посполитою*. Тепер як свідчення правдивості свого почуття, подає ваша милість пан те рішення застереження, яке йому *конфіденційно* з двору певний державний урядовець по секрету прислав, тобто що Його милість цар і король Август *не довіряють* Вашому милостивому пану, *припускаючи*, що Ваша милість пан через їхніх милостей панів Любомирських прагне здобути довір'я у противної сторони. Вони настійливо дбають про те, щоб військо якщо не ціле, то хоча б половину відірвати від Вашої милості пана, і вже зробили розпорядження щодо цього, приблизивши тих, які знаходяться поряд із Вашою милістю паном, взялися це доказати. Вони взяли на те у короля Августа 50 тисяч галерів через Шпіглю?, писали зараз до двору про те, *якими способами і засобами* мають це чинити. Повідомили через того самого, що вже одного військового начальника *кутили*. Для того, щоб дати Вашому милості пану і начальнику точнішу інформацію *щодо цього*, я вирішив запропонувати Вашій милості пану і добродію, щоб Ваша милість пан прислав [когось] до Його милості пана гетьмана, вдумавши якийсь повід, *що буде очевидним*, зобов'язавши його хоч би *присягнути, у великій таємниці* (однак так, аби про цю експедицію ніхто, а саме пан Дашков, не знав), Його милість пан гетьман дозволив, щоб йому усно *імена та прізвища вищезазначених підлеглих* відкрити. Він покаже також *докази, яскравіші за світло*, як *підступно* поводить себе цар із Річчю Посполитою, він навіть не думає віддати України, а був би радий бачити її під Львів і далі, про що він до цих пір *дбав*. *При такій умові* це і навіть більше буде *роз'яснено*, якщо ти, Ваша милість пане, прилучишся до *союзу душ, зброї і почуттів* із Його милістю паном, що він же, *розкривши душу, буде намагатися донести*, які йому і я *більш ясно* оповім, чого *достатньо* не можна виразити пером. Його милості Дашкову послано *зовсім недавно* від двору соболів і грошей, щоб довідатися від інформаторів *про таємні замисли* Вашої милості пана і добродія, на що треба звернути увагу. Учора прийшов наказ до Його милості пана гетьмана від Його милості царя, або *на підкріплення* до вже посланого у Польщу загону відправив три тисячі козаків, але він не може цього зробити у зв'язку із зазначеними вище причинами, [не розуміє], на що б це молодняк придався, які були б наслідки цього, хіба на загибель краю. Прохаю, якнайнижче вклоняючись, щоб Ваша милість пан і добродій прислав з десятків, можна трохи більше чи менше справедливих і надійних людей, щоб возили мої листи до Вашої милості пана і добродія, бо пошта не завжди, як бачу, дійде вчасно, а Його милість пана гетьмана важко вчасно турбувати проханнями надати посланців, без яких, ведучи кореспонденцію, важко обійтися. Тепер відсилаю повторного мого посильного до Вашої милості пана і добродія з цим листом, трохи тут писав у зашифрованому вигляді, не раз Ваша милість пан і добродій [радив] користуватися шифром, бо я наперед добре зважую речі, якщо пишу, керуюся *не власною вигодою*, так що милостивий пане не сумнівайся, що Його милість пан гетьман дійсно так думає на цю тему. Його милість пан гетьман дав би мені посланця для того листа, але не міг на це зважитися, щоб не викликати підозру, так що, *звичайно, необхідно*, аби пан Дашков про теперішнього мого посланця не знав і ніхто при дворі, щоб якимсь чином до нього не дійшло і до пана Коршака. Є достовірна інформація, що князь Меншиков у військовому таборі в царській церкві наказав одному священику, який публічно,

на очах майже цілого війська виголошував проповідь, під час неї оголосити, що скоро Господь Бог дасть мир, що не могло бути *без таємного задуму*. Його милість пан тутешній гетьман з рештою війська свого, з Москвою, сердюками і гарматою знаходиться *в цей момент* тут, сім миль від Києва, вже кілька днів тут *залишається*, має наказ не віддалятися від Києва. За розпорядженням Його милості пана гетьмана прочитали мені лист князя Голіцина, генерала гвардії, *тобто близької* до Його милості царя особи, писаний до місцевого київського коменданта. На моє велике прохання дозволено мені перекласти з московської мови на польську витяг із нього, а я шифром Вашому милості пану і добродієві, додавши до цього, посилаю *як інформацію про теперішнє становище Москви*, яка вже надумала палити власну державу, не думаючи про опір [шведам], який же *при теперішньому стані* справ має бути на руку нашим суспільним інтересам, королеві Августу військового підкріплення для далекої дистанції *у цей час* дати не може, *йде до того*, що це звалить на Його милість пана гетьмана, який тепер повністю *обеззброєний*, як я про це *більш детально* згадував вище. *На підкріплення* київському гарнізону за наказом залишив пан Мазепа Гадяцький полк, що складається із двох тисяч осіб, яких Москва, що там само залишається, розібрала між собою і щоденно по-своєму муштрує. Тут *передбачають*, що те саме станеться і з військом, посланим зараз, до чого тут *усі разом і кожний зокрема відчувають відразу*, і були б раді скинути це ярмо, яке їм тут *накидають* у теперішній революції, чекаючи для цього слушної нагоди, і маючи особливу надію на протекцію Вашої милості пана і добродія. Прочитав у адресованому мені листі Вашої милості пана і добродія про *несхвалення* листування з паном львівським поштмейстером, яке я розпочав *за згодою* самого Вашої милості пана і добродія, і воно мені потрібне, бо *інакше* я б нічого не знав *із суспільних подій*, про що до цього часу дізнавався від нього, а до того будь *невний*, Ваша милість пане і добродію, що я знаю, як і що маю до нього писати, і я не веду з ним таємного листування, а завжди пишу те, *що йде на користь* спільним справам. А якщо не буду мати допомоги від Вашого милості пана і добродія в тому, щоб забирати кореспонденцію, тоді відмовлюся від неї, хоч і дуже потрібний для інформації (часом і для самого Його милості пана гетьмана). Повідомивши це, *решту* залишаю для усного донесення посланцю від Вашої милості пана і добродія, якого гаряче виглядаю, залишаючись

Вашої милості пана і добродія
найнижчим слугою Ф. Грабя

В таборі під Русановим,
23 серпня 1708 р.

№ 12949

V

Ясновельможний милостивий добродію!

За наказом Вашої милості пана і добродія, вираженим у адресованому мені листі *від 14-го поточного* [місяця], я настійливо просив разом із Його милістю паном Країнським Його милість пана, у Його милості пана гетьмана будучи, прислати якнайшвидше підкріплення, а Його милість пан Країнський показував лист Його милості князя Меншикова, писаний до Вашої милості пана і добродія, на додаток до цього прохання. Його милість пан гетьман виправдовується тим, що цей лист було написано тоді, коли ворог ще був за Дніпром, і увесь розклад сил при дворі був інший, які, коли [ворог] переправився, стали недійсними, *і таким чином*, як пишу *нижче*, *той, хто доставить цей лист*, доповість усно більш *детально* про рішення Його милості пана гетьмана. Не сумніваюся, що потрапив у руки Його милості пана і добродія лист, писаний моїм посильним *23 числа поточного* [місяця], у якому я чітко доніс *достовірну думку*. Повторяю [слова] Його милості пана гетьмана також у цьому листі, додаючи за його *дорученням молитовне звернення*, щоб Ваша милість пан і добродій зміст цього листа зберігав у найбільшій таємниці тепер і *у майбутньому*. Я за наказом Вашої милості пана і добродія присягнувся. Я запевнив Його милість пана гетьмана

іменем Вашої милості пане і добродія, від якого він взаємно, щоб він *взаємно* розкрив йому свої *наміри*, об'єднуючись *у тому й іншому сенсі* з Вашим паном і добродієм, *укрітити дух*, маючи те правило, щоб *захистом* Речі Посполитої, забезпечити собі ...? на подальше життя, і пошани, якою *володіє*. У силу свого почуття він застерігає Вашу милість пана і добродія, або *на підставі* московського союзу не надіявся на жодні суспільні і приватні справи, бо *у цей час* Його милість цар *дбає про власні*, і що б при цьому розкладі сил двір не обіцяв Його милості пану і добродієві, він це робить *для власних інтересів*. І ту битву з Литвою, до якої *спонукає* в листі, присланому від Вашої милості пана і добродія, князь Меншиков, перешкоджаючи *єдності душі і зброї* в Польщі, яка, як він розуміє, шкодить його інтересам, що достовірно ...? Август через ті особи, які [вказані] в постскрипті до мого листа від 23 серпня, адресованого Вашій милості і добродієві, виразився, [що] *хочуть* відірвати військо хоч частково, і вже на те взяли від Августа 5 тисяч талерів, про що тепер точніше довідався, що не 50, а 5 тисяч талерів на те дано, ще дві близькі особи тим займаються, чії імена мені не розкрито, але на цю тему мені веліли висловити дуже щирі застереження. Не може Його милість пан гетьман *достатньо* надивуватися тому, що Ваша милість пан і добродій, який на власному досвіді багато раз переконався, як здійснюються московські декларації, вичитуєш його у теперішньому листі і усно через пана Країнського, що князя Меншикова гарантія, яку він надає листовно Вашому милості пану і добродієві *на предмет об'єднання зброї* Його милості пана гетьмана з Вашою милістю паном і добродієм, буде реалізована. Хоч я не раз доповідав Вашій милості пану і добродієві, що двір щось інше сюди пише, а щось інше до Вашого милості пана і добродія, якого як і якими аргументами має легковажно трактувати звертання за допомогою, Його милість пан гетьман точну завжди має від двору інформацію. Тут був посильний офіцер, якого застав *той, хто доставив цю інформацію*; він привіз Його милості панові гетьману наказ від царя, аби *як підкріплення* посланого до Польщі війська направив ще три тисячі козаків до Поль (...), ... де вони мають чекати на наступний наказ, і пустити туди *ж дуже швидкими переходами* до Польщі, і там Його милість гетьман щоб пустив чутку, що стоїть над Прип'яттю, у повній готовності до маршу в Польщу, з усім військом, якого мало має при собі, щоб діяти?, щоб ішов *углиб* України, не дозволяючи ворогові давати звідки завгодно провіант, і палити той край, у який би мав наступати, так само псуючи і топлячи збіжжя, млини і жорна, щоб молоти. У Чернігові тим самим наказом *додано*, щоб формував склад, на 15 тисяч осмачок, половину муки, а другу сухарів, там само наказано щодо фортифікації, бо вона не правильна, розрушати двори, яких рахують у тій окрузі на 60, з чого значна *буде* місцевим мешканцям шкода. Це також *доповідаю* Його милості пану і добродієві, що через *важливу розвідку* у різні часи від місцевої старшини я зрозумів, що усі вони *погоджуються у тому сенсі*, щоб позбутися московської влади, яка важча за неволю, як вони розуміють, *і по одному стверджують* те саме і здаються такими, що бажають полякам добра. Коли Його милість пан гетьман відправив військовий загін до Його милості царя, то хотів, підкорившись наказу, послати командирами одних полковників, від чого вони *одногосно* відмовилися, мовлячи, що ми хочемо краще тут гинути, ніж там іти на страту, на яку б нас наразили, і так пішли наказні. *Дуже ж прямо* Його милість пан гетьман просить Вашу милість пана і добродія, аби не маючи найменшого сумніву *щодо наявності* у нього щирого почуття, яке *викликає* до себе, Ваша милість пан і добродій розкрив йому взаємно свій задум і об'єднав з його [планами], якщо тільки *встигне*, поки той край при наступі неприятеля не стане попелом, і поки не будуть втрачені можливості, якими це *саме зараз* він міг би *реалізувати*. Все, що у вищезгаданому листі згадав, заявив, пропонував Вашій милості пану і добродієві *за дорученням* Його милості пана гетьмана *для суспільного блага*, усе це в *усіх пунктах і висновках, керуючись тим самим мотивом*, підтверджую і запевняю *у реальності виконання*, якщо Його милість пан і добродій *умову, йому запропоновану, щодо розкриття власної позиції виконав* і захотів *відчувати те саме*, то ти точно приєднав би цей край до Речі Посполитої із безсмертною славою свого імені. Для більш детального і точнішого донесення Вашому пану і добродію *усього сказаного вище* пришли, Ваша

милосте і добродію, якщо хочеш, посильного, *під присягою* зобов'язаного тримати [усе] у таємниці. А якщо все *запропоноване не співпадає з позицією* Вашої милості пана і добродія, тоді Його милість пан гетьман захоче залишитися в попередньому становищі, слухаючись Його милість царя. Сьогодні прийшла перевірена інформація від Стародуба, що шведи, переправившись через Дніпро і відійшовши від нього десь на п'ять миль, і десь на 16 миль швидко просунувшись, стали *мирно* біля Пропойська, і вже близько трьох тижнів *стоять на місці*, нічого не розпочинаючи проти військ Його милості царя, і не рушаючи з місця, бо і військо Його милості царя далеко від них відійшло, дороги поперекопувавши і спаливши за собою край. *У всьому іншому* на лист мій, згаданий вище, і на усне донесення *пред'явника цього* покладаюся, додаючи *замість кінцівки* теперішнього листа, що все тут написано за спонукою Його милості пана гетьмана, за чим якби що-небудь дало Вашій милості пану і добродієві *привід для незадоволення*, то щоб я через це не втратив прихильність Вашої милості пана і добродія, бо я, роблячи за достатньо [в силу] мого заняття, мушу все доповідати, *нічого не залишаючи нерозглянутим*.

При теперішній нагоді, повідомивши про це, залишаюся

Вашої милості пана і добродія
найнижчий слуга
Ф. Грабя

У військовому таборі під Русановим, 29 серпня 1708 р.

Номер 12950

VI

Монсеньйор!

Через кілька годин після відправлення моїм посильним *цього [листа]* прибіг посланий від Його милості царя з листами, і [також] від канцлера Головкина, у яких йдеться про те, щоб обидва підкріплення, те, що раніше і послане зараз, відправив під команду його милості пана Поцея*, *з таким смислом*, щоб нічого не доповідав Вашій милості пану і добродієві. А згаданий поручик має наказ вести ті підкріплення під визначене командування. Тоді таке застереження зі свого почуття [приязні] дає через мене Його милість пан Мазепа, а очільникам згаданих підкріплень дає наказ, аби слухалися чи усного, чи писаного розпорядження Вашої милості пана і добродія, яке їм треба давати таємно, а від Його милості пана Поцея наказав відкараскуватися удаваними причинами. І то *зовсім недавно* прийшло, що пан Дашков переконавав Його милість царя, аби Його милість...? підкупив стражників...?, щоб? ...? утримував Вашу милість пана *слухняним* щодо Його милості царя, на що вже ніби послано через Шпігля готівкою 700 рублів, а в соболях 300, що достовірно, як Його милість пан Мазепа повідомляє через мене, як також і те, що цареві *пропонували певні суб'єкти*, щоб бажання Вашої милості і добродія щодо повернення Білої Церкви і відповідної [Правобережної] України не *задовольнив до підписання* тих самих пропозицій?. Через того самого поручика прийшла вістка, що після битви, про яку я подав інформацію в першому листі, московські війська відійшли до власних кордонів, а вже *в цей час* стали за кордоном, який належить до московської держави, а шведи слідує за ними слід у слід. То Вашій милості панові і добродієві *дуже вірно* доповів, бо є

Вашої милості пана і добродія мого
приязним найнижчим слугою
Ф.Г.

Дня 23 вересня 1706 р. № 12951

* Великий гетьман литовський (О.Ц.).

VII

(№ 12952 є копією № 12951 із додаванням P. S.)

P. S.

Бунтівникові Булавіну піддалися на даний момент усі містечка і села на Дону, навіть містечко Черкаське, тамтешня столиця, фортеця має бути непогана біля води і скель, має досить гармат, амуніції. [Вона] вже тоді може мати 40 тисяч війська, з яким [Булавін] *має намір?* іти до Озова, доповідаю це, як річ достовірну [на основі] донесення, яке недавно робив посильний Його милості пана гетьмана. Вашому милості пану і добродієві вірити не усьому треба, бо спершу, будучи запитаним про все Українцевим, [Мазепа] отримав від нього ж інформацію, що і як має удавати перед Вашою милістю паном і добродієм. Щодо мого листа, про якого писав, що отримав розпечатаним, то я вважаю, що це зробив пан Українець, який писав (...). Його милість пан гетьман не помилявся, доносячи, що я звідти усі секрети доношу (...). Новицькому *дорікнув* Його милість пан гетьман, однак має ...?, що ти, Ваша милосте пане і добродію, те йому пояснюєш, що я пишу і те що змінюється; ...? царська чекає на допомогу Вашої милості пана і добродія, при якій Його милість пан ротмістр Камінський чекає подальшого його наказу. Також і Його милість пан брацлавський хорунжий

Від його милості п. Грабі
№ 12952

VIII

Монсенйор!

Хоча Вашому милості пану і добродієві через вістового із двору Його милості царя його милості пана генерала ...? про недавню сутичку московського війська зі шведами, однак, щоб згаданий *посланець у своєму донесенні не повідомив частину*, я роблю правдиве донесення, яке чиновники прислали Його милості панові гетьманові. Частина шведського війська у кількості п'яти тисяч відповідно до московського повідомлення з правого крила відділилася на мило від війська, про що коли *довідалося* московське війська, йому було наказано [вислати] проти неї загін, який складався із Преображенського полку з п'яти тисяч осіб, із Семенівського полку чотири тисячі, інших полків ..., [загалом] з тринадцяти тисяч, *дієво* під командуванням князя Голіцина, який, переправившись уночі через річку, дуже багнисту і болотисту, над якою стали шведські війська, напавши на шведів, які цього не очікували, як настав світанок, розпочав битву, і вогнем, який тривав півтори години, зігнав із поля. Шведський король хотів допомогти своєму війську двома чи більше загонами, але не міг їх переправити через ту річку ані в кінному, ані в пішому порядку. Його милість князь Голіцин відразу повернувся до основного військового табору, а шведські війська, які не могли ніде знайти переправи, пішли вверх по тій річці до Мстиславля, де вона починається, а війська Його милості царя почали відступати. Це сталося за три милі від Мстиславля. Шведів мало загинути, згідно з донесенням згаданих державних урядовців, дві тисячі, і *приблизно стільки саме* Москви, або й більше, [вони] тільки ту мають перевагу, що зігнали з місця.

У шведському війську *така велика нестача продовольства* для замороженого Москвою голодом краю, що передане збіжжя, зерно і борошно, а також зерно, яке вони мають із собою, мелють на хліб. Повернувся сюди на днях мій посланець, якого до Вашої милості пана і добродія відсилаю з *цим [донесенням]*. Зміст листа, який він привіз, Його милості пану Гетьманові я доніс *у дуже ефективному викладі*. Він *нетерпляче* очікує дієвого рішення Вашої милості пана і добродія щодо своїх пропозицій, донесених мною, *декларуючи в даний момент ...?* усі, які я *достатньо* недавно виразив, добрі почуття до Вашої милості пана і добродія, *додається довіра у справах, які зараз діються*, а діло, виражене мною ...?, зичить негайно починати, аби військовий експеримент між монархами *повністю* аби принаймні значно на який бік служачи несподіваного (...) між ними не вчинив кінця. Для чого швидко перебування його милості пана Сулмірського тут *очікується*, якому аби Ваша милість пан і добродій удаваний привід посольства зайшов, дуже *необхідно* так, аби

і у війську не знали Зараз я очікую посланих до мене, які дуже потрібні і без них мені *не обійтись*. *Напучений* Його милістю паном гетьманом, повторяю Вашому милості і добродію ту засторогу, що як Бог на небі – правдива річ, щоб двору *не довіряв* Ваша милість пан і добродій, про що і пан Шпігель звідти їдучи зробив мені донесення, і знаю, що не утаїв того перед Вашою милістю паном і добродієм, і за те ніщо не може бути більш правдиве, що двір старається відірвати усе військо або його частину, очікує Його милість пан гетьман *із дня на день* свого посланця із двору, від якого сподівається довідатися імена, які у це залучені. Він знає ... те, що серед них знаходиться його милість пан Рибінський, і не може бути ніякого сумніву у Вашого милості пана і добродія, ... що Ваша милість пан і добродій маєш також резидента у короля шведського, і вищезгадані до цього приклалися. Зараз свіжим наказом Його милості пану гетьману наказане дружне *на людях* листування з Їх милостями панами Денгофом? і Поцеєм, під командування якого наказано послати повторний загін. Решта на цю тему я *розповім* його милості пану Сульмірському, якого *теперішня* з Його милістю паном зустріч *багато усякого? приносить суспільного і особистого*. Його милості пану і добродієві таємно в попередніх [справах] (...) дуже настійливо повторяє просьби свої Його милість пан гетьман, у чесності якого не треба мати жодного сумніву. Маєш зараз у руках своїх те, Ваша милосте пане і добродію, чого Річ Посполита минулих століть *через стільки крові пролитої крові* добитися не могла. Пишу то на добромуму фундаменті. Повторно посланому козацькому підкріпленню наказав Його милість пан гетьман затриматися біля [річки] Случ, або пол... (...) для подальшого розпорядження Вашої милості пана і добродія. А сам він із військом завтра перейде на інше місце дислокації, звідси милі на три, для кращого випасу біля лісу, якого тут взагалі немає, віддалятися з цього горизонту не? бачу ознак. Будучи у той час в Батурині, Його милість пан гетьман *урочисто* святкував перемогу, про яку писав вище. Сьогодні тут у таборі той тріумф при залпах гармат і ручній стрільбі має відбутися під час банкету. *Багато не ...?*, отже, пишу, будучи втомленим і додаю?

Вашої милості пана і добродія
найнижчим слугою
Ф. Г.

У цей час надійшло до Його милості пана гетьмана війська більше трьох тисяч, зібраного за суворими наказами із тих, які залишилися у домах, і очікуємо щораз більше.

Дня 23 вересня 1708 р.

P. S.

Доповідаю як дуже перевірену інформацію те, що усі полковники та інші *впливові особи одної думки* з Його милістю паном гетьманом, і запевняю, що не іншої, а тільки такої, як не упустити цю нагоду. Також великі, про які й написати не можна, мають до монарха претензії, який не дотримується [своїх обіцянок] ні перед ким, а все більше наступає на майно їх і життя *загалом і кожному зокрема*, шукає тільки на це відповідну нагоду.

Про якнайбільшу таємницю *усіма святими* просить Його милість пан гетьман, бо від цього *залежить* його життя і *щаслива доля*.

Номер 12953

ЛИСТИ КАПІТАНА ДЖЕЙМСА ДЖЕФФРІСА ІЗ ШВЕДСЬКОЇ АРМІЇ ДО МІНІСТРА В УАЙТХОЛЛ (1708 р.)

(Переклад з англійської і коментар Олександра Герасимчука)

Історичні джерела, які описують перебіг Північної війни, досить детально висвітлені в наукових дослідженнях. Проте й у цій царині ще залишається немало прогалин. Однією з таких темних плям є унікальне за змістом інформаційне джерело – епістолярна спадщина англійського капітана Джеймса Джеффріса. Мова йде про 30 листів, у яких описана військова кампанія шведського короля Карла XII 1707–1709 рр.

Їх автор – капітан Джеффріс народився у Швеції приблизно в 1680 р. в сім'ї ірландського офіцера Джеймса Джеффріса, на честь якого сина й назвали і який перебував на службі у шведського короля Карла XI. У 1690 р. батько Джеффріса перейшов на службу до англійського короля Вільгельма III. Джеймс Джеффріс (старший) вів постійне листування з Джоном Робінсоном, англійським дипломатом, який перебував у Швеції. Восени 1701 р. сер Джеймс влаштував свого сина в Стокгольм до Робінсона на посаду секретаря. Працюючи секретарем у 1702–1707 рр., Джеффріс отримав значний досвід роботи з кореспонденцією, якою обмінювалися англійські дипломати в усіх куточках Європи, ознайомився з тонкощами британської зовнішньої політики. Оскільки будь-який дипломат у той час був фактично ще й шпигуном, то Джеймс Джеффріс мав можливість попрактикуватися і в розвідницькій справі.

На початку Північної війни перед англійцями, які були зацікавлені у своєчасному отриманні інформації про події російської кампанії Карла XII, постало завдання віднайти добровольця, який би супроводжував шведську армію на шляху її пересування. Це важливе завдання доручили виконати Джеймсу Джеффрісу. У період часу, який був відображений у листах (1707–1709), капітан Джеймс Джеффріс служив у одному з піхотних полків королеви Анни й супроводжував шведську армію в якості добровольця в період російської кампанії Карла XII.

Адресатом листів Джеймса Джеффріса був Генріх Бойль, який у зазначений період виконував обов'язки державного секретаря (міністра) Північного департаменту. Він курирував зовнішню політику Англії переважно в Німеччині, Скандинавії і Східній Європі.

Місія Джеффріса в армії Карла XII тривала два роки. Після поразки шведів Джеффріс опинився в російському полоні, проте невдовзі був визволений клопотанням британського зовнішньополітичного відомства.

Загалом 30 листів капітана Джеффріса, які стосуються кампанії 1707–1709 рр., зберігаються в Державному архіві Великобританії. Значна частина кореспонденції капітана була безнадійно втрачена через військові дії і незадовільну роботу поштових служб. У 1953 р. 30 листів Джеймса Джеффріса були опубліковані дослідником Р. Хаттоном у шведському історичному щорічнику. Переклад з англійської наведених нижче листів №№ 7–24, які відображають події Північної війни 1708 р. і стосуються безпосередньо України, здійснено за виданням: Captain James Jefferyes's Letters to the Secretary of State, Whitehall, from the Swedish Army, 1707–1709 / Ed. by R. Hatton // Historiskt Magasin. V. 1. Historiska Handlingar, 35/1. Stockholm, 1953. P. 1–93. Посилання з незначними скороченнями запозичені із цього ж джерела.

© Герасимчук Олександр Михайлович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка.

* * *

Лист 7. 1708, 11 березня, Бениця

Вельмишановний пане.

Я не турбував Вашу Честь своїми листами від 4-го числа цього місяця за старим стилем, коли я ще перебував у Вільні¹, оскільки за цей час не відбулося нічого вартого того, щоб Вам повідомляти. Стосовно того, що я маю нині повідомити, то це те, що король Швеції змушений 3 чи 4 останні дні перебувати в своїй квартирі через дизентерію, яка нині дуже поширена в армії і через яку лікарі приписали Його величності не вживати ніякої рідини, окрім води; дотримання цієї настанови привело до покращення стану здоров'я Його величності й він уже почав потроху пити пиво, але це зовсім не означає чогось такого, що паплюжило б його добре ім'я, яке за будь-яких обставин залишається незаплямованим; однак Його величність зараз настільки відновив своє здоров'я, що вже вчора його бачили верхи на коні поміж своїх офіцерів.

Хворобами, які зараз лютують у шведській армії, є переважно лихоманка та дизентерія, завдяки яким загинула й продовжує щодня гинути значна кількість людей; це вже пізніше солдати почали масово вживати в їжу мед (який тут можна знайти майже в кожному дуплі на деревах) і потім пити воду; але обидві хвороби в даний час дуже поширилися і я впевнений у тому, що навіть новобранці з останньої мобілізації, які прибули зі Швеції, уже встигли перехворіти або на одну, або на іншу.

Ми змушені постійно бути в бойовій готовності, оскільки нас часто турбують загони московитів, які перебувають від нас на віддалі 1 чи 2 миль, але поки що вони не завдали нам значної шкоди, за винятком часткового спустошення наших продуктових запасів і знищення кількох сіл, які нам постачали провізію.

Кілька днів тому один з наших партизанських загонів на чолі з Урбановським² зіткнувся з підрозділами супротивника під командуванням Огінського³, у результаті чого 5 ворогів було захоплено в полон, а решта була змушена рятуватися втечею.

Наразі точно невідомо, де зараз перебуває московський цар, але більшість із нас дотримується думки, що він зосередив усі свої війська (окрім загонів, які знаходяться поблизу нас, щоб спостерігати за нашим переміщенням) на кордоні своєї країни, де (як свідчили полонені московити), вони мають намір дати нам бій. Я і т. д.

Бениця, 11 березня 1708 за старим стилем

Підписано: Бениця

капітан Джеффріс, 11 березня 1708 за старим стилем,

26 днів у дорозі.

Лист 8. 1708, 27 березня, Радошковичі

Вельмишановний пане⁴.

Востаннє я турбував Вашу честь 15 числа цього місяця з Бениці⁵. Наступного дня після того, як король Швеції відбув зі своєї квартири у Сморгоні й після 4-денного переходу прибув до Радошковичів (яке розташоване за 9 миль від його попередньої оселі й за 20 миль від Вільні), де зараз і знаходиться квартира Його величності й де він має намір залишатися доти, доки не з'явиться ще один вид провізії, а саме нова трава.

Кілька днів тому в штаб-квартиру прибув генерал Левенгаупт⁶, імовірно для того, щоб узгодити з Його величністю дії майбутньої кампанії: на його переконання необхідно було взяти в облогу Дерпт або Нарву, тоді як король дотримувався думки щодо здійснення військових дій проти московитів на іншому напрямку.

Листи з Данціга сповнені скарг на величезну складність утримання двох шведських армій, які розпорочені по всій цій території; канцлер великий литовський уже двічі звертався до суду Швеції зі скаргами на цих людей; секретар з Данцігу, резиденція якого там знаходиться, теж скаржився декілька разів; але ще не було жодного випадку, щоб хоч яка-небудь із скарг до цього часу була задоволена. Остання резолюція графа Піпера⁷, дана канцлеру, була саме з приводу того, що мешканці Данціга, які завжди зневажливо ставилися до короля, свого володаря, і ніколи жодним чином не корилися Його величності, проте, коли почали піддаватися утискам, змушені були дещо пом'якшити свій норов. Я благав секретаря використати в цій справі повноваження Її

Величності; але, не приведи боже, щоб я скористався ім'ям королеви хоч яким-небудь чином без наказів Вашої честі; окрім того, на мою скромну думку, це дуже принизить гідність Її Величності, коли її ім'я буде використане в цій справі, у якій, на моє тверде переконання, шведи будуть неблаганні. У нас немає свіжих новин від московитів, за винятком тих відомостей, що ми отримуємо від дезертирів і купців з Риги, бо будь-яка переписка з Москвою заборонена, а листи не тільки до шведів, а й до іноземців спочатку сортують і надсилають до шведської канцелярії, де їх відкривають та перевіряють, через що мені нещодавно повернули мною власноруч написаного листа до англійського посла в Москві⁸. Я і т. д.

Радощковичі, 27 березня 1708 за шведським стилем.

Підписано: капітан Джеффріс

Радощковичі, 27 березня, 1708

Отримано 29 квітня за старим стилем,

33 дні в дорозі.

Лист 9. 1708, 18 квітня, Вільна

Вельмишановний пане⁹.

Не маючи змоги вести регулярну переписку, я тільки нещодавно отримав звістку¹⁰ про вступ Вашої честі на посаду міністра. Знаючи, наскільки ви завантажені роботою, я смиренно чекав нагоди, щоб привітати Вашу честь і побажати, щоб подібно до того, як початок вашої міністерської діяльності припав на щасливий для нас крах французьких планів щодо Шотландії¹¹, то щоб так і в інших випадках ми завжди мали схожі успіхи на велике розчарування всіх ворогів Її Величності.

Армія шведського короля, яка досить успішно відновилася після такого довгого й виснажливого маршу, нині вже спроможна знову розпочати новий похід, якби Його Величність так забажав, і який би, на думку деяких людей, був би не таким довгим, як попередній, хоч інші, можливо, швидше за все, думають, що Його Величність може залишитися в цих місцях, поки не виросте трава; проте бідні місцеві мешканці вже давно стомлені шведською кампанією; інакше й бути не могло, зважаючи на такі великі побори, які шведи стягують з тих, хто очікував від них допомоги й захисту; це і є причиною того, що деякі з них померли від страшного горя, побачивши, як загинули їхні сім'ї, а інші з клунками та іншим майном таємно вночі покинули свої оселі й вирушили до пруських володінь; тому за короткий час шведи стали ворогами для тих, хто ще недавно люб'язно до них ставився, оскільки вони діють безжално стосовно своїх недругів, знищуючи одних зброєю, а інших поборами.

Останнім часом у штаб-квартирі можна було помітити дворянина¹², посланця від московитів, які наразі здійснюють спроби укласти мир з королем Швеції, але йому не вдалося зустрітися ні з Його Величністю, ні з міністрами.

Кілька днів тому Трибунал або, інакше кажучи, Верховний суд розглядав справу короля Станіслава; склад зборів включав маршала, яким є гетьман великий литовський Сапега¹³, заступника маршала, 2 чи 3 сенаторів і щонайменше 20 або 30 депутатів; вчора маршал їх полишив і вирушив до шведського короля, який перебував за 20 миль, що є ознакою терміновості справи або, за чутками, що він побоюється, щоб його не спіткала така сама доля, як і його сина, якого поляки зарізали кілька років тому. Мені більше нічого додати, залишаю за собою право підпису

Вельмиповажний пан і т.д.

Вільна, 18 квітня 1708

Підписано: Вільна

містер Джеффріс, 18 квітня 1708.

Отримано 11 травня

Лист 10. 1708, 3 травня, Радощковичі

Вельмишановний пане.

Я не знаю, що затримало адресований мені лист Вашої честі, який був написаний ще в лютому¹⁴, але він лише два дні тому потрапив мені до рук, що й стало причиною того, що я висловлюю свою вдячність за нього значно пізніше, чим це слід було зробити.

Король Швеції нині здійснює часті поїздки з місця свого проживання для огляду полків, які найбільше готові до походу. На його думку, вирушати можна буде через 3 тижні або принаймні через місяць: наказ полкам про те, щоб запитися провізією на 6 тижнів уже оголошено, й усі командири, побоюючись потрапити в немилість до короля, старанно його виконують у своїх підрозділах; майже всі вважають, що Його величність розділить свою армію на 3 частини й буде атакувати ворога з 3 різних боків і що король сам буде командувати однією з армій, фельдмаршал Реншильд¹⁵ – другою, а генерал Левенгаупт – третьою. Ми сподіваємось на те, що наша літня військова кампанія буде успішнішою, ніж зимова; успіхи, які ми мали дотепер, неможливо співставити з тими втратами, яких зазнала армія Його величності через безперервний похід до того, коли вона стала на відпочинок, і через хвороби після того.

З жителів Вільни шведи регулярно жорстко стягують 35 тисяч крон, сума яка має бути використана на потреби короля Станіслава й Сапеги. Я не можу з цього приводу оминати випадок допомоги короля Швеції протестантському священику із цього міста; податковий комісар вимагав від священика сплатити 100 фунтів за себе та сім'ю. Священнослужитель був не в змозі заплатити таку суму, за що був заарештований. Після цього він смиренно звернувся з проханням до Його величності посприяти у виправленні даної ситуації: король з дорогою душею відгукнувся на прохання й наказав видати священику 100 фунтів із скарбниці, завдяки чому той зміг задовольнити комісарів і вийти на волю.

Нещодавно з'ясувалося, що Сапега, гетьман великий литовський, покинув свою посаду, відмовившись від неї на користь іншої особи, старости Бобруйська¹⁶, який був гетьманом великим коронним; але дуже сумнівно, що Вишневецький¹⁷, який був першим заступником Сапеги і завжди сподівався стати його наступником, змиритися з тим, що ним знехтували.

Генерал Левенгаупт, який перебував тут певний час з метою узгодження з Його величністю подальших дій стосовно наступної військової кампанії, зараз готується повернутися на свій командний пост у Курляндії.

Ми не маємо жодних підтверджених відомостей щодо місця перебування ворога та його дій, уся кореспонденція, яку я раніше міг вільно передавати Вашій честі, тепер перехоплюється Москвою.

Я сподіваюся, що мій останній лист від 18 числа минулого місяця з Вільни незабаром щасливо потрапить до рук Вашої честі, які я обціловую. Я і т. д.

Із штаб-квартири в Радошковичах 3 травня 1708 за старим стилем.

Підписано: містер Джеффріс, Радошковичі,

3 травня 1708.

Отримано 14 червня.

Лист 11. 1708, 12 травня, Радошковичі

Вельмишановний пане.

Я не турбував Вашу честь ні з часу написання останнього листа від 3 числа цього місяця, ні з приводу будь-якої іншої події, яка трапилася відтоді й була б варта уваги Вашої честі. Король до цих пір усе ще здійснює поїздки від одного полку до іншого, щоб підготувати їх до майбутнього походу, який, як очікують, почнеться негайно після свята Трійці, коли дороги будуть дуже гарні, а трава достатньо висока для забезпечення життєздатності кінноти. Кілька днів тому наші волохи доставили групу полонених московитів, яких вони захопили за 20 миль від нашого місця розташування поблизу кордону з Росією. Вони розповіли нам, що московитська армія все ще зосереджена між річками Березина й Дніпро, проте вона готова вступити в бій, як тільки отримає звістку про наше наближення.

Генерал Левенгаупт зараз перебуває в дорозі від місця нашого розташування до місця своєї служби в Ліфляндії, звідки, ми сподіваємось, він змусить відступити московитів, які нещодавно вторглися в цей регіон і спалили всі житла й населені пункти, які зустрілися їм між Дерптом і Рігою, сподіваючись, що це відтягне туди частину армії Його величності, яка вирушить на захист цієї території.

Сьогодні я розмовляв з одним із головних секретарів Його величності на ім'я

Цедергельм, який повідомив мені, що армія гетьмана великого коронного Сенявського¹⁸ почала швидко зростати, і є побоювання, що дворянство Речі Посполитої зречеться короля Станіслава, як тільки шведська армія полишить цю територію. Він додав, що у його володаря, шведського короля, міжнародні відносини складаються не надто успішно через те, що Її величність і Генеральні штати не визнають Станіслава польським королем¹⁹. І це зрозуміло, бо частина поляків, які все ще перебувають в опозиції, тішать себе надією на секретний договір між Його величністю, Голландією, царем і королем Августом і тому (хоч це й неправда) утримуються від переходу на бік шведського короля, сподіваючись на повернення короля Августа на трон.

Я відповів, що сподіваюся на те, що король завжди користувався повагою у Її величності, яка завжди була люб'язна до нього, і що прихильність королеви до якогось іншого монарха не зможе зашкодити нашому володарю королю, якого вона так шанувала; я зізнався, що не маю ніякого наказу щодо того, щоб популяризувати серед когось ідею визнання Станіслава королем, але сказав йому, що, на мою думку, посол Її величності пан Робінсон раніше давав достатньо запевнень, що в Її величності королеви є схильність до задоволення бажання шведського короля в цій справі, проте існують вагомні причини того, чому справа не може вирішитися негайно. Він повідомив мені конфіденційно, що Його величність нещодавно висловився дуже роздратовано з цього приводу й висловив надію на те, що Її величність і Штати незабаром таки зважаться на цей крок²⁰.

Я і т.д.

Радошковичі, 12 травня 1708 за старим стилем²¹.

Підписано: містер Джеффріс, Радошковичі,

12 травня 1708.

Отримано 14 червня.

Лист 12. 26 травня 1708, Радошковичі

Вельмишановний пане²².

Найважливішою для нас новиною, безумовно, є те, що з дня на день ми очікуємо, що Його величність покине насиджене місце; деякі найвіддаленіші полки на даний час уже перебувають у дорозі, а ті, які знаходяться поруч з нами, отримали наказ бути в готовності після сигналу упродовж години вирушити в путь: пан Цедергельм, один із королівських секретарів, запевнив мене, що король Станіслав лишається в цій місцевості з достатньою кількістю військ, які будуть підтримувати його в боротьбі з тими, хто йому протидіятиме, і що першим пунктом його майбутніх планів є владнання справ у Пруссії, де до нього мають приєднатися два шведських полки, розквартировані в Данцігу.

Королівський двір надзвичайно потішила звістка про вторгнення у володіння царя 60-тисячного козацького війська, яке палить та знищує на своєму шляху все так само, як це робили московити в Ліфляндії; у мене є відомості з надійного джерела²³, що татари також почнуть наступ, як тільки почують, що шведи йдуть на Москву; воювати для татар є звичною справою, але шведи тримають у таємниці ім'я якоїсь особи, яка має їх підбурити, а якщо це буде необхідно, то й повести за собою.

Учора до штаб-квартири прибув шведський резидент Кніперкрона²⁴, який був ув'язненим у Московії від часу, коли розпочалася війна між шведським королем та царем; його головним заняттям нині було ведення переговорів про обмін військово-полоненими, а якщо цього не вдасться досягти, то прагнути звільнити московитського резидента²⁵, якого доправили зі Стокгольма до Марстранда. Кілька днів тому в своєму помешканні помер генерал Мардефельт²⁶, якого в армії дуже поважали; хоч він і програв битву під Калишем²⁷, але Його величність надзвичайно цінував його командирський талант і з того часу, як він помер, був дуже пригніченим, переживаючи його втрату. Я і т.д.

Радошковичі, 26 травня 1708 за старим стилем.

Підписано: містер Джеффріс, Радошковичі,

26 травня 1708.

Отримано 21 червня.

Лист 13. 27 червня 1708. Табір біля Белиничів

Вельмишановний пане.

Я щиро прошу вибачення у Вашої честі за місячну перерву в листуванні²⁸, але, починаючи з 26 числа минулого місяця, я мав проблеми зі здоров'ям і тому був не в змозі скоротити час вашого чекання на мої повідомлення. Уся армія збиралася в дорогу впродовж 3 днів після зазначеної мною вищеназваної дати і з того часу не змогла подолати більше, ніж 30 миль. Ця повільність руху була спричинена частково тривалими дощами, які поливали нас з того часу, як ми зняли з місця, частково діями ворога, який створив завали на дорозі, якою ми рухалися, вирубавши кілька миль лісу, щоб перешкодити нашому просуванню. У цьому випадку я не можу не віддати шану шведським воякам, які, на мою думку, були змушені пережити значні труднощі, долаючи на своєму шляху майже непрохідні місцевості, переходячи вброд болота, де трясовина доходила їм до пояса, я захоплююся їхній витримці під час страждань від голоду й спраги, коли вони переважно були позбавлені навіть грубого хліба й води, з чого я зробив висновок, що вони відважні солдати, якими міг пишатися будь-який монарх у Європі. 17 числа цього місяця Його величність досяг річки Березини, біля якої принц Вюртенберзький²⁹ отримав подвійне поранення в лівий бік двома пострілами з мушкету, які були здійснені з протилежного боку річки кимось із загону московитів, які вдавали, ніби збираються перешкоджати Його величності переправитися, але були змушені звільнити дорогу, як тільки було підтягнуто й вишикувано проти них важку артилерію; принц нині ще залишається слабким, але, як стверджують лікарі, загрози його життю немає. Зараз Його величність став табором із своїми драбантами, піхотним полком, полком кінноти, драгунами, полками Остгота, Смолендера, Далекарліана, Упландерса і Вестманландерса поблизу Белиничів біля річки Друть, через яку він ще не переправився: однак, гадаємо, що Його величність довго не залишатиметься в цьому місці, бо кілька дезертирів запевнили його, що загін московитської кінноти стоїть за 3 милі звідси, а основне військо – за 7 миль від Могильова, де, як вони нахваляються, вони планують чекати нашого прибуття. Ми маємо підтвержену інформацію, що царя з цими загонами немає, але головні командири, – князь Меншиков³⁰, фельдмаршал-лейтенант Гольц³¹, генерали Баур³² та Рене³³ та ще кілька інших виконують його накази.

Мені сказали, що новий польський король зараз на шляху до Пруссії, задля безпеки йому було дано шведські загони Його величності, а саме 3 полки, які перебували на території Данціга, гарнізон в Елбінгу, гарнізон в Познані та 3 інших полки з Померанії, які налічують кожен близько 1000 осіб; міністрами Його польської величності, які завершують обговорення його справ при дворі, є генерал Понятовський³⁴ і монсенйор Грузинський³⁵.

Монсенйор Цедергельм, один із секретарів шведського короля, сказав мені, що нещодавно Її величність визнала Станіслава польським королем. Я і т. д.

Із табору біля Белиничів, 27 червня 1708 за старим стилем.

Підписано: 27 червня 1708.

капітан Джеффріс.

Пронумеровано під номером 1.

Лист 14. 3 липня 1708 (за шведським стилем). Табір біля Головчина

Вельмишановний пане.

За моїми нинішніми спостереженнями, Його величність керує в даний час армією зі значно більшим спокоєм і розсудливістю, ніж це було раніше в подібних ситуаціях. Зараз від нашого ворога нас відділяє маленька річка, яку можна перейти вброд у кількох місцях. Його величність займається переправою з першого дня, коли він сюди прибув, він прагне зараз охопити своєю турботою значно більшу кількість свого війська, ніж тоді, коли він вів їх на бій зі значно досвідченішим ворогом, що свідчить про те, що він починає значно більше цінувати життя своїх солдатів, ніж це було раніше за минулих подій: можливо, це спричинено тим, що стає все важче отримувати новобранців зі Швеції, а можливо, й тим, що стає все складніше піклуватися про ту армію, що в нього

вже є в наявності. Цілком зрозуміло, що він переживає за те, що ворог може напасти на нас і завдати багато шкоди війську, і тому тим неймовірніше, що він виявляє таку надзвичайну витримку. Не викликає сумнівів, що вже цієї ночі або завтра вранці буде все готове для переправи війська через річку, й більшість наших полків опиняться на тому березі, за винятком тих 5 чи 6, які, ми сподіваємося, будуть тут з години на годину. Принц Вюртенберзький, якого було поранено біля річки Березина, вже почуваче себе настільки добре, що вже вчора їздив верхи на коні поруч з Його величністю спостерігати за ворожим табором.

Я і т. д.

Із табору біля Головчина, 3 липня 1708.

Підписано: 3 липня 1708 за старим стилем.

капітан Джеффріс.

Пронумеровано під номером 2.

Лист 15. 4 липня 1708. Табір біля Головчина

Вельмишановний пане ³⁶.

27 числа минулого місяця увечері шведський король прибув до річки Друть, де ворожий загін перекинув місток і став табором на протилежному боці в маленькому селі під назвою Белиничі, яке вони оточили лінією укріплень для того, щоб перешкодити нашому пересуванню.

Наступного дня Його величність наказав спорудити міст через указану річку, і хоч роботи просувалися повільно, але ворог покинув свій табір без будь-якого опору й відступив на 2 з половиною милі, де стояли головні сили їхньої кінноти, які налічували (за словами дезертирів) 30 тисяч осіб. Це прискорило рух армії Його величності, яка рушила в дорогу того ж вечора, але за всю ніч пододала тільки півтори милі, упродовж усього цього часу Його величність перебував верхи на коні під великим дощем, який лив з часу початку нашого походу.

29 числа армія Його величності спокійно стояла, очікуючи свої загони, які мали підійти й приєднатися до нас.

30 числа вранці ми знову вирушили в дорогу й, пройшовши лише 1 милю, наблизилися до ворога настільки, що вже добре могли його бачити. Супротивник стояв за річкою Вабич біля лісу. Помітивши наше наближення, вони привітали нас пострілами з усіх гармат 3 артилерійських батарей, які потім з чіткою періодичністю обстрілювали наш табір упродовж дня.

1 липня ворог із самого ранку з усіх своїх 5 батарей розпочав обстріл нашого табору, який тривав безупинно весь день, завдаючи нам мінімальних втрат або й взагалі без шкоди для нас.

2-го числа ворожий обстріл уже був не таким сильним, як напередодні, але ядра попали в табір наших волохів, яким негайно прийшов на допомогу полк драгунів, який відбив атаку ворога та ще й захопив кількох полонених. Полонені нас запевнили, що в їхньому таборі нині перебувають 20 тисяч кіннотників і 8 тисяч піхотинців, а також 6 тисяч козаків під командуванням князів Меншикова й Гессен-Дармштадта ³⁷, фельдмаршала-лейтенанта Гольца та ще кількох генералів.

3-го числа Його величність наказав спільно спорудити понтонний міст для переходу загонів піхоти, які вночі прибули на підводах і потім, не знаючи, що ворог близько, стали табором за чверть милі від нас вище за течією річки.

Наступного дня о 4 годині ранку в районі мосту ми розпочали артилерійський обстріл батареї ворога, яка стояла на протилежному боці річки. Обстріл був такий несамовитий, що через півгодини їхні гармати було розбито, а вся батарея зруйнована; за цей час королівський гвардійський піхотний полк і полк Далекарлінса під особистим керівництвом короля переправилися через річку, хтось по містку, а дехто й убрід. У цьому король показав особистий приклад, першим кинувшись у воду, яка досягала йому плечей; полк кінноти й драгунів з королівськими драбантами під командуванням фельдмаршала Реншильда подолали річку вбрід. Близько 5 години битва стала настільки запеклою, що упродовж години нічого не було чути, окрім по-

стійних мушкетних пострілів з обох сторін. Ворожа піхота спочатку трималася стійко, король її весь час атакував, однак під прикриттям лісу вони знову опановували себе й відновлювали боротьбу, аж поки нарешті повністю не відійшли й не зникли в лісі, проте після цього вже не змогли з'єднатися з головними силами, щоб знову вступити в бій з королівською армією, король же не міг переслідувати їх через густий ліс і глибокі болота. Кіннота противника була значно чисельніша, щоб протидіяти нам: два наші драгунські ескадрони спочатку вступили з ними в сутичку, але сили виявилися настільки нерівними, що перевага ворога була десятикратною. Наші ескадрони були оточені подвійним або й потрійним кільцем, проте вони все ж героїчно прорвалися й потім продовжували відбиватися, аж доки інші загони не прийшли їм на допомогу. Від цього часу я помітив, що ворог втратив свою хоробрість і жодного разу упродовж бою вже не наближався так близько, щоб можна було вступити в рукопашний бій зі шведами, а, як правило, застосовував вогнепальну зброю з відстані 30 або 40 кроків, потім відходив, знову стріляв, стягував сили й знову стріляв і такий бій тривав аж до 7 години; Його величність дав команду всій своїй кінноті припинити стрілянину з рушниць і зі шпагами в руках атакувати ворога, проте мало де ми змогли наздогнати його, а коли вони випадково вскочили в болото, то звідти їх коні, маленькі й слабкі³⁸, уже не змогли їх настільки швидко витягнути, щоб врятуватися від нас. У підсумку ми були змушені за прикладом короля завершити бій, бо через ліси й болота в нас більше не було змоги переслідувати ворога. Наші втрати становили близько 400 убитих і 1000 поранених; генерал Врангель³⁹, який командував королівськими драбантами, був убитий на місці, а 43 вояки з його підрозділу були або вбиті, або поранені. Полк піхотної гвардії, полк кінноти й драгунів теж втратили немало видатних офіцерів, тому наше велике завзяття кинутися в бій можна було пояснити тим, що напередодні ми мали достатню кількість запасних підрозділів, які могли прийти нам на допомогу. Ось чому після битви нам мало було чим похвалитися або й взагалі нічим, окрім того, що ми залишилися на полі бою й захопили 15 маленьких мідних гармат, які ворог змушений був покинути⁴⁰. Що ж до втрат ворога, то тут ми маємо небагато відомостей, але, за свідченням дезертирів, понад 100 з них були убиті й приблизно вдвічі більше було поранено, одним із загиблих був генерал фон Шведе⁴¹, а із поранених – генерал Голцін⁴². Битву було завершено, ми стали табором на полі бою, де Його величність залишався аж доки поранених не було перев'язано, а мертвих не поховано. Я і т.д.

Із табору біля Головчина, 4 липня 1708 за старим стилем

Підписано: 4 липня 1708,

капітан Джеффріс.

Пронумеровано під номером 3.

Лист 16. 9 липня 1708. Табір біля Могильова

Вельмишановний пане.

Остання новина, якою я наважився потурбувати Вашу честь, була від 4 числа цього місяця після бою: тієї ночі ми залишилися на місці й стали табором на полі бою, за цей час поранені були перев'язані, а загиблі поховані; тоді ж удень до нас перебігли 14 чи 15 дезертирів, серед яких були майор, капітан і корнет, усі інші були їхньою особистою охороною.

6-го числа ми знялися з табору й пройшли тільки 2 милі до місця, де ворог планував вчинити нам опір, але відмовився від своєї затії через страх, який ми вселили в нього своєю останньою битвою; нас проінформували дезертири про те, що ворог не робив ні стоянок, ні навіть зупинок, аж доки не дістався Могильова, де вони спорудили місток і переправилися через Дніпро.

7-го числа Його величність усе ще залишався на місці.

8-го числа ми знову вирушили в дорогу⁴³ й, подолавши тільки півтори милі, дісталися Могильова, міста, яке є одним з важливих господарських центрів Королівства польського, досить великим і оточеним старою стіною; євреї тут перехопили від християн більшість торгівлі, яка в мирний час була тут розвинутішою, ніж у Москві та в інших місцях. Цього дня до нас перебігло ще більше дезертирів, які повідомили,

що біля Кописі (міста, яке належало великому коронному гетьману Сенявському) і Смоленська ворог готується дати нам бій.

9-го числа я скористався нагодою відвідати місто, де я виявив, що більшість мешканців тут становлять православні християни; їхні церкви побудовані в стилі, який подібний до католицьких храмів, із схожими іконами, їхні священики настільки неосвічені, що мало хто з них може говорити якоюсь іншою мовою, окрім російської, а найшанованіший святий, якому вони моляться, після Богородиці є Святий Миколай. Я помічав тут, як і в інших їхніх церквах, що біля вітваря ставлять дуже багато воскових свічок, маленьких і великих, які стоять укупі вперемішку, а над ними височіє одна дуже велика, і це все, за їхніми словами, символізує православних парафіян і царя як повелителя над ними.

Мені нема чого більше додати, окрім одного спостереження, яке я зробив після останньої суточки, а саме те, що шведи зараз отримують результати своїх же наданих московитам уроків, які вони дуже добре засвоїли і з часу бою під Нарвою здійснили значні удосконалення у військовій справі, і якщо раніше їхні солдати показували лише половину тієї відваги, що їм демонстрували офіцери (які в більшості підрозділів є іноземцями), то в останньому бою вони всі протидіяли нам дуже стійко. Залишаюся щиро ваш, я і т. д.

Із табору біля Могильова,
9 липня 1708 за старим стилем.
Підписано: 9 липня 1708.
капітан Джеффріс.
Зареєстровано під номером 4.

Лист 17. 17 липня 1708, Могильов

Вельмишановний пане.

Ми всі очікували, що ворог спробує вчинити нам опір у цьому місці, але насправді виявилось зовсім протилежне, а саме те, що супротивник полишив тут всі свої зручні позиції і, як нас повідомили, проклав найкращий з усіх своїх шляхів до Смоленська, де він має намір очікувати нас за подвійними укріпленнями. Цілком імовірно, що Його величність вирушить саме тією дорогою, щоб атакувати ворога, хоч він може потрапити в Росію й іншим шляхом і дійти аж до самих воріт Москви, проте більшість вважає, що король не залишить такі значні сили ворога у себе в тилу. Кожного дня ми очікуємо на команду перейти міст, що Його величність наказав спорудити через Дніпро біля цього міста, таким чином через 10 або 12 днів ми змогли б знову достатньо наблизитися до ворога, якби він мав досить мужності очікувати на нас.

Я чув, що військо під командуванням генерала Левенгаупта вже минуло Вільну; але чи буде він приєднуватися до нас, чи буде діяти окремо, я впевнено сказати не можу. Я і т. д.

Могильов, 17 липня 1708 за старим стилем.
Підписано: 17 липня 1708,
капітан Джеффріс.
Пронумеровано під номером 5.

Лист 18. 3 серпня 1708. Табір поблизу Могильова.

Вельмишановний пане.

Я не збирався турбувати Вашу честь під час цієї перерви, яка тривала чотири ночі ⁴⁴, оскільки не трапилося нічого, що могло б заслуговувати на вашу увагу. Ми очікували на нашу першу зупинку, яку Його величність зробить тут, розуміючи, що відпочинок буде коротким, і накази короля про термінове спорудження двох мостів через річку лише підтвердили нашу думку; але більшість з тих полків, які виявилися тоді неготовими до маршу, багато чого потребували і тепер повинні були забезпечити себе провізією на 6 тижнів, думали, що Його величність вирушить у дорогу не раніше, ніж через 8 чи 10 днів і шукатиме своїх ворогів, які зосередили свої сили в кількості 30 або 40 тисяч душ усього за 16 миль звідси у місці під назвою Горки, де вони спорудили

укріплення і, здається, вирішили дочекатися нашого прибуття. Виходячи з досвіду наших останніх подій, ми гадали, що ворожий опір не буде мати для нас дуже небезпечних наслідків, особливо якщо вони зробили б вибір на користь бою у відкритому полі, де наші війська мали б перевагу. На даний час їхні ватаги, які перебувають на протилежному березі, іноді турбують нас, перепливаючи, подібно до мисливських собак, річку й викрадаючи наших коней.

Два-три дні тому в нашому таборі московитськими партизанами було розповсюджено величезну кількість листівок, у яких йшлося про те, що в шведських публікаціях повідомляється про іноземців, які користуються в московитській армії зневагою й презирством, і вони часто змушені відмовлятися від своєї служби без оплати праці; у листівках містилося запевнення всіх, на кого це звернення було розраховане, що подібні публікації фальшиві й злісні й призначені для вселення у всіх невпевненості, а особливо у вихідців з Німеччини, і що ті, хто б відмовився від служби шведам і приєднався до них, отримали б вчасно належну їм платню, а у випадку звільнення, якби вони забажали покинути службу, окрім усього іншого, отримали б паспорти й рекомендаційні листи будь-якому монарху, до якого вони виявили б бажання потім приєднатися; проте я не помітив, щоб ці заклики на когось успішно подіяли⁴⁵. На минулому тижні до королівського стану від короля Пруссії прибув міністр⁴⁶, який мав сприяти шведам у веденні міжнародних справ, про що йшлося в офіційному листі. Гадаємо, що прусський посланець тут надовго не затримається, адже Його величність завжди дотримувався правила не дозволяти іноземним міністрам слідувати за його табором.

Я нещодавно отримав листа від наших купців з Риги, які запитували, чи у безпеці будуть товари підданих Її величності, які проживають у Росії, у випадку, якщо туди прибуде король Швеції; я розмовляв з монсеньйором Цедергельмом на цю тему, на що він сказав мені, що якщо бог захоче привести Його величність туди, то тим, хто є підданими Її величності й не проживає постійно в Московії, нема чого непокоїтися ні за себе, ні за свої товари, але він не міг гарантувати того ж для решти, хто має там сім'ї й проживає там, щодо чого він гадає, що вони нестимуть такий же тягар, як і піддані московитського царя. Я не вважаю своїм обов'язком надто перейматися їхнім благополуччям, на мою скромну думку, це не дуже має цікавити й Велику Британію, що такі її піддані, які оселилися в чужій країні і, ймовірно, ніколи не планували повернутися додому, повинні мати однакові з іншими привілеї й піклування Її величності.

Я смиренно прошу дозволу поздоровити Вашу честь із щасливим успіхом армії Її величності у Фландрії⁴⁷ і попросити бога благословити Її величність на довгу, щасливу, завжди сповнену перемог, владу.

Я і т. д.

Із табору поблизу Могильова,

3 серпня 1708 за старим стилем.

Підписано: містер Джеффріс, табір біля Могильова,

3 серпня 1708.

Отримано 22 серпня.

Лист 19. 16 серпня 1708. Табір за 3 милі від Могильова

Вельмишановний пане.

Наше пересування останнім часом було настільки повільним, а наші зупинки такі часті, що з 4 липня не сталося жодних важливих подій, з приводу чого, як тільки трапилася нагода, я надіслав Вашій честі звіт; 5 числа цього місяця Його величність вийшов з Могильова, але, оскільки армія була розкидана по території в пошуках провізії, йому довелося після переправи через річку Дніпро знову стати табором за півмилі від міста; після того, як армія переправилася через вказану річку, згідно з отриманими наказами були зруйновані мости й спалені понтони, які, як вважалося, були обтяжливими для транспортування. Його величність вирушив у дорогу о 8 годині ранку й подолав 2 з половиною милі до того місця, на якому ми зараз і перебуваємо й пробудемо, імовірно, кілька днів, аж доки армія не буде забезпечена провізією для

майбутнього походу. Ми не маємо чіткого уявлення про те, де зараз перебуває ворог, але Його величність залишив зліва Горки, де супротивник спорудив укріплення. Нас запевнили, що ворожа кавалерія вже покинула це місце й ми вважаємо, що їхня піхота зробить те ж саме після безперервної марної праці, затраченої на спорудження укріплених ліній та інших захисних робіт; до нас дійшли відомості з Лифляндії, що вороги підірвали укріплення Дерпта й мають наміри зробити те саме в Нарві, це змушує нас повірити в те, що ніяких бойових дій тут не буде, аж поки війська супротивника, які перебувають у тих місцевостях, не приєднаються до них, а можливо, й доти, доки ми не дійдемо до Смоленська. А тим часом вони залишають цю багату місцевість у такому становищі, за якого бідні мешканці, які здебільшого покинули свої будинки, будуть зазнавати значних злигоднів, коли повернуться додому після нашого відходу звідси ⁴⁸.

Чотири дні тому монсеньйор Канефер ⁴⁹, командуючий наших волохів, був захоплений у полон ворожим загоном калмиків; вони доставили його прямо до царя, який зустрів його з кращою гостинністю, ніж очікувалося. Мені сказали, що йому царем було надано дозвіл написати лист королю і що цей лист було доправлено московитським сурмачем у шведську армію, але його зміст тримається в секреті й ніхто не може вірно передбачити, що в ньому передали, багато хто вважає, що там містяться пропозиції щодо примирення; я нічого не можу сказати з певністю ні за, ні проти, але, на мою скромну думку, дії царя в Лифляндії не свідчать про такі наміри й мені здається, що навряд чи король Швеції буде домовлятися з царем, не отримавши достатньої сатисфакції, як і так само малоімовірно, що цар, маючи сухопутну армію в кількості 70 або й 80 тисяч регулярних військ, пристане на вимоги шведського короля. Проте мир у цих краях був би загалом для шведів бажаним, бо, за їхніми словами, вони сподіваються на кращий урожай у іншому місці. Я не знаю достеменно, що мається на увазі, але знаючи, що шведи ще зовсім недавно насолоджувалися перебуванням у Саксонії й сусідніх німецьких країнах і тому, імовірно, вони все ще плекають надію на повернення туди знову.

Кілька сотень панів країни, у якій ми зараз перебуваємо, вже запропонували свої послуги Його величності й вони щодня прибувають до нього для того, щоб іти зі шведською армією на Московію, де вони прагнуть помститися за ті кривди, що їм московити завдали; із таких людей Його величність планує сформувати полк.

Чи граф Левенгаупт зі своєю армією, що перебуває від нас на відстані, що не перевищує 12 або 14 миль, приєднається до нас чи діятиме самостійно проти ворога, цього ніхто точно сказати не може.

Я і т. д.

Табір за 3 милі від Могильова.

16 серпня 1708 за старим стилем.

Підписано: містер Джеффріс. Табір поблизу Могильова.

16 серпня 1708.

Отримано 25 серпня.

Лист 20. 1 вересня 1708. Воловники

Вельмишановний пане.

З такої безплідної пустельної місцевості, у якій ми нині перебуваємо, я був не в змозі запропонувати Вашій честі хоч якусь інформацію, гідну того, щоб ви звернули на неї свою увагу.

Ми вирушили в путь три дні тому й після кількох поворотів і вигинів шляху дісталися цього місця. З того часу, як ми покинули Могильов, армія просунулася вперед на 12 миль у напрямку Смоленська; після нашого приходу ми виявили, що ворог виставив кілька кінних постів з боку болота ⁵⁰, і незабаром зрозуміли, що за ними в лісі розташувалася табором ціла армія, яка мала перед собою вищезгадану трясовину, що прикривала її спереду і з флангів: це місце ідеально підходило ворогу для здійснення його планів і було дуже зручним для реалізації заздалегідь продуманого реваншу, який вони в такий самий спосіб планували здійснити вчора вранці. Наш табір розтягнувся в довжину на половину шведської милі із штаб-квартирою посередині війська,

коли 9000 російської піхоти і 4000 драгунів під командуванням генерала Алларта⁵¹ і Пфлуга⁵² вночі перейшли через болото і о 7 годині ранку під прикриттям густого туману підійшли до 4 наших полків, які були на правому фланзі й не мали зовнішньої охорони; ворог атакував полки генерала Роуза⁵³ й полковника Сперлінга⁵⁴ до того, як вони змогли зайняти оборонні позиції, й спочатку не завдав їм особливої шкоди; але полковник Розенштірна⁵⁵ і полк Делакарліанса з деякими іншими полками, що прийшли їм на допомогу, змусили противника безладно відступати, а полк Делакарліанса вступив з ними в сутичку біля болота, поливши їх градом куль від своїх мушкетерів; ми втратили близько 200 чи 300 вояків на місці, серед яких полковник Розенштірна й кілька офіцерів нижчих звань; полковник Сперлінг, його полковий лейтенант, майор і кілька капітанів були поранені, а також 400 чи 500 інших офіцерів і рядових солдатів: за моїми підрахунками, втрати ворога налічували близько 700 на місці, а за відомостями, отриманими від дезертирів, кількість поранених перевищувала 2000. Подійкують, що ця спроба атакувати нас була здійснена з метою посіяти серед нас паніку, аби ми підтягнули сюди основні наші сили, щоб цар зміг без особливого супротиву перейти болото десь у іншому місці й напасти на решту нашої армії, але коли його військо наткнулося на 4 наші полки, які там стояли й відкинули їх, він відмовився від цього плану, і його армія, відпочивши до кінця дня, знялася з табору вночі об 11 годині.

Шведи з усього того, що відбулося, тепер мають визнати, що московити засвоїли їхні уроки значно краще, ніж це було після боїв під Нарвою чи Фрауштадтом, і хоч вони якщо й не перевершують саксонців ні в дисципліні, ні в доблесті, а їхня кіннота дійсно не в змозі суперничати з нашою, проте їхня піхота дуже стійка й завзята і якщо не йти на неї в атаку врукопашну, то її дуже важко розосередити або збентежити, попри це, найвірогідніше, вони не наважаться вступити з нами у відкритий бій, але спробують це зробити зненацька, одночасно знищуючи нашу провізію, щоб на відстані руйнувати нашу армію, що цілком реально в цій місцевості, де мешканці приховують продукти й кидають свої будинки, а ворог спалює все на своєму шляху. Поки що ми перебуваємо у більш-менш стерпних умовах стосовно наявності всього необхідного, але якщо ворог продовжить застосовувати й у своїй власній країні ті ж методи, які він почав застосовувати в цій, то я небезпідставно вважаю, що в цьому випадку йому не знадобиться проти нас ніяка зброя, а голод і нестатки самі виженуть нас звідси геть.

Я і т. д.

Воловники, 1 вересня 1708 за старим стилем.

Підписано: Воловники, 1 вересня 1708,
містер Джеффріс.

Отримано 10 червня 1709.

Пронумеровано під номером 1.

Лист 21. 12 вересня 1708. Мигновичі

Вельмишановний пане.

4 числа цього місяця ми знялися з табору під Воловниками, де ми отримали звістку, що цар відіслав більшість своєї піхоти до Смоленська, а генерал Баур, який нещодавно повернувся з Ліфляндії і привів 20-тисячну армію, стежить за нашим переміщенням. Ми пересувалися упродовж 3 днів, не вступавши в жодні збройні сутички, але 8 числа окремих загін із 4000 російських драгунів під командуванням генерала Мікоша⁵⁶ був відісланий з метою атакувати нас під час походу. Вони вчинили цей напад, маючи дуже вигідне місце розташування під прикриттям чагарників, однак при цьому вони не помітили полків, що проходили мимо. Ці полки перед тим зосередилися разом поза гущавиною й ударили по супротивнику, після першої атаки 3 роти ворога були оточені й охоплені панікою, але решта вчасно поспішила їм на допомогу, а інші з тієї ж бойової лінії також пішли в атаку, але були не лише відкинуті, але й втратили більше 100 вояків на місці, не рахуючи полонених, серед яких полковий лейтенант і майор. Через два дні вони здійснили ще одну подібну акцію під час нашого переходу до нинішнього місця розташування⁵⁷, яке певною мірою давало їм ще більше переваг, ніж напередодні, й могло мати фатальні наслідки для всієї нашої армії, але, на щастя,

сам бог захистив Його величність, який прямував попереду загону кінноти. Нас було атаковано й оточено понад 20 ескадронами ворога ще до того, як будь-яка необхідна допомога змогла прийти до нас. Ворог розбив наголову загін короля, який налічував близько 30 солдатів, майора, капітана та двох генерал-ад'ютантів, один з яких загинув у слушний момент, бо коли Його величність втратив свого коня, якого застрелили під ним, він негайно осідлав ад'ютантського, який на той час перебував без вершника⁵⁸. Принц Вюртенберзький у цьому безладі опинився перед ескадроном московитів і віддав команду йти на прорив, але, не будучи до кінця впевненим у своєму офіцерові, який був на чолі підрозділу, принц перед ним оголив свою шпагу й понісся через оточення до шведів, ризикуючи втратити своє життя або бути захопленим ворогом, який здійснив по ньому кілька пострілів, які, на щастя, були невлучними. Зробивши свою справу, московити з незначними втратами відступили за болото, де князь Меншиков стояв з основними силами кінноти і куди Його величність навіть не думав пориватися, щоб там їх переслідувати. Армія Його величності всю ніч знімалася з табору, щоб атакувати ворога рано вранці, якщо він стоятиме непохитно, але ближче до ночі супротивник відкрив вогонь у напрямку сіл по той бік болота і близько опівночі зник.

Я не в змозі достатньо описати Вашій честі велику кмітливість нашого ворога, який якнайповніше використовує всі способи вправності солдат, щоб турбувати й утримувати нас більшу частину доби в бойовій готовності, ця постійна втома й нестача продуктів, які починають усе більше й більше тиснути на нас і вже спричинили ремствування в армії, можуть мати найгірші наслідки, якщо найближчим часом не відбудуться зміни на краще: ми зараз змушені виживати, віднаходячи те, що заховане під землею, і таким чином, на нашу думку, ми зможемо ще протриматися якийсь час, але якби ударили раптові морози й позбавили нас цих засобів, то я побоююсь, що замість грізної армії Його величність привів би до Росії купку помираючих від голоду жебраків.

Я і т. д.

Мигновичі, 12 вересня 1708.

P. S. Нещодавно ми отримали новину, що граф Левенгаупт 10 днів тому переправився через Дніпро з 12-тисячною армією, але гадаємо, що він не приєднається до нас аж доки ми не підійдемо поближче до Смоленська.

Підписано: Мигновичі, 12 вересня 1708,

містер Джефферіс.

Отримано 10 червня 1708.

Пронумеровано під номером 2.

Лист 22. 18 вересня 1708. Табір за півмилі від Кричева

Вельмишановний пане.

Я маю лише додати до своєї минулої реляції від 12 числа цього місяця, що ми з того часу перебуваємо в цій спустошеній місцевості за півмилі від кордону з Московією, де ми не виявили нічого, окрім згарищ і руїн, а великі села перетворилися в малі, та й від тих залишилися одні назви. До нас також дійшли відомості, що схожі руйнування тягнуться аж до Смоленська, це справило на Його величність таке враження, що він відмовився від переслідування ворога й повернув праворуч з наміром, як припускають, піти в Україну; це країна, що належить московитам, дуже багата на все необхідне і де жодна з армій ще не побувала: генерала Лагеркрону⁵⁹ вже туди відряджено з 6000 вояками, щоб запобігти будь-яким планам московитів, які можуть перешкодити нашому маневру. Учора генерал перетнув річку Сож поблизу Кричева, де він перехопив великий обоз із провізією, яку везли московитам, і цей день став найкращим днем на всьому нашому шляху до кордону. Вхід до цієї країни не лише забезпечить армію Його величності провізією, але й дасть йому нагоду переконати генерала Мазепу, який нині командує козаками супротивника й має свої володіння в цій місцевості, прислухатися до голосу розуму.

Багато хто говорить, що генерал Левенгаупт переправився через Дніпро поблизу Орші, проте маловірогідно, що ми можемо на нього розраховувати. Я і т. д.

Шведський табір за півмилі від Кричева,
18 вересня 1708 за старим стилем.
Підписано: поблизу Кричева, 18 вересня 1708,
містер Джеффріс.
Отримано 10 червня 1709.
Пронумеровано під номером 3.

Лист 23. 7 жовтня 1708. Табір біля Мглина за 4 милі від Стародуба

Вельмишановний пане.

Мені дуже прикро, що доля занесла мене настільки далеко; це утруднює доставку кореспонденції, перешкоджає виконанню моїх обов'язків і не дає повною мірою висловлювати Вашій честі моє шанування, яким я вам зобов'язаний; на даний час минуло вже [?] тижнів⁶⁰, відколи ми не обмінюємося листами і я побоююсь, що труднощі з цим будуть лише зростати, оскільки ми все більше заглиблюємося в країну, де і позаду, і з усіх боків від нас перебувають московити, а козаки, у чюю країну ми зараз увійшли, знаходяться спереду від нас. Останній перехід Його величність розпочав відтоді, коли ми 20 числа минулого місяця полишили Кричев, марш було здійснено через великий ліс і пустельну місцевість, а це дорого обійшлося Його величності, бо за 25 миль шляху загалом було добуто дуже мало засобів для існування й практично нічого для наших коней; якщо додати до цього тривалу втому від щоденних переходів, пильність нашого ворога, який тримав нас напоготові і вдень, і вночі, а також хвороби, які періодично поширювалися серед нас, то спадає на думку, що ми більше втратили під час цього блукання, ніж якби ми дали ворогу бій. У даний момент ми тішимося надією на те, що ми увійдемо в країну, у якій протікають молочні й медові ріки; на те, що генерал Левенгаупт незабаром підсилить нашу армію, додавши до неї 11 чи 12 тисяч вояків; на те, що генерал Мазепа оголосить про приєднання до нас; уже напевно відомо, що Його величність відіслав кур'єра з листом до Батурина, де знаходиться резиденція Мазепи, щоб запросити його об'єднатися з нами й надати нам зимові квартири в Україні; я ще не зовсім упевнений, що він погодиться, хоч, на мою скромну думку, якби король Швеції не мав ніяких гарантій на успішність цієї заги, він би не стомлював свою армію таким далеким походом, а повернув би до річки Двіни, де він мав би достатньо продовольства, новобранців для своєї армії, гарну нагоду для об'єднання з графом Левенгауптом і значно ближчу дорогу для вторгнення в Росію.

План Його величності, який передбачав відрядження генерала Лагеркрона із 6000 вояками для перекриття шляху, яким змушені були б пересуватися московити, якби вони увійшли до цієї країни, зазнав невдачі, оскільки командири збилися з правильного шляху; це дозволило генералу Шереметьєву⁶¹ чудову нагоду отримати підкріплення приблизно 20 чи 30 тисячами солдатів, які перебувають постійно перед нами й дуже часто турбують нас як під час походу, так і тоді, коли ми посилаємо загони для поповнення запасів продовольства.

Учора ми чули гучні гарматні постріли, які лунали з міста, в якому перебував московитський гарнізон і яке було за півмилі від нас; після того ми дізналися, що це було святкування з нагоди перемоги московитів над графом Левенгауптом на річці Сож, щодо якої ми ще не маємо достовірних відомостей; але я припускаю, що там відбулося не те, на що ми сподівалися, бо більшість інформації тут намагаються приховати, а те, що обговорюють вільно, не містить нічого, окрім похвал на адресу цього графа стосовно того, як він уміло керував діями під час бою й відступу. Я і т. д.

Із табору біля Мглина,
4 милі від Стародуба,
7 жовтня 1708 за старим стилем.
Підписано: Мглин, 4 милі від Стародуба,
7 жовтня 1708,
містер Джеффріс.
Отримано 10 червня 1709.

Лист 24. 28 жовтня 1708. Шептаки, 1 миля від Новгород-Сіверського

Вельмишановний пане.

Ми безупинно рухалися з того часу, як полишили Мглин 8 числа цього місяця. 9 числа ми минули Стародуб, де Його величність не збирався зупинятися на відпочинок, бо там перебував сильний гарнізон московитів, який був рішуче налаштований на енергійну оборону; затим через півмилі ми зустріли авангард графа Левенгаупта, а наступного дня з'єдналися з його армією⁶². Тоді ж ми отримали реляцію про його сутичку з московитами біля Пропойська й відповідно я зміг здобути якнайкращу інформацію, яку й наводжу нижче. Московити мали достатньо часу для того, щоб 28 числа минулого місяця показати, на що вони здатні, наші війська спочатку гадали, що це були лише окремі ворожі підрозділи, які не заважали нам продовжувати рухатися аж до тієї ночі, коли ми були змушені стати табором у вузькому місці, оточеному лісом і болотами; 29 числа уранці шведи побачили, що увесь ліс наповнений московитами, які вишикувалися в бойовому порядку для атаки, наші ж із свого боку зробили все краще, що тільки змогли зробити; о 10 годині перша сутичка розгорілася між кіннотою обох армій, але ворог відступив до лісу, а наші підрозділи, що кинулися їх переслідувати, потрапили в оточення до їхньої піхоти, яка залягла непомітно в чагарниках і накрила їх жажливим вогнем, який змусив шведів знову відійти на колишні позиції, звідки вони потім знову погнали ворожу кінноту, але вже не наважилися переслідувати її до лісу, побоюючись піхоти, яка затаїлася в засідці, очікуючи на них; так бій тривав до 7 години вечора аж поки безперервними атаками сторони настільки стомили одна одну, що самі розійшлися. Можливо, незначна перевага в цій сутичці була за шведами, бо вони вільно маневрували й не мали зайвого багажу із собою, а кілька тисяч шведських солдатів, які не брали участь у бою, залишалися з обозом; проте істотної переваги ніхто не мав, обидві сторони залишилися на своїх позиціях, уцілілими залишилися майно й гармати; але генерал відіслав поранених з обозом до маленького селища, яке було неподалік, їх супроводжував окремий загін, який мав потім знищити вищезгаданий обоз, щоб він не потрапив до рук ворога. Одночасно до цього села увійшли ворожі козаки, які не лише захопили залишки майна, але й повбивали поранених і взяли в полон тих, хто з ними був, врятуватися вдалося лише кільком особам. Опівночі шведи вирушили далі, ворог або не хотів, або був неспроможний завадити їм, хоч вони були оточені з усіх боків; шведи рухалися всю ніч і наступного дня досягли річки Сож, яку вони вирішили перетинати вплав, скинувши з коней багаж, який призначався для потреб піхоти. Кілька з них потонули; але не встигли ще всі перетнути річку, як на тому березі зіткнулися з кількома загонами ворожих козаків; проте ті не наважилися атакувати шведів, але продовжували турбувати їх упродовж усього походу, аж доки вони не приєдналися до нас. За підрахунками, армія Левенгаупта перед цим боєм налічувала близько 12 тисяч вояків, з яких 7 тисяч перебували в чудовій бойовій формі; ми втратили 2 полковників, 9 полкових лейтенантів, 2 генерал-ад'ютантів і 2 майорів, а ще 16 одиниць залізних гармат, які генерал був змушений покинути вночі під час відступу. Кілька захоплених тоді полонених повідомили нам, що у вищезгаданій битві брала участь уся московитська армія.

Уже достеменно відомо, що генерал Мазепа оголосив про приєднання до шведів, учора він здійснив свій перший візит до Його величності, який його люб'язно прийняв; тут побутує думка, що ми залишимося на цих квартирах доти, доки кілька тисяч його козаків не приєднаються до нас, а згодом ми вирушимо далі за річку Десну. Я і т. д.

Шептаки, 1 миля від Новгород-Сіверського,

28 листопада 1708 за старим стилем⁶³.

Підписано: Шептаки, 28 листопада 1708,

містер Джефферіс.

Отримано 10 червня 1709.

Пронумеровано під номером 5.

1. Цей лист не був отриманий.
2. Кжиштоф Кіпріан Урбанович, полковник польської армії, відступав з Карлом XII до Бендер і пішов на службу до росіян після 1719 р. Помер у 1731 р.
3. Грегор Антоній Огінський, гетьман війська Великого князівства Литовського, супротивник сім'ї Сапеги, який приєднався до короля Станіслава. Тому Огінські та їхніх послідовники воювали на боці росіян проти шведів. Огінський помер у 1709 р.
4. Цікаво порівняти перший абзац цього листа зі змістом того повідомлення, яке було відправлене Гермеліном Робінсону і таким чином потрапило в Уайтхолл, і яке увійшло до листа Робінсона Бойлю від 2/13 квітня 1708 р.: «Наші вороги відступали до своїх кордонів з такою поспішністю, що не мали часу для спустошення місцевості, як вони це планували. Як тільки ми зупинилися, вони послали назад кілька загонів, щоб ті спалили й зруйнували все те, що вони полишили. Але наші війська були готові протистояти їм, ворог був змушений відступити, а частина наших сил просунулася на 10 миль за Мінськ. Через деякий час Його величність уже наблизиться до московитського кордону, але не має наміру перетинати його до тих пір, аж поки земля не вкриється травою».
5. Цей лист не був отриманий.
6. Адам Людвіг Левенгаупт (або Лейонгуфвуд), полковник, 1659–1719, шведський генерал, який довго служив у військах, які перебували за межами Швеції, ще до початку Великої Північної війни. На момент написання листа командував армією в Курляндії. Капітулював під Переволочною в 1709 р. і помер як військовополонений у Москві.
7. Карл Піпер, полковник, 1647–1715, шведський державний службовець, який брав участь у поході Карла XII як начальник канцелярії, іноземні дипломати називали його або першим міністром, або прем'єр-міністром. Потрапив у полон під Полтавою і помер у Росії у 1715 р.
8. Чарльз Уїтворт, пізніше барон Уїтворт, 1675–1725, уповноважений міністр, а потім (з грудня 1709 р.) надзвичайний посол до царя Петра в 1704–1710 рр.
9. Це перший лист, адресований Генріху Бойлю (пізніше лорд Карлетон, ?–1725), який займав посаду державного секретаря (міністра) у Північному департаменті від лютого 1707 до вересня 1710 р.
10. Про ці новини Джеффріс, імовірно, дізнався із друкованих видань або через приватне листування.
11. Джеймс Едвард висадився в Шотландії в березні 1708 року, але французький флот, який його підтримав, був розбитий адміралом Бінгом, а самозванець був змушений знову втікати до Франції.
12. Ім'я цього дворянина достеменно не з'ясоване.
13. Казимір Ян Сапега, гетьман великий литовський, співпрацював із шведами з 1702 по 1708 рік, потім відійшов від політики. Помер у 1720 році.
14. Це перший лист, офіційно отриманий Джеффрісом від початку військової кампанії, і є найімовірніше одним з тих, що містяться в книгах вхідної іноземної кореспонденції 104/154 і який написаний у формі меморандуму від 13 лютого 1708 р., що має назву: «Циркуляр за підписом містера Бойля, міністра, що доводить до відома міністерські вказівки, відсланий містеру Джеффрісу і є аналогічним тому, що відіслали серу Філіпу Медовсу, вміщений у Книзі імператорів, арк. 31».
15. Карл Густав Реншильд (Реншюльд або Реншіюльд), граф, 1651–1722, шведський фельдмаршал і королівський радник, який потрапив у полон під Полтавою, але був обміняний у 1718 р.
16. Ян Сапега, небіж Казимира, управитель Бобруйська (Бобройськ), став гетьманом великим литовським, як тут зазначено, у 1708 р. Пішов на службу до росіян у 1713 р., помер у 1730 р.
17. Михайло Сервацій Вишневецький, князь, 1680–1743, заступник гетьмана великого литовського. Спочатку боровся проти шведів, а після Альтранштадського договору приєднався до короля Станіслава. Відвідував Бендери у 1712–1714.
18. Адам Миколай Сенявський, граф, гетьман великий коронний у 1706 р., опонент короля Станіслава, помер у 1726 р.

19. Значна кількість кореспонденції, присвяченої цій тематиці, знаходиться в Зібранні державних іноземних паперів 88/17 і 82/24 та в Зібранні іноземної вхідної кореспонденції 104/153 і 154. Можна порівняти із джерелами, які містяться в зібраннях державних іноземних паперів та іноземної вхідної кореспонденції у Голландії за цей період. Наприклад, книга Карла Густава Гільдебранда «England och Sverige, 1707. Nagra bidrag», К. Р. А., 1937, на стор. 176–201 описує вихід шведської армії із Саксонії. У книзі авторства Мілна, Т. Р. Н. С., 1948 на стор. 85 міститься помилкове твердження, що Станіслава визнали в Англії ще до того, як шведська армія залишила Альгранштадт. Напередодні розмови Цедергельма з Джеффрісом на цю тему Гермелін у листі до Робінсона вживає фразу «не як міністр, але як друг». Ці слова вперше з'являються в листі від 2/13 квітня 1708 р. (цитата дослівно вміщена в листі до Бойля), який Робінсон написав до Мальборо. Посол під час перекладу вніс деякі корективи в «окремі вирази» з листа Гермеліна, про що він сам і зізнався: «я краще пом'якшу переклад і зішлося на зайнятість шведського короля, що так і є, але більше тому, що визнання Станіслава так довго відкладається».

20. Лист Гермеліна і аргументи Робінсона (це визнання Станіслава образило б царя менше, ніж підтвердження укладення договору, який передав його слуга Паткуль до шведів, договору, який би зачіпав «його честь»; це б означало, що королівська армія приєднується до Станіслава і його визнання тому було б зараз доречно) мали ефект і Станіслава визнала королева Анна. Робінсон прокоментував (лист до Бойля від 19 червня 1709 за новим стилем), читаючи лист Джеффріса від 12/23 травня, що ці новини поки що не дійшли до шведської армії, сподіваючись, «що такий крок потрібно зробити якомога делікатніше, а не так як раніше, під наполегливим тиском». Децю пізніше (там само, лист від 10 липня 1708 за новим стилем) Робінсон у листі повідомив: «Пан Гермелін повідомив мені, що він дуже задоволений тим, що Її величність визнала Станіслава королем, про що передали його володарю королю та іншим; і запевнив, що це був прояв справжньої дружби Її величності». Для порівняння: Sbornik, т. 50, номер 10, Бойль до Уїтворта, Уайтхолл, 18 червня 1708 (старий стиль), а також лист 13.

21. Таке саме повідомлення, датоване одним днем раніше, 30 квітня/11 травня, Джеффріс також написав Робінсону, але зміст цього листа невідомий.

22. Цей лист випадає із їхнього хронологічного порядку.

23. Джеффріс спочатку написав «I am told», а потім змінив «am» на «have», забувши додати «been». Згадка про козацьке вторгнення є звісткою про заколот донських козаків під керівництвом отамана Булавіна.

24. Томас Кніперкрона, шведський резидент, що проживав у Москві з 1689 р., був заарештований 9 жовтня 1700 р., звільнений після переговорів про обмін військово-полоненими у 1707 р.

25. Андрій Якович Хилков, князь, російський посол до Карла XII, прибув 27 липня 1700 р., був заарештований 9 жовтня 1700 р.

26. Арвід Аксель Мардефельд, барон, офіцер шведської армії з 1677 р., отримав звання генерала в 1706 р., помер у Литві, як тут зазначено, 18 травня 1708 р.

27. Битва під Калишем 27 жовтня 1706 р., в якій війська Росії та Августа завдали поразки Мардефельду.

28. Дивися повідомлення в листах Робінсона до Бойля в Гамбург, які були написані в межах 8 травня, 1 червня, 3 і 10 липня 1708 р. (усі за новим стилем). Перший лист повідомив чутки «про важливі події в Литві»; другий лист спростував їх. Третій лист, у якому містилися відомості з Вільни від 17 червня за новим стилем, і в них було сказано: «які стверджують, що шведська армія не в дорозі, а перебуває в готовності в будь-який момент вирушити в довгоочікуваний похід», у той час як у четвертому листі говорилося: «повідомлення про події в Литві дуже дестабілізували шведів, вони почали втрачати віру в себе». Усі листи одноставні, що шведська армія 16 числа минулого місяця була вже в поході, але є невеликий сумнів, що вона вже перебувала на землях московитів. Плани щодо скинення царя з трону стали вже відомі широкому загалу.

29. Максиміліан Еммануель, принц Вюртенберзький, 1689–1709, служив у Карла XII з 1702 р., був взятий у полон під Полтавою і незабаром після цього помер. Джеффріс пише його ім'я Wurttemberg, як тут, або Wirtemberg.

30. Олександр Данилович Менжиков (Менчиков, Меншиков), князь, 1673–1729, російський офіцер, генерал з 1706 р., фельдмаршал з 1709 р. Джеффріс пише його ім'я Menchikof, як тут, або як Menchikoff (листи 15 і 27).

31. Генріх фон дер Гольц, 1648–1725, саксонський дворянин на службі в Росії у 1705–1710 рр.

32. Адольф Фелікс Бауер (Баур), уродженець Гольштейна, на службі в Росії з 1700 р. Генерал-лейтенант з 1706 р., генерал з 1716 р.

33. Карл Евальд фон Ренн (Рене), барон, 1663–1716, імовірно народився у Швеції, на службі в Росії з 1702 р., мав звання генерал-лейтенанта з 1706 р., отримав звання генерала після Полтави. Джеффріс пише його ім'я Rhen, як тут, або як Ren (листи 26 і 27).

34. Станіслав Понятовський (Поніатовський), граф, 1676–1762, польський генерал артилерії, який з 1702 р. підтримував Станіслава й шведів. Супроводжував Карла XII до Бендер.

35. Про цього пана нічого не відомо.

36. У цьому листі, як і в листі за номером 16, ми можемо бачити ознаки того, що Джеффріс вів щоденник (ще не досліджений), витяги з якого (лист 27) ми наводимо нижче.

37. Фредерік Гессен-Дармштадтський, князь, 1677–1708, перебував на службі в росіян у званні фельдмаршала-лейтенанта. Помер від рани, отриманої під Лісною у 1708 р. Джеффріс спочатку написав «Ангальт-Дессауський», проте князь Леопольд Ангальт-Дессауський, відомий генерал, воював на боці коаліції проти Франції.

38. Для порівняння: див. Sbornik, т. 50, лист 6, Уїтворт до Харлі, Москва, 12/23 травня 1708, повідомлення офіцера російської армії про те, що у їхніх драгунів були «хворі коні».

39. Отто Врангель Адинальський, барон, після військової служби в молоді роки в саксонській армії перейшов до Карла XII на початку Північної війни в 1700 р. Став генерал-майором у 1707 р., загинув у бою під Половчином, як тут зазначається.

40. Інші автори листів, наприклад Цедергельм у листі від 5 липня 1709 р. (за шведським стилем), наводять значно більшу кількість захоплених гармат.

41. Вільгельм фон Шведен, генерал-майор на службі в росіян, який загинув у битві під Головчином, як тут зазначається.

42. Михайло Михайлович Голіцин, князь, 1675–1730, російський офіцер у званні генерал-майора з 1708 р.

43. Для порівняння: з листа Робінсона до Бойля у Гамбург від 4 вересня 1708 р., де зазначається: «я не чув підтвердження тому, щоб шведський король, вийшовши до берегів Борисфену 8 липня за старим стилем, ще не переправився через річку. Те, що ця зупинка дає підстави повідомляти про перерву в русі армії, зовсім не відповідає дійсності».

44. Це міг бути пропущений лист, який Джеффріс згадує як такий, що передує листу за номером 18 і між якими часовий проміжок у чотири доби. Справжній проміжок між листами 17 і 18 дещо більший.

45. Цедергельм додає, що листівки не потрапили туди, де стояли німецькі полки.

46. Давид Натаніель фон Зільтман, барон, прусський генерал-лейтенант. Також у листах 28 і 29, поданих нижче, і в пізніших листах Джеффріс подає його ім'я (тільки в період, до якого відносяться листи, опубліковані тут) як Зількман. На даний час варіантів написання цього імені дуже багато, зокрема Адлерфельд подає його як Сіт-тман, Нордберг як Зельтман, Уїтворт як Зількман і Зілтман; О. Гайнц на стор. 221, примітка 2, пише фон Зюльтерман, а Ф. Карлсон на стор. 372 пише Зюльтман (публікації до 1885 р.).

47. Перемога біля Ауденарде 11 липня 1708 р. за новим стилем, коли герцог Марльборо та Євген Савойський завдали поразки Луї Вандому та герцогу бургундському.

48. Ця турбота про цивільне населення, яка простежується в декількох листах Джеффріса, наприклад у листі 10, імовірно, є типовою для невійськової людини.

49. Габріель Отто Канефер, уродженець Лівонії, перебував на службі у шведській

армії з 1702 р., командував полком волохів, був захоплений у полон, як тут зазначається, і пізніше засланий до Сибіру.

50. Це відома битва під Молятичами (Малятичами) 31 серпня 1708 р., в якій росіяни вперше здійснили атаку на шведів.

51. Людвіг Ніколас фон Галларт, барон, німецький офіцер, який перед тим, як піти на службу в російську армію, де він дослужився до генерала, довгий час перебував на військовій службі в австрійській та саксонській арміях. Помер у 1727 р.

52. Пфлуг, уродженець Німеччини, офіцер російської армії, отримав звання генерал-майора у 1707 р. і генерала в 1708 р.

53. Карл Густав Роуз Гельмзетерський, барон, 1655–1722, в юності служив у австрійській армії, вступив до шведської армії в 1677 р., став генерал-майором у 1706 р. Був взятий у полон під Полтавою і помер по дорозі додому з Росії. У листі 26 Джеффріс пише його ім'я як Роос.

54. Каспер Отто Сперлінг, граф, 1644–1709, служив у французькій армії перед тим, як вступив на службу до шведів у 1695 р. Став полковником у 1706 р., був убитий під час штурму Веприка 7 січня 1709 р.

55. Нільс Розенштірна, вступив на військову службу в 1685 р., служив у французькій армії в 1694–1695 рр., перейшов на службу до шведів у 1701 р., став полковником у 1705 р., загинув під Молятичами, як тут зазначено.

56. Генерал-майор Мікош згадується в Sbornik, т. 50, стор. 70 у списку офіцерів, який наводить Уйтворт у своєму листі в Уайтхолл від 17/28 вересня 1708 р.

57. Мова йде про відому битву під Раєвкою (Rajovka) 10 вересня 1708 р.

58. Туре Хорд Сегерштадський, 1669–1708, поступив на військову службу в 1690 р., служив за кордоном у 1691–1696 рр., став капітаном у 1700 р., а генерал-ад'ютантом у 1706 р. Загинув під Раєвкою, як тут зазначається.

59. Андерс Лагеркрона, 1660?–1739, вступив на військову службу в 1679 р., став генерал-майором у 1704 р. Відступав із Карлом XII до Бендер, повернувся до Швеції у 1711 р.

60. Переплетення листів утруднює визначення того, 3, 5 чи 6 тижнів минуло; якщо підрахувати час між останнім відсланим (лист 22) і цим листом, то інтервал складе 3 тижні.

61. Борис Петрович Шереметьєв (Щереметьєв), граф, 1652–1719, російський фельдмаршал з 1702 р., прийшов на армійську службу в 1669 р. Джеффріс у листі 30 пише його ім'я як Череметоф.

62. Біля Труханова 15 жовтня 1708 р. (за шведським стилем), на півдорозі між Костеничами й Стародубом. До того, як ці новини надійшли від Джеффріса (їх не було до 10 червня 1709 р.) Уйтхолл їх отримав від Робінсона, який у листі до Бойля з Гамбурга 6 листопада 1708 р. за новим стилем повідомив «новини про поразку шведської армії під командуванням генерала Левенгаупта, яка налічувала приблизно 9 тисяч піхоти і 2 чи 3 тисячі кінноти. Повідомлялося, що шведське військо за 9 миль від Дніпра було атаковане 24-тисячною армією із самим царем на чолі. Як було зазначено, у бою загинув шведський генерал і багато офіцерів, а вдалося врятуватися не більше ніж 300 піхотинцям, усі гармати, майно й 6 возів, навантажених усім необхідним для королівської армії, було захоплено. Здається, не викликає сумнівів те, що відбулася велика битва й шведи програли, але щодо інших деталей можуть виникнути питання». У листі від 20 листопада за новим стилем Робінсон додає: «У всіх листах постійно повторюється факт поразки армії генерала Левенгаупта, але не інші деталі, які згадуються лише по одному разу».

63. Цей лист Джеффріс помилково датував 28 листопада замість 28 жовтня. Вірна дата очевидна через згадку про прибуття Мазепи, яке сталося «вчора» (він прибув до шведського табору 27 жовтня за шведським стилем), і через наведений Джеффрісом факт стосовно того, що армія ще не перетнула Десну (це відбулося 3 листопада за шведським стилем).

РОЗВІДКИ

УДК 94 (477.51) «1917»

Дмитро Казіміров

ДО ПИТАННЯ ПРО ФОРМУВАННЯ МІСЬКОЇ МІЛІЦІЇ В ЧЕРНІГОВІ НАВЕСНІ 1917 р.

У статті розглядається процес становлення міської міліції в Чернігові в березні – квітні 1917 р. Висвітлюється спільна діяльність гласних Чернігівської міської думи та губернського виконавчого комітету представників громадських організацій щодо напрацювання положення про міліцію Чернігова, реорганізацію, визначення організаційної структури та посадових окладів її співробітників. Водночас говориться про перші кроки в роботі чернігівської міліції та аналізуються заходи органів місцевого самоврядування щодо реорганізації установ колишньої поліції, що в цілому мали досить поміркований та виважений характер.

Ключові слова: Чернігів 1917 р., міська міліція, Чернігівська міська дума, губернський виконавчий комітет представників громадських організацій.

Забезпечення законності та охорони правопорядку є одним з ключових завдань центральних та місцевих органів влади в будь-якій державі, особливо в переломні періоди її існування. Лютнева революція 1917 р. зумовила швидкий демонтаж системи владних та силових відомств царської Росії та поставила на порядок денний необхідність оперативного вирішення питання про заміну цих структур. 4 березня 1917 р. прем'єр-міністр та одночасно міністр внутрішніх справ Тимчасового уряду князь Георгій Львов віддав розпорядження, згідно з яким губернатори та віце-губернатори звільнялися зі своїх посад та передбачалася заміна поліції міліцією. 11 березня 1917 р. вийшла постанова Тимчасового уряду про запровадження міліції та «Тимчасове Положення», яким регламентувалася її подальша діяльність. Формування системи охорони порядку переходило до відання органів місцевого самоврядування, які визначали необхідну кількість штатних одиниць та їхнє грошове утримання. Міністерство внутрішніх справ, що мало здійснювати загальне керівництво, видавати нормативні акти, проводити ревізії, насправді мало номінальний вплив. Воно відіграло лише роль консультанта та, в кращому випадку, координувало роботу підлеглих підрозділів [9, с. 22; 5, с. 27].

На сьогодні процес становлення системи органів правопорядку в період Української революції 1917–1921 рр. висвітлюється у працях В. Довбні, Є. Дурнова, П. Михайленка та ін. Розглядаються суспільно-політичні умови та аналізується законотворча діяльність уряду України щодо функціонування правоохоронних структур упродовж зазначеного періоду [2; 4; 8; 9; 11]. У роботах І. Гуцалок, Г. Івануценка та І. Коцана представлені регіональні аспекти формування цих інституцій, але здебіль-

© **Казіміров Дмитро Вікторович** – кандидат історичних наук, спеціаліст Чернігівського центру перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ і організацій.

шого після прийняття Тимчасовим урядом положення 17 (30) квітня 1917 р. «Тимчасового положення про міліцію» [3; 6; 7].

У нашому дослідженні на прикладі Чернігова спробуємо простежити більш ранні етапи налагодження правоохоронної роботи на місцях, започатковані постановами Тимчасового уряду початку березня 1917 р. Задля цього звернемося насамперед до матеріалів засідань Чернігівської міської думи, що зберігаються в Державному архіві Чернігівської області [1].

8 березня 1917 р. під час її чергового зібрання міський голова Аркадій Верзилов насамперед звернув увагу гласних на запрошення до участі в ньому уповноважених «общественной организации» (губернського виконавчого комітету представників громадських організацій) та отримання вищевказаного розпорядження Львова щодо реорганізації поліції в міську міліцію. Верзилов зазначив, що міліції буде доручено охороняти порядок у місті, її керівництво обиратиметься, а нижні чини служитимуть за вільним наймом [1, арк. 117 зв.]. Водночас 8 березня провів своє засідання і виконавчий комітет представників громадських організацій (далі – комітет), де так само розглядалося питання про необхідність організації народної міліції та делегування третини його представників до складу думи задля узгодження дій [14, с. 3].

Верзилов запропонував запросити до участі в її роботі голову комітету Іллю Шрага та шістьох його членів з одночасним делегуванням до нього представників міського самоврядування, налагодивши таким чином співпрацю між двома інституціями. Один з представників комітету М. Імшенецький висловив прохання про надання його колегам права голосу нарівні з гласними думи для розгляду проекту положення про міліцію. Зібрання прийняло обидві пропозиції.

Делегат від комітету Б. Васютинський запропонував розглянути на засіданні думи напрацьований керівництвом І. Шрага проект положення про тимчасову міліцію. Також він вважав за необхідне доручити комітету розгляд питань про організацію тимчасової народної міліції, про передачу старою поліцією зброї, справ та про створення постійної міліції.

Учасники зібрання вирішили обрати підготовчу комісію під керівництвом міського голови для напрацювання положення про міліцію, виконавчу комісію у складі трьох представників думи та трьох – від комітету для прийняття у відання міського самоврядування існуючих у Чернігові поліцейських установ. До підготовчої комісії увійшли гласні І. Рашевський, А. Сац, М. Лапін, а від комітету – М. Імшенецький, Б. Васютинський та Є. Костовецький. А. Верзилов та А. Сац обрані представниками думи в комітеті [1, арк. 119 зв. – 120 зв.]. Також вона ухвалила вважати гласними в своєму складі М. Імшенецького та Є. Молявку, стосовно яких попереднє губернське в земських та міських справах присутствіє відмінило результати виборів не дозволивши брати участь у роботі міського самоврядування [1, арк. 121].

Зібрання продовжило роботу 9 березня. Як відомо, на його початку А. Верзилов привітав І. Шрага, як старого гласного думи, борця за свободу та «вільного сина України» [1, арк. 123]. Б. Васютинський від імені підготовчої комісії оголосив доповідь про реорганізацію поліції у тимчасову міську міліцію та напрацьоване щодо неї положення. Згідно з ним дума, за пропозицією комітету, формує міську народну міліцію для підтримки порядку, спокою, охорони життя та майна жителів Чернігова. Міліція мала нести винятково зовнішню («наружную») службу. Міським правлінням за погодженням з комітетом призначався начальник міліції, його помічник та начальники над трьома районами міста, які створювали колегію при начальнику міської міліції. В кожного з районних начальників мало бути по двоє помічників, які разом теж утворювали колегію для розподілу обов'язків. У віданні районних начальників знаходилися підрайонні попечителі, яких набирали з місцевих жителів за попереднім записом та затверджували за вищезгаданим порядком. Їхня чисельність встановлювалася начальником міської міліції за визначенням його колегії. Керівництву районів підпорядковувалися міліціонери, яких набирали з громадян не молодших 21 року та студентів вищих навчальних закладів незалежно від віку. З учнівської молоді середніх навчальних закладів організовували летючі пікети (дозори) на чолі зі службовцями, призначеними начальником міліції.

Начальнику міліції належала вся повнота виконавчої та розпорядчої влади у місті з підтримки порядку та спокою. Теж саме стосувалося районних начальників у межах їхніх районів. У випадку ускладнень вони мали діяти самостійно, підкоряючись загальним розпорядженням начальника міської міліції. Громадяни, які служили в міліції, озброювалися відповідно до розпоряджень начальника міліції, повинні були носити спеціально встановлений знак на лівій руці (синю пов'язку) та мати посвідчення за його підписом та печаткою [1, арк. 124–125].

Старий склад службовців чернігівської поліції та відділення розшуку до наступної реорганізації тимчасово залишався на службі під підписку про підпорядкування Тимчасовому уряду та начальнику міліції. Він, його помічник, районні начальники зі своїми помічниками були комісарами при поліцейських установах, що продовжували функціонувати [1, арк. 124 зв.].

А. Верзилов нагадав присутнім, що народна міліція існувала для підтримки спокою, мала служити вдень та вночі, а це – тяжка праця. Тому комісія запропонувала зробити асигнування в розмірі 3000 руб., а оклад міліціонерів установити в обсязі 75 руб. Деякі гласні висловили сумніви щодо залучення молоді до міліцейської служби, бо це заважатиме навчанню. Проте М. Імшенецький зауважив, що в такий складний час кожен громадянин має прикладати зусилля до зміцнення нової влади, а молодь чи найбільше відчуває це. До того ж більшість старшокласників проходили військову підготовку. Дума затвердила тимчасове положення про міліцію та вирішила надати управі кредит в 3000 руб. на її організацію. Також підготовчій комісії доручили укласти штати постійної міліції та визначити обсяг коштів на її утримання [1, арк. 125 – 126 зв.].

Під час обговорення цього положення 10 березня на засіданні комітету найбільше суперечок виникло щодо старої поліції. Один з його членів Вербицький наголошував на необхідності її негайної ліквідації, звільненні всіх чинів та прийнятті на службу до міліції лише найбільш гідних. Б. Васютинський застеріг присутніх від поспішних рішень, оскільки не можна було зовсім залишатися без поліції через невизначеність подальшої ситуації та випадки зухвалих грабежів. Також він зауважив, що існувало багато поліцейських функцій, які міліціонери не в змозі виконувати. Та й охочих вступати до міліції було мало. Тому учасники зібрання погодилися залишити поліцію включаючи городових. Лише незначна частина з них (не більше 12 чоловік) мали відправитися на фронт [14, с. 4].

Інформація про призначення керівництва міліції була розміщена в газеті «Черниговское слово». Її начальником став гласний думи, зубний лікар М. Лапін, його заступником (товаришем) – гласний думи, присяжний повірений М. Імшенецький. Начальником першого району призначено завідувача ремісничим училищем, інженера П. Рашевського, його товаришами – мирових суддів В. Мокієвського-Зубка та В. Юркова. Другий район очолив домовласник, гірничий інженер Б. Васютинський та його товариші – домовласник, кандидат природничих наук К. Савич та помічник присяжного повіреного І. Антоненко. Начальником 3-го району (дільниці) став учений агроном М. Фришев, його товаришами – мирові судді С. Аврамович та А. Довгялло-Хморович [15, с. 3].

На надзвичайному засіданні думи 17 березня 1917 р. розглядалися результати діяльності щодо напрацювання штатів нової, тепер вже постійної, міліції. Для цього ще 9 березня 1917 р. було обрано виконавчу комісію у складі міського голови, гласних О. Саца, М. Лапіна, І. Рашевського, представників комітету М. Імшенецького, Б. Васютинського, Є. Костовецького та делегата від солдатів Г. Гусева [1, арк. 139]. 14–15 березня комісія розробила план ліквідації існуючої в місті загальнодержавної поліції. Згідно з розпорядженням міської управи, поліцмейстер та дільничні пристави мали негайно розпочати укладання опису справ, інвентарю та майна їхніх управлінь з подальшою передачею цих документів особливій комісії у складі членів управи, гласних думи та інших уповноважених нею осіб.

Далі встановлювалися штати нової міліції та розміри посадових окладів. Начальнику міліції призначалося на рік 3720 руб., з яких заробітна плата становила

3000 р., а решта – 720 руб. ішла на виїзди. Також від міста йому призначалася квартира з опаленням, освітленням та водопостачанням. Помічник начальника міліції отримував 3000 руб. На відміну від попереднього положення в Чернігові тепер було 2 районних начальники (кожному з яких призначалося по 2400 руб.), які мали по 2 помічників з окладом по 1500 руб. кожному. Також встановлювалися штати їхніх управлінь (див. табл.1).

Таблиця 1

Управління начальника міської міліції	
1. Діловод	1500 руб.
2. Рахівник	1200 руб.
3. Реєстратор	900 руб.
4. Друкарка	600 руб.
Господарські та канцелярські витрати	500 руб.
	Всього 5120 руб.
Управління районного начальника міліції	
1. Діловод	1200 руб.
2. Писар («писец»)	600 руб.
3. Сторож при приміщенні	420 руб.
Господарські та канцелярські витрати	500 руб.
Всього	2720 руб.
Всього на обидва райони	5440 руб.

З метою організації зовнішньої служби на постах та за окремими нарядами запроваджувалося 45 посад міських міліціонерів (у т.ч. на 12 постів по три чоловіки). Вони мали отримувати по 720 руб. на рік. Для підсилення нічної служби з охорони порядку та затримання зловмисників нічна сторожа теж переходить у відання міліції. Чисельність нічної охорони скорочувалася з 49 до 20 чоловік. Їм призначалося по 300 р. на рік.

У структурі внутрішньої служби теж запроваджувалися відповідні посади міліціонерів. Розшукове відділення («сысское отделение») передбачалося реорганізувати в розвідувальне відділення («разведочное отделение»). Також напередодні комісія вирішила просити окружний суд призначити зі свого складу особливого комісара для нагляду за правильністю його дій (див. табл. 2).

Таблиця 2

Штати розвідувального відділення («разведочного отделения»)	
1. Начальник розвідувального відділення з окладом на рік	2500 руб.
2. Його помічник	1800 руб.
3. Два наглядачі по 900 руб.	1800 руб.
4. Діловод	600 руб.
5. Чотири розвідувальних агенти по 720 руб. на рік кожному	2880 руб.
6. Фотограф-антропометрист	720 руб.
7. Антропометричні витрати	600 руб.
8. «Разведочные суммы»	1200 руб.
Всього	12100 руб.
Штати адресного столу	
1. Завідуючий столом	900 руб.
2. Два діловоди по 600 р. на рік	1200 руб.
3. Канцелярські витрати	300 руб.

Визначався наступний порядок призначення службовців міської міліції. Начальник та його помічники обиралися думою. Інші співробітники, включаючи розвідувальне

відділення та адресний стіл, затверджувалися міською управою з переліку кандидатів, поданого начальником міліції. Міліціонери призначалися колегією начальників міліції.

На цих же зборах 17 березня А. Верзилов повідомив, що окружний суд погодився направити свого представника для нагляду за правильністю дій розшукового відділення. Ним став член суду Ф. Ферліковський. Усього на утримання міліції передбачалося 78000 руб. Однак значна частина витрат на нову міліцію мала надійти з державної казни, бо міська влада могла асигнувати лише 2800 руб. Тому вирішили порушити через губернського комісара клопотання про передачу місту коштів, які йшли на утримання державної поліції.

Незначна дискусія між гласними стосувалася підстав до зменшення чисельності нічної охорони. Б. Васютинський пояснив, що зарплатні в 120 руб. на рік недостатньо для відбування служби. Тепер кожен сторож отримуватиме по 25 руб. на місяць, перебуватиме під наглядом міліції, з нього є що вимагати, і якість охорони покращиться. Бо від попередніх сторожів користі було мало. Багато з них жили в селах. Вдень вони працювали, а на ніч приходили в місто та в більшості випадків спали під час свого чергування. Зрештою зібрання погодилося на зменшення кількості сторожів з 45 до 20 чоловік [1, арк. 142 зв.].

І. Шраг повідомив, що до нього зверталися від групи юнаків віком 18 – 19 років («неучащейся молодежи»), які хотіли вступити до лав міліції та почувалися ображеними, що їм не довіряють цю справу, на відміну від молоді, яка навчалася. М. Імпенецький висловив розуміння щодо прагнень молоді та нагадав, що через кілька днів закінчувався термін служби тимчасових міліціонерів, яких набрали зі складу учнів військово-фельд-шерської школи, а отже, доведеться залучати осіб, молодших 21 року. Б. Васютинський заперечив, посилаючись на пункт положення про вступ на службу до міліції осіб віком не менше 21 року за винятком вихованців вищих навчальних закладів. Міліціонери отримуватимуть холодну та вогнепальну зброю, для володіння якою необхідна спеціальна підготовка. Тому «ввиду горячності молодого возраста» запровадили вказані обмеження. У підсумку дума вирішила доручити питання про набір міліціонерів на розгляд колегії при начальнику міліції. Також вона мала встановити форму для постійної міської міліції та скласти інструкцію для її чинів [1, арк. 144 зв.].

21 березня 1917 р. вирішувалося питання про вибори начальника міліції та його помічника. Бажання балотуватися виявили шість чоловік, комітет запропонував на посаду начальника міліції вищезгаданого М. Лапіна, а його помічника – біженця, мирового суддю В. Юркова. Спочатку гласні провели свого роду попереднє голосування записками за бажаних кандидатів, в якому М. Лапін та В. Юрков набрали найбільше голосів. Потім пройшло безпосереднє голосування, за результатами якого М. Лапін та В. Юркова вже остаточно обрали на ці посади. Одним з перших їхніх завдань стало звільнення попередніх городових. Щоб не залишити людей у скрутному становищі, зібрання вирішило надати їм допомогу в розмірі тримісячного окладу. Місячна зарплата городового в той час становила 1360 рублів [1, арк. 132–133 зв.].

Наступного разу діяльність міліції розглядалася під час надзвичайного засідання думи 5 квітня 1917 р. В першу чергу увага зверталася на вжиття невідкладних заходів щодо ліквідації наслідків повені на Десні. Міліція забезпечувала охорону майна постраждалих від повені та транспортних засобів. Представник комітету М. Галимський також наголошував на необхідності звільнення квартири поліцмейстера, бо «это нервирует, создает ненормальные условия работы в канцелярии милиции». Міський голова повідомив, що управа надсилає відповідне прохання, проте ніяких заяв не надходило з боку начальника міліції. Далі М. Лапін запропонував висловити подяку шістьом молодим людям, військовим та міліції у боротьбі з наслідками повені. Коли вона почалася, в підтоплених районах не виявилось містків та човнів. Міліціонери першими почали будувати містки, а начальник виділив на це частину власних грошей і тому просив компенсації [1, арк. 157].

Ще одним з аспектів діяльності міліції в Чернігові стала проблема звільнених в'язнів з міської тюрми 9 або 10 квітня 1917 р. згідно з розпорядженням Мін'юсту. Скоріше тут малася на увазі постанова Тимчасового уряду «Про полегшення долі осіб, які вчинили кримінальні злочини» від 4 березня 1917 р. [2]. Як відомо Тимчасовий уряд в особі міністра Олександра Керенського бачив в'язнів як жертв старого режиму, а тому ще на

початку березня оголосив загальну амністію. Однак таке недалекоглядне рішення призвело до різкого зростання рівня злочинності, оскільки, разом з політичними в'язнями, вийшли на волю тисячі кримінальних елементів, які одразу взялися за старе (відомі як «птенцы Керенского»). Водночас, на фоні звільнення політичних противників колишнього режиму, арештанти з кримінальними статтями влаштували в тюрмах бунти, також вимагаючи амністії та пом'якшення умов утримання [13, с. 139]. В Чернігові приблизно з 12 на 1 годину ночі випустили 98 чоловік, більшість з яких не мали одягу та грошей, щоб повернутися додому. Одразу ж зросла кількість крадіжок. Тому комітет просив надати 211 руб. для відправки звільнених «уголовних» з міста. Начальник міліції М. Лапін додав ще 107 руб. і просив думу про компенсацію, яка визнала ці витрати правильними та доручила кошторисній комісії віднайти гроші [1, арк. 200].

Під час подальшої роботи зібрання 10 квітня 1917 р. М. Лапін звернув увагу присутніх на підготовлені комісією нові штати співробітників міліції, бо попередні виявилися «негодними». В них з'явилися додаткові посади та суттєво збільшувалося фінансування на утримання міліції [1, арк. 202]. Начальник отримував 3600 руб. зарплатні, 1200 руб. на квартиру з опаленням та освітленням, а від міста – виїзд на одного коня та телефон. Його помічнику призначалося 2400 руб. та квартира. Вводилися посади начальника команди солдатів-міліціонерів з окладом 2400 руб. та телефоном, секретаря (1800 руб.), 2 його помічників (кожному по 1080 руб.) та семи чоловік обслуговуючого персоналу («конторщика», реєстратора, машиніста, розсильного тощо). Два районних начальники до свого окладу в 2400 руб. отримували додатково по 300 руб. на виїзди. В їх підпорядкуванні знаходилися по 4 помічники (оклад кожного – 1500 руб. + по 300 руб. на виїзди) та 10 районних міліціонерів (по 900 руб. кожному). Окрім штатів «конторщиків», діловодів та інших службовців у кількості 14 чоловік, мало також бути 55 солдатів-міліціонерів, кожен з яких отримував би по 900 руб. Штати розвідувального відділення та адресного столу залишилися майже без змін. Усього на утримання міської міліції передбачалося тепер 122740 руб. Після доповіді міський голова висловив сумнів про доцільність укладання нових штатів напередодні виборів до думи та збільшення витрат. Бо державна казна дає на це 80%, а 20% коштів має знайти місто. Після деяких суперечок нові штати міліції та обсяг їхнього фінансування [1, арк. 203]. М. Імшенецький запропонував висловити подяку від імені міського самоврядування фельдшерським учням Рівненського госпіталю за добровільне відбування ними міліцейської служби та головному лікарю госпіталю Безсонову.

М. Лапін заявив про те, що залишає посаду начальника міліції, на яку пропонував призначити свого помічника В. Юркова. Для цього, на його думку, слід було внести відповідні зміни до положення про міську міліцію. Гласний С. Мокієвський-Зубок зауважив, що заява про звільнення від Лапіна не надходила, а отже, говорити про вибори начальника міліції та його помічника поки що зарано. Тому питання щодо змін до положення вирішили залишити відкритим.

На завершення зібрання виявився досить цікавий момент стосовно поточної діяльності міліції. Член комітету М. Галимський повідомив про надходження до них інформації про те, що в умовах кризи місцеві кондитерські продовжували випікати тістечка та інші вироби зі здобного тіста. Тобто, для когось існували розкоші, а інші позбавлялися необхідної кількості цукру. Комітет просив вжити рішучих заходів. Міський голова зазначив, що відповідно до телеграми міністра землеробства А. Шингарьова місцеві органи влади мають право заборонити таку випічку, склавши спеціальну постанову. Такий документ про заборону випікання здобного тіста (за винятком страсної неділі) був виданий губернським комісаром. Стежити за його виконанням повинна була саме міліція [1, арк. 204 зв.].

Подальше формування правоохоронних структур проходило згідно з постановами Тимчасового уряду «Про затвердження міліції» і «Тимчасовим положенням про міліцію», виданими 17 квітня 1917 р. Вони проголошували заснування «народної міліції», яка була виконавчим органом державної влади на місцях та знаходилася у безпосередньому віданні земських і міських громадських управлінь. Запроваджувалися наступні посади: начальники міліції та їхні помічники, дільничні начальники міліції та їхні помічники, старші міліціонери та міліціонери [10].

Згадки про діяльність чернігівської міліції знову ж таки стосувалися перегляду штатів та витрат на її утримання через кризу та дорожнечу. Водночас необхідно було рахуватися і з наявністю в місті військових підрозділів та збройних формувань, що часто не мали якогось конкретного підпорядкування [16, с. 51-52; 10, с. 105]. Про один з випадків у роботі міліції дізнаємося зі спогадів видатного діяча українського національно-визвольного руху Романа Бжеського, який у квітні 1917 р. був призначений помічником районного начальника. Напевно тоді мирового суддю В. Юркова обрали на посаду начальника міської міліції. Бжеському довелося залагоджувати суперечку між агентами карного розшуку та представниками українського добровольчого полку ім. гетьмана Петра Дорошенка, яка за несприятливих обставин могла завершитися погромом міліцейських установ. Агенти затримали кількох козаків полку, відомих до революції як кримінальних злочинців. У свою чергу ті підбурювали решту вояків до нападу на розшуковий відділ з метою знищення доказів своїх злочинів. Бжеський домовився з очільником полку Василям Павленком стосовно недопущення протизаконних дій та очищення полку від кримінальних елементів.

Також Бжеський зазначав, що у повсякденній роботі він проводив справи українською мовою, спонукаючи до цього й своїх колег. Деякою мірою це йому вдалося, однак, на його думку, міліція «усе ж носила характер російської установи» [12, с. 62–64].

Загалом завдяки виваженим рішенням та діям керівників чернігівського міського самоврядування навесні 1917 р. вдалося здійснити певну роботу з організації охорони правопорядку в місті. Такий підхід до справи сприяв швидкому та мирному залагодженню багатьох конфліктів у міському середовищі, не допускаючи їх переростання у масові погроми та грабежі. Водночас питання про поточну діяльність міліції в Чернігові та її кадровий склад потребує подальшого дослідження.

1. Державний архів Чернігівської області, ф. 145, оп. 2, спр. 853, арк. 116–205.
2. Головні історичні події розвитку пенітенціарної служби України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/article/626509>
3. Гуцалюк І.О. Особливості становлення міської міліції в Західній Волині за Української Центральної Ради / І.О. Гуцалюк // Гілея: науковий вісник. Зб. наук. праць. – К., 2011. – Вип. 53 (№10). – С. 105–113.
4. Дурнов Є.С. Організаційно-правові засади діяльності міліції УНР у період Центральної Ради та Директорії (1917–1921 рр.): Автореф. дис.... канд. юрид. наук: 12.00.01 [Електронний ресурс] / Дурнов Є.С. – К., 2010. – 20 с. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/ard/2010/10descrd.zip>.
5. Демин В.А. Очерки истории органов внутренних дел Российского государства / В.А. Демин, В.Е. Иванов, А.В. Лучинин, В.П. Ляушин. – Екатеринбург: Издательство Уральского юридического института МВД России, 2001. – 48 с.
6. Іванущенко Г. Органи правопорядку та допоміжні формування на Сумщині в період Української революції 1917–1920 рр. / Г. Іванущенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://history.sumynews.com/research/article/791-orhanypravoporiadkutadopomizhniformuvannianasumshchynivperiodukrainskoi-revoliutsii19171920rr.html>
7. Коцан І.Д. Міліція Харківщини у 1917–1930 рр.: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 [Електронний ресурс] / Коцан І.Д. – Х., 2003. – 19 с. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/ard/2003/03kidmhr.zip>.
8. Михайленко П., Довбня В. Міліція Української Народної Республіки доби Центральної Ради (листопад 1917 – квітень 1918 рр.) / П. Михайленко, В. Довбня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.npu.gov.ua/uk/publish/article/47333>
9. Михайленко П.П., Кондратьєв Я.Ю. Історія міліції України у документах і матеріалах: У 3-х т. / П.П. Михайленко, Я.Ю. Кондратьєв. – К.: Генеза, 1997. – Т. 1: 1917 – 1925. – 504 с.
10. Нітченко А. Щоденник Д.В. Країнського як джерело вивчення революцій-

них подій на Чернігівщині / А. Нітченко // Сіверянський літопис. – 2013. – № 4-6. – С. 102–109.

11. Організація та діяльність міліції УНР за часів Української Центральної Ради [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://tsyurupinsk.ucoz.ru/blog/2009-04-17-4>

12. Роман Бжеський: Прелюдія поступу (вісниківський доробок 1924 – 1934 років) / Упорядники: Володимир Бойко, Тамара Демченко. – К.: Темпора, 2016. – 472 с.

13. Файзулін Я., Гінда В. Україна. У вогні минулого століття: постаті, факти, версії / Я. Файзулін, В. Гінда. – Харків, 2015. – 352 с.

14. Черниговская земская газета. – 1917. – № 21 (13 марта). – С. 3-5.

15. Черниговское слово. – 12 марта 1917 г. – С. 3.

16. Чернігів часів Української Револуції 1917 – 1918 рр.: путівник / Упорядник: О. Ясенчук. – Мена: ТОВ «Домінант», 2018. – 92 с.

Казимиров Дмитрий

К вопросу о формировании городской милиции в Чернигове весной 1917 г.

В статье рассматривается процесс становления городской милиции в Чернигове в марте-апреле 1917 г. Освещается совместная деятельность общественных органов Черниговского городского совета и губернского исполнительного комитета представителей общественных организаций по выработке положения о милиции г. Чернигова, реорганизации, определении организационной структуры и должностных окладов ее сотрудников. В то же время говорится о первых шагах в работе черниговской милиции, анализируются мероприятия органов местного самоуправления по реорганизации учреждений бывшей полиции, которые в целом имели достаточно умеренный и взвешенный характер.

Ключевые слова: Чернигов 1917 г., городская милиция, Черниговская городская дума, Губернский исполнительный комитет представителей общественных организаций.

Kazimirov Dmytro

To the question of the formation of the city police in Chernihiv in the spring of 1917

The article deals with the process of the formation of the city police in Chernihiv in March-April 1917. The joint activities of the public bodies of the Chernihiv City Council and of the provincial executive committee of representatives of community organizations regarding the development of the provisions about the Chernihiv city police, reorganization, determination of organizational structure and salaries of staff members.

At the same time, the first steps in the work of the Chernihiv police are discussed and measures of local self-government bodies are being analyzed regarding the reorganization of former police institutions, which in general were reasonably moderate and well-balanced.

Key words: Chernihiv 1917, City police, Chernihiv City Council, Provincial executive committee of representatives of community organizations.

Людмила Студьонова

ЇМ НЕ ПОСТАВИЛИ ПАМ'ЯТНИКІВ, ПРО НИХ НАВІТЬ МАЛО ХТО ЗНАЄ

Стаття присвячена маловідомій особистості колишнього чернігівського священика М. В. Капшученка (1889–1959), репресованого в 1933 році, його розкуркуленому і розстріляному братові П. В. Капшученку (1881–1937), дочці Р. М. Окіпній (1914–1942) – оперній співачці, члену київської диверсійно-розвідувальної групи І. Д. Кудрі, розстріляній гестапівцями. Автор висловлює щире подяку киянці М. В. Орленко, представниці сім'ї Капшученків, за надані документи і матеріали.

Ключові слова: Ленін, релігія, розкуркулення, Чернігівська губернія, окупація, гестапо, Капшученки, Окіпна, Кудря, Груздова, Бремер, Грюнвальд.

У ленінському документі від 1 травня 1919 року, адресованому Феліксу Дзержинському, є наступні рядки: *«Необхідно якнайшвидше покінчити з попами та релігією»*. Вождь світового пролетаріату вимагав від головного чекіста країни заарештовувати попів як контрреволюціонерів і саботажників, розстрілювати їх без пощади і повсюди. Усі церкви практично повинні бути закритими. Приміщення храмів опечатувати і перетворювати на склади [1]. Ще у 1905 році в статті «Соціалізм і релігія» для газети «Новая жизнь» Ленін писав (мовою оригіналу): *«Религия есть опіум народа. Религия – род духовной сивухи... Религия должна быть объявлена частным делом... Полное отделение церкви от государства – вот то требование, которое предъявляет социалистический пролетариат к современному государству и современной церкви»* [2]. Це було не спонтанне вирішення релігійного питання. Як згадував Г. М. Кржижанівський, один із видних діячів більшовицької партії, Ленін розповідав йому, що вже в п'ятому класі гімназії різко покінчив з релігією, коли зняв нашійний хрест і кинув його в купу сміття.

Тому, коли Ленін очолив нову державу, йому ніщо не заважало підписати один із перших документів радянської влади – Декрет Раднаркому РСФРР від 23 січня 1918 року **«Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви»**. Аналогічний документ було ухвалено в УСРР 22 січня 1919 року. З тих пір розпочалася боротьба із церквою, священнослужителями та мирянами. Так Ленін започаткував найкривавіші і масові релігійні гоніння за всю світову історію.

18 червня 1920 року було оприлюднене розпорядження радянської влади, в якому наголошувалося, що церковні та релігійні громади не мають прав юридичних осіб [3]. Тим не менше українська парафія утворилася в Чернігові. У Конотопському та Глухівському повітах Чернігівської губернії відповідно організувалися 20 і 16 парафій, а загалом на Чернігівщині – 20 парафій. Духовними керівниками були єпископ Іван Павловський та протоієрей Д. Карпенко [4]. Відповіддю на ці діяння стали арешти і суди над заарештованими. Так, 22 серпня 1922 року в Кролевіці Чернігівської губернії (нині Сумської області) завершився великий судовий процес духовництва і монахів Рихлівського монастиря*. Їм пред'явили звинувачення в контрреволюційній діяльності. Настоятель Матвеев і отець благочинний Редченко розстріляні 22 серпня 1922 року. Інші отримали різні терміни ув'язнення [5]. 16 грудня 1922 року Рихлівський монас-

* Свято-Миколаївський Пустинно-Рихлівський монастир знаходиться в селі Рихли Коропського району Чернігівської області.

© Студьонова Людмила Валентинівна – член Національної спілки краєзнавців України, бібліотекар відділу краєзнавства Чернігівської ОУНБ ім. В. Г. Короленка.

тир припинив свої функції. На його території відкрили дитячий будинок. У 1920 році Єлецький монастир у Чернігові був переданий губернській Надзвичайній комісії для організації там концентраційного табору.

У 1922 році в Чернігівській єпархії замучено 78 духовних осіб [6]. До початку 1930-х років багато релігійних громад в Україні та їхніх діячів звинувачено у контрреволюційній діяльності. Відбувалися судові процеси по всій країні. Підсумок – сотні священнослужителів засуджено на різні терміни ув'язнення, а 347 церков, 136 синагог і 50 інших молитовних будинків насильно закриті [7]. Лише протягом шести місяців 1930 року заарештовано в Україні близько 800 священників і дияконів УАПЦ [8].

Діяла Спілка воєвничих безбожників, яка ідейно боролася з релігією в усіх її проявах. Наприклад, на Конотопщині Чернігівської губернії (нині Сумської області) учні шкіл відібрали у віруючих з церков біля 40 тисяч ікон, які були спалені на майдані в Конотопі [9]. Восени 1938 року Чернігівський Спасо-Преображенський собор перетворено на склад бочок з маслом і рибних консервів, церкву св. Трійці – на магазин харчових продуктів, церкву св. Бориса – на сушарню ярини.

У той же час дивним чином у 1923–1926 рр. у Глухівському повіті Чернігівської губернії (нині Сумської області) були висвячені 22 нових священників УАПЦ, а в Чернігові – о. Григорій Мозолевський на єпископа Конотопського. Навесні 1927 року Борисо-Глібський собор у Чернігові передали в користування УАПЦ. Скоріш за все, влада додержувалася методу нагород і покарання, відомого як батіг і пряник. За даними упорядників книги **«Мартирологія українських церков»**, у 1937 році всі православні церкви різних юрисдикцій в Україні були ліквідовані [10]. До них, зокрема, в Чернігівській губернії належала церква старослов'янської (тихонівської) орієнтації. Назва від імені Патріарха Тихона, вороже налаштованого до радянської влади і померлого в 1925 році при загадкових обставинах.

У такій обстановці виконував свої обов'язки один із репресованих згодом чернігівських священнослужителів Микола Васильович Капшученко, віднесений слідчим НКВС до священників старослов'янської орієнтації. Вочевидь, Микола Васильович з повагою ставився до Патріарха Тихона, якого віруючі люди вважали неабиякою перешкодою для влади більшовиків, яка планувала розкласти церкву зсередини. Навіть після смерті пам'ять про нього не згасала.

Священик Капшученко був засуджений за ст. 54-11 КК УРСР як учасник контрреволюційної повстанської організації, яка ставила за мету повалення радянської влади збройним шляхом, виділення України у самостійну «Українську народну республіку» [11].

За історичними джерелами, Капшученки походили із українсько-руського православного селянсько-козачого роду. Микола Васильович Капшученко – один із його представників. Народився 6 грудня 1889 року в селі Пирогові Київського повіту Київської губернії в родині селянина Василя Семеновича Капшученка (26.02.1846–13.11.1909) та його дружини Катерини Сидорівни (бл. 1854–1914). На початку ХХ століття В. С. Капшученко був обраний на посаду волосного голови Хотівської волості Київського повіту. Він був двічі одружений. Перша дружина Дар'я Максимівна Капшученко (бл. 1842–15.11.1874) померла наступного дня після смерті сина Пилипа.

Микола Васильович народжений у другому шлюбі. Всього дітей було одинадцять душ. Із них, окрім Миколи, вижили Іван (1894-?), Прохор, Анастасія (1891–1964; померла в Пирогові; була заміжня), Марія – наймолодша. Найбільшу інформацію вдалося зібрати щодо Прохора Васильовича Капшученка (9.02.1881–11.08.1937). Його справа деякою мірою проливає світло на те, що сталося з братом Миколою.

«Архивно-следственное дело Капшученко Прохора Васильевича» розміщено в Інтернеті [12]. Зберігалося в архіві КДБ УРСР за №3174. Документи, зібрані тут, констатують, що він належав до великих куркулів. Як показали свідки, Прохор Капшученко володів значною кількістю землі. На господарстві було чотири коні, пара биків, три-чотири корови, свині, необхідний реманент, парники. На Прохора Капшученка працювало кілька батраків. Він наймав сезонних робітників. Вироблену продукцію збував у Києві, що давало йому великий прибуток. Мав сім'ю – дружину Марію Василівну та трьох дітей дошкільного віку. Колективізацію в 1930 році не сприйняв. Відмовився вступати до колгоспу. Тому його розкуркулили у 1931 році. Заарештували органи НКВС і в тому ж 1931 році вислали за Урал. З місця висилки втік. Повернувся до Пирогова і проживав нелегально. Свідки у справі Прохора Капшученка також показали, що один із рідних його братів Микола – священник. Другий брат Іван ще до революції пішов до Афонського монастиря в Греції, де знаходився все життя, займаючи становище одного із священників цього монастиря.

У цей час Микола Васильович Капшученко ніс службу в церкві села Макошине Менського району. Оскільки Прохор Капшученко потрапив до списку розкуркулених, то його найближчі родичі опинилися під наглядом. З 1919 до 1930 року Микола Капшученко служив священником у кам'яному храмі Святого Георгія в селі Ковчин Чернігівського повіту (нині Куликівського району). У 1931 році під час проведення антирелігійної політики з церкви скинули дзвони та огорожу. Миколу Васильовича було вислано із села, де він знімав помешкання в квартирі Василя Миновича Шульги [13]. У травні 1931 року Микола Васильович повернувся в будинок Василя Шульги, аби забрати залишені тут деякі речі. Однак на той час господар був розкуркулений. Все майно разом із залишеними Капшученком речами на зберігання було конфісковано. Миколу Васильовича заарештували і направили до ДПУ Олішівського району. Тут він знаходився під вартою три дні. Конфісковані речі йому не повернули [14]. А за рік до цього інциденту, вже у Макошиному, Микола Васильович був заарештований на шість днів за зберігання зброї [15]. Якраз у 1931 році розкуркулили і вислали з України його брата Прохора. Коли саме він утік із заслання, невідомо. Який термін добирався до рідного села Пирогова, теж не ясно. Чи пов'язаний з цими подіями арешт Миколи Васильовича, який стався 16 лютого 1933 року в Чернігові? Про це ми ніколи не дізнаємося. Чернігівський ОВ ДПУ пред'явив йому звинувачення за ст. 54-11 КК УРСР в тому, що він є учасником контрреволюційної організації, яка ставила за мету повалення радянської влади збройним шляхом, виділення України у самостійну «Українську народну республіку». Утримувався під вартою у Чернігівському будинку примусових робіт.

Постановою судової трійки при колегії ДПУ УРСР від 15 травня 1933 року, Капшученко Микола Васильович засуджений до заслання через ПП ОДПУ (Повноважне Представництво Об'єднаного Державного політичного управління) у Північний край на три роки, рахуючи строк із 16 лютого 1933 року.

Прохору Васильовичу Капшученку «пощастило» втекти додому, можливо, тоді, коли його брата етапували на Північ. Його втеча не залишилася не помітною. Чекістам вдалося відстежити місце, де нелегально проживав Прохор Капшученко – село Мишоловка (місцевість у смузі Києва). Прохора Васильовича заарештували 10 червня 1937 року. Обвинувачений за ст. 54-10 і 78 КК УРСР – контрреволюційна агітація серед колгоспників, заклики до повалення радянської влади, зв'язки з куркульським елементом, пропаганда терористичного характеру, втеча із заслання. 8 серпня 1937 року Трійка Київського Облуправління НКВС УРСР засудила Прохора Васильовича Капшученка до розстрілу. Вирок приведений у виконання 11 серпня 1937 року о двадцять четвертій годині. Єфросинія Прохорівна Капшученко, нічого не знаючи про долю батька, зверталася до Військового трибуналу з проханням сповістити їй, що ж насправді сталося з ним. Можливо, помер від хвороби. Так вона думала. Молода жінка не здогадувалася, що її батько понад двадцять років тому розстріляний. У 1959 році вона отримала документ з наступною інформацією: помер 28 листопада 1942 року від абсцесу печінки. Прохання про реабілітацію Прохора Васильовича було відхилено в

1960 році. І лише в квітні 1989 року з нього були зняті всі обвинувачення – отримав посмертну реабілітацію.

У рік загибелі брата Микола Васильович покинув місце заслання, тому що завершився його термін ув'язнення, і повернувся до сім'ї, втративши здоров'я. Його дружина і дочка мешкали в Києві. Перш ніж розповісти, як вони там опинилися, звернемося до початку життєвого шляху М. В. Капшученка. Як ми знаємо, він народився в дуже заможній селянській родині, але, на відміну від брата Прохора, не залишився на батьківському подвір'ї, а по-своєму вирішив власну долю. Для початку він закінчив однокласне церковно-приходське училище. Проте невідомо, в якому місті і коли. Так само, як і те, за яких обставин Микола Васильович опинився на Тарасівському хуторі, вірогідно, на Київщині. Можна припустити, що хутір належав Києво-Печерській лаврі. У Центральному Державному історичному архіві України перебуває на зберіганні **«Дело Духовного собора Киево-Печерской Успения Лавры о принятии в Лавру на послушание Киевской губернии, Киевского уезда, Хотовской волости, села Пирогова Николая Васильевича Капшученко»** [16]. У справі знаходимо текст прохання Миколи Васильовича від 26 червня 1909 року на ім'я Його Високопреподобія начальника Києво-Печерської лаври бути зарахованим *«на испытание в число временно трудящимся послушником»*. Того ж дня М. В. Капшученка було прийнято до економічного відомства. Перебував на послушанні в Голосіївській пустині з 20 грудня 1910 року. А 14 січня 1911 року Миколу Васильовича прийнято у послушники. За три дні співав у хорі Великої церкви Києво-Печерської лаври, бо мав красивий, гучний голос. Був хористом до лютого 1913 року.

У листопаді 1911 року Миколу Васильовича призвали на військову службу відповідно до призовного списку щодо виконання військової повинності. Такі списки складала кожна духовна консисторія. У справі Духовного Собору Києво-Печерської лаври про прийняття послушником М. В. Капшученка є підписане ним прохання дозволити йому тимчасову відпустку на тринадцять днів для перебування вдома в с. Пирогові. Резолюція Духовного Собору була наступною: дозволити відпустку на п'ятнадцять днів з видачею квитка для вільного проїзду. Можна припустити, що саме в цей період Микола Васильович познайомився з Анастасією Павлівною Ковальківською, дочкою Павла Степановича Ковальківського (?–6.10.1907), який виконував обов'язки псаломщика в церкві Архистратига Михайла в селі Хотівля Городнянського повіту. За яких обставин відбулося знайомство, сьогодні важко сказати.

18 листопада 1911 року М. В. Капшученка звільнили з лаври для відбування військової повинності. Інформації про місце його служби не вдалося знайти.

13 лютого 1913 року Микола Васильович просить Духовний Собор назавжди звільнити його з лаври за сімейними обставинами, а також видати йому свідоцтво про поведінку та особисті документи. Очевидно, Капшученко вже мешкав у Хотівлі або в Чернігові, тому що його прохання задовольнили того ж дня і про цю подію повідомили Чернігівську духовну консисторію. Архієпископ Чернігівський і Ніжинський Василь визначив його виконуючим обов'язки псаломщика Воскресенської церкви м. Чернігова. А з 21 лютого 1913 року – остаточно затверджений на цій посаді. У березні 1913 року висвячений у сан диякона і залишений на вакансії другого псаломщика.

Микола Васильович та Анастасія Павлівна одружилися. 3 (16) лютого 1914 року в подружжя народилася дочка Раїса. Факт народження дівчинки підтверджується архівною довідкою від 6 листопада 2013 року (мовою оригіналу): *«В архивном фонде Черниговской духовной консистории в метрической книге Воскресенской церкви города Чернигова Черниговской губернии за 1914 год имеется актовая запись №10 от 4 февраля 1914 года о рождении Раисы. Дата рождения: 3 февраля 1914 года /по старому стилю/. Родители: дьякон Воскресенской церкви города Чернигова Николай Васильев Капшученко и законная его жена Анастасия Павловна. Оба православного вероисповедания. Фамилия, имена и отчества указаны в соответствии с документом»* [17]. Хрестили дитину у Воскресенській церкві Чернігова.

22 серпня 1915 року Микола Васильович *«перемещен на псаломщическое место к Троицкой церкви с. Грабовки Черниговского уезда с откомандированием (3.11.1915) для*

служення в якості псаломщика в Черніговському Преображенському кафедральному соборі при мощах свт. Феодосія» [18]. Богословські курси в Чернігові М. В. Капшученко закінчив у 1918 році, а з 1919 року його направили на службу до церкви Святого Георгія в селі Ковчин Куликівського району (тоді Чернігівського повіту), де він виконував свої обов'язки до 1930 року. Дружина з дочкою переїхали до Чернігова, тому що тут у Капшученків був власний будинок, який Микола Васильович купив у 1927 році по вулиці Карла Лібкнехта, 44 (нині вулиця Святомиколаївська). Інколи приїздили до Миколи Васильовича або він – до них. Дочка часто гостювала в Хотівлі, в родині Анастасії Павлівни. У 1931 році частину будинку продали за тисячу чотириста рублів, а другу частину в 1932 році націоналізували. Родину Капшученків виселили. Відсутня інформація про те, де вони оселилися. Незабаром Миколу Васильовича заарештували. Раїсу виключили із музичного училища, де вона навчалася у відомого музиканта і педагога Євгена Васильовича Богословського. А незабаром Анастасія Павлівна видала заміж Раїсу за інженера Павла Окіпного, про якого нічого невідомо. Однак сімейне життя Раїси та Павла не склалося. Скоріш за все, то був фіктивний шлюб заради врятування дівчини. Є припущення, що Анастасія Павлівна з Раїсою знайшли собі притулок у найманому приватному будинку поруч із театром (приміщення сучасного філармонійного центру).

Наприкінці 1930-х рр. на його сцені гастролював Київський театр російської драми ім. Лесі Українки. Раїса відвідувала вистави, які їй дуже подобалися. Особливо музичні. Вдома дівчинка сідала за фортепіано і співала. Співала так чудово, так пристрасно, що її почула актриса Валерія Драга. На прохання Валерії костюмерка Стеха Тихончик пішла на голос і привела смагляве дівча. Дівчину полюбили митці Київського театру, радили вчитися. Про її біди дізналася Стеха Тихончик і покликала до себе, в Київ. У виставі театру ім. Лесі Українки «Таланти і шанувальники» Раїса виконала сольну партію. А коли співала арію Кармен, краса голосу, темперамент підкорили всіх. І ніхто не міг подумати, що незабаром образ Кармен стане справжньою зброєю підпільниці Раїси Окіпної. А потім – Київська консерваторія без відриву від театру, виступи у Вінниці у виставі «Запорожець за Дунаєм». Вона Одарка.

Знаменитий Михайло Донець – Карась. Це був чудовий дует. За порадою Михайла Донця Раїсу слухає комісія Київської опери. Молоду співачку приймають до столичної оперної трупи. Знову Київський театр ім. Лесі Українки. Тут Володимир Неллі ставить «Живий труп» за п'єсою Льва Толстого. Раїса співає «Невечірню». Прем'єра вистави відбулася 20 жовтня 1940 року. А потім – війна. Захоплення Києва гітлерівськими військами.

Окупанти бажали видовищ. І Раїса Окіпна завойовувала популярність, співаючи на банкетах, на офіційних церемоніях, бо розуміла, що кожен новий німецький «прихильник» – це розгадка військової таємниці. На відкритті нового сезону Київського оперного театру в костюмі Кармен Раїса підійшла до мікрофону. Вона зверталася до друзів, сподіваючись, що її зрозуміють. Раїса говорила про необхідність контактів у важкі часи. Співачка дякувала німецькому командуванню за можливість співати для її народу. Голос Раїси почули у бліндажі члени Військової Ради Південно-Західного фронту і зрозуміли, що група Івана Кудрі, з якою співпрацювала Раїса Окіпна, втратила зв'язок із Центром і потребує негайної допомоги. До Києва вирушили зв'язкові...

У 1960-1970-х рр. на сцену Київського театру ім. Лесі Українки виходила жива Раїса Окіпна у виставі «Київський зошит» за п'єсою Вадима Собка із такими словами: «Ми вмерли в темну листопадovu ніч... І коли ви проходите вулицями нашого чудового міста, згадайте інколи, що на лавочці, де ви вперше поцілували свою кохану дівчину, колись сиділа людина з листівками біля серця і з гранатою в кишені, людина, яка була справжньою душею нашого міста. Їй не поставили пам'ятників, про неї навіть мало хто знає, але

вона – Київ, вона – народ. І перемогти її не може ніхто!..». Глядачі захоплено аплодували актрисі, виконавиці ролі Раїси Окіпної, не маючи уяви про її довоєнне життя.

Приблизно в 1937 році Микола Васильович Капшученко повернувся із заслання. Анастасія Павлівна з Раїсою мешкали в Києві по вулиці Чкалова (нині Олеса Гончара), буд. 32, кв. 22. Судячи із архівних документів, напередодні війни він служив у церкві Кагарлика. В квартирі №7 цього ж будинку проживала Євгенія Бремер, німкеня за національністю*. Її добре знала Раїса Окіпна. Вдвох молоді жінки допомогли 19 командирам Червоної Армії під час вступу німців до Києва переодягнутися в цивільний одяг, а двом – дістатися Олексія Єлізарова, колишнього заступника начальника відділення УНКВС у Львівській області. Так Раїса Окіпна стала членом розвідувальної групи НКВС УРСР Івана Даниловича Кудрі (Максима), а квартира Євгенії Бремер, яку він знав до війни, перетворилася на явочну.

У квітні 1942 року Іван Кудря отримав інформацію від своїх людей: гітлерівці будують у Вінниці щось дуже схоже на секретний військовий об'єкт. Необхідно було точно знати про це будівництво. Раїса запропонувала поїхати до міста і розвідати через знайомих. Вона сподівалася на це, бо на сцені Вінницького театру співала з величезним успіхом і мала шанувальників. Але тоді вони не могли знати, що німці зводять ставку Гітлера «Перевертень» (Wegwolf) і тому всі, хто приїздив до Вінниці, відразу ж потрапляли під «опіку» СД. Тому поїздка співачки викликала підозру гестапо в Києві. За Раїсою почалося стеження. Для остаточного з'ясування причетності Окіпної до підпілля гестапо підключило свого агента Наталію Францівну Грюнвальд. Вони зустрілися буцімто випадково на вулиці. Наталя представилася шанувальницею Раїси ще по Вінниці. Розповіла, що має в Києві велику квартиру, працює лаборантом в аптеці, вхожа в товариство високопоставлених німецьких офіцерів, з якими може познайомити Окіпну. Іван Кудря зацікавився новою знайомою. Квартира Грюнвальд стала конспіративною, де друкувалися листівки, обговорювалися дії розвідників, про які господарка доповідала в гестапо. Завдяки Наталії Грюнвальд Раїса встановила тісні зв'язки серед вищого німецького офіцерства та окупаційної адміністрації, від яких черпала різноманітні військові та інші відомості. Наталя дала згоду допомагати партизанам.

Є підстави висунути версію, що група «Максима» мала контакти з чернігівськими партизанами, тому що після провалу розвідників врятувалася помічниця Кудрі Марія Іллівна Груздова** і, виконуючи його наказ, у грудні 1942 року рушила в їхньому напрямку. Навесні 1943 року командир Чернігівського обласного загону Микола Попудренко відправив її до Москви [19].

5 липня 1942 року двоє гестапівців заарештували Раїсу Окіпну, коли вона вийшла з квартири Грюнвальд. При собі мала друкарську машинку, яка вимагала ремонту. На ній друкувалися листівки. За кілька годин на одній із квартир узяли Івана Кудря. Наступного дня за участю Наталії Грюнвальд теж на вулиці заарештували Євгенію Бремер, а за два тижні – її матір. Раїсу Окіпну утримували в одиночній камері. Її особливо цинічно катували. Розповідають, що одного разу співробітниця гестапо принесла батькам Раї пакунок. Коли мама розгорнула його, то побачила панчохи дочки, а в ньому – її спутане і скривавлене волосся. Між Раїсою і Женею Бремер проводили довготривалі очні ставки. Потім збивали до втрати свідомості. Дівчата трималися мужньо. Їх розстріляли в листопаді 1942 року. Іван Кудря, тіло якого було чорним від побоїв, назвався студентом Іваном Кондратюком. Більше нічого катам не вдалося витягнути з нього. Він також був розстріляний. Труп вивезли в Бабин Яр. Після війни

* Євгенія Адольфівна Бремер (1904-1942) працювала в Київському окрвдділі ГПУ. В 1938–1939 рр. утримувалася в Лук'янівській тюрмі НКВС у справі її чоловіка, майора держбезпеки Г. М. Осиніна-Вінницького. Була визволена із-за відсутності доказів її провини. Чоловіка Є. А. Бремер звинуватили як учасника антирадянської терористичної заклотницької організації, яка діяла в НКВС, у збереженні правотроцькістських, куркульських і козацьких формувань, фальшуванні карних справ по відношенню чесних радянських людей, а також у приналежності з 1937 року до агентів німецької розвідки. Розстріляний 16 січня 1940 року за вироком Військової колегії Верховного суду СРСР. У посмертній реабілітації російські правоохоронні органи відмовили у березні 2013 року.

** М. І. Груздова (1909–?) – вчителька, вдова репресованого в 1937 році наукового співробітника Київського університету. Жила з матір'ю чоловіка і шестирічним сином у великому багатопверховому будинку по Інститутській вулиці, відомому киянам як «Дім Гінзбурга». Квартира стала явочною. Сусідам представила І. Д. Кудря як нареченого, за якого зібралася вийти заміж.

Наталія Грюнвальд була засуджена радянським судом «за зраду Вітчизні» і згинула у концтаборах ГУЛАГу.

Після загибелі Раїси Миколаївни Капшученко (Окіпної) та її колег по підпіллю минуло двадцять років. Однак навколо них було якимось дивовижне мовчання. І лише у 1963 році сплило ім'я Раїси Окіпної, коли газета «Вечірній Київ» втрутилася у справу Анастасії Павлівни, яка завдяки шахрайським діям у січні 1963 року втратила свою квартиру, де жила її дочка, підпільниця Раїса Миколаївна Окіпна, закатована німецькими окупантами. Не останню роль у цьому дійстві відіграла близька до родини Капшученків людина. Помираючи, Микола Васильович взяв з неї клятву не залишати Анастасію Павлівну без підтримки *. На щастя, перемогла справедливість, і старенька повернулася до своєї квартири. Збереглася довідка, в якій сказано, що Анастасія Павлівна Капшученко знову прописана по вулиці Чкалова (нині Олесь Гончара), 32, кв. 22 17 жовтня 1963 року. Виписана з даної адреси 1 лютого 1966 року по смерті. Похована в селі Хотівля Городнянського району. За могилкою наглядають небайдужі односельці.

У 1963 році в газеті «Неделя» (додаток до «Известий») було опубліковано репортаж В. Дроздова та А. Євсєєва про розвідника «Максима» та його товаришів. А невдовзі побачила світ їхня спільна книга «Два года над пропастью», яку екранізував український кінорежисер Тимофій Левчук. У 1963 році видано збірник документів «Киевщина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945», до якого вміщено значний витяг із довідки КДБ при Раді Міністрів УРСР про диверсійно-розвідувальну діяльність групи підпільників м. Києва під керівництвом І. Д. Кудрі [20]. У 1964 році у всесоюзному журналі «Огонёк» (№46) опубліковано нарис Л. Віріної «Ничто не проходит...», присвячений Раїсі Окіпній. Почалося розсекречення їхніх імен. А 8 травня 1965 року Івану Даниловичу Кудрі посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Раїсу Миколаївну Окіпну нагороджено Орденом Вітчизняної війни I ступеня.

Так завершилося земне життя родини православного священика Миколи Васильовича Капшученка. Може, все склалося б інакше, якби не жовтневий заколот 1917 року, який тривав до самого початку Другої світової війни і опісля. Відгомін подій столітньої давності все ще живе в наших головах і заважає будувати незалежну, по-справжньому демократичну Україну. *«Які вони однакові, всі ці революції! – писав Нобелівський лауреат, відомий письменник Іван Бунін. – Під час французької революції теж була створена ціла безодня нових адміністративних установ, хлинув цілий потоп декретів, циркулярів, число комісарів, – неодмінно чомусь комісарів, – і взагалі будь-якої влади стало неймовірно багато, комітети, союзи, партії росли, як гриби, і все «жерли один одного», утворилася зовсім нова, особлива мова, «яка суцільно складалася із пишномовних вигуків, змішаних із самою майданною лайкою на адресу брудних залишків здихаючої тиранії...». Все це повторювалося тому перш за все, що одна із виразніших рис революцій – скажена жага гри, лицедійства, пози, балагана» [21].*

Капшученки стали жертвами цих сатанинських ігрищ. Так само, як соратниці Раїси Миколаївни по підпіллю – Марія Іллівна Груздова та Євгенія Адольфівна Бремер. Звісно, вони могли б, палаючи ненавистю до радянської влади, піти на службу до окупантів, як це зробила Наталія Грюнвальд. Проте ці жінки обрали інший шлях. Поруч із Іваном Кудрею опинилася ще одна людина – Тарас Семенович (псевдо Вусатий), колишній петлюрівець, український націоналіст, якого «Максим» допитав у Львові в 1940 році, а потім відпустив. Тепер Вусатий служив перекладачем у київському гестапо. Через нього проходили заяви осіб про комуністів і комсомольців, чекістів, громадських діячів, які залишилися в місті. За дорученням Кудрі Тарас Семенович знищував ті заяви. Як раз від нього «Максим» дізнався про будівництво таємного об'єкту в районі Вінниці, куди німці стягували спеціальні будівельні частини. На жаль, Вусатий незабаром загинув [22].

Чим керувалися ці люди, принижені і ображені радянською владою, коли пішли за Іваном Кудрею? Страхом перед могутнім НКВС? Гіпнотичним впливом на них «Максима»? Думається, не цим. Є таке поняття, як Вітчизна. Через багато років після

* Протоієреєм Андріївської церкви в Києві пішов із життя 19.07.1959 р. М. В. Капшученко. Одразу після війни служив у Свято-Миколаївській церкві в столичному районі Святошино. Викладав курсантам на пастирських курсах при Київській духовній семінарії. Поховали вірного служителя церкви на Лук'янівському кладовищі.

війни видатний український поет Василь Симоненко написав рядки, які найкращим чином розкривають поведінку в окупованому Києві Раїси Окіпної, Євгенії Бремер, Марії Груздової, Тараса Семеновича Вусатого: «*Можеш вибрати друзів і дружину. Вибрати не можна тільки Батьківщину*». І любити. Допомогати і вірити. Навіть, коли тяжко хвора.

1. Секретні архіви: інформація про Леніна, яка шокує [Електронний ресурс] / підгот. Ю.Стрілецька за матеріалами microagis.ru. – 2014. – 20 листоп. – Режим доступу: <https://vidomosti-ua.com>
2. Ленин В. И. Полн. собр. соч. – Т.12. – С.142-147.
3. Мартирологія українських церков : у 4-х т. – Торонто-Балтимор, 1987. – Т.1. – С.1006-1007.
4. Там само. – С. 1007,1015.
5. Там само. – С. 1013.
6. Там само. – С. 1014.
7. Там само. – С. 1032-1033.
8. Там само. – С. 1035.
9. Там само. – С. 1036.
10. Мартирологія українських церков : у 4-х т. – Торонто-Балтимор, 1987. – Т.1. – С.1041.
11. ДАЧО. – Ф. Р-8840. – Оп. 3. – Спр. 8734, 8739, 8744, 8747.
12. <http://dostup.memo.ru/ru/galereya-dokumentov/arhivno-sledstvennoe-delo-kapshuchenko-prohora-vasilevicha>
13. ДАЧО. – Ф.679. – Оп.10. – Спр.3329. – Л.27. – Об. – 28.
14. http://sergsy-ode.wikia.com/wiki/Капшученко_Микола_Васильович
15. ДАЧО. – Ф. Р-8840. – Оп. 3. – Спр. 8734, 8739, 8744, 8747.
16. ЦДІА України. – Ф.128. – Оп. 1 посл. «К». – Од. зб. 882.
17. ДАЧО. – Ф.679. – Оп. 10. – Спр.1558. – Арк. 209 об.
18. Кальченко Т. В. Лукьяновский некрополь духовенства / Т. Кальченко. – К., 2017. – С. 92.
19. Киевщина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 : сб. док. – К., 1963. – С.225.
20. Там само. – С. 215-227.
21. Бунин И. Окаянные дни / Иван Бунин. – СПб, 2015. – С.130.
22. Киевщина в годы Великой Отечественной войны... – К., 1963. – С.218.

Стаття посвящена малоизвестной личности бывшего черниговского священника Н. В. Капшученко (1889–1959), репрессированного в 1933 году, его раскулаченному и расстрелянному брату П. В. Капшученко (1881-1937), дочери Р. Н. Окипной (1914–1942) – оперной певице, члену киевской диверсионно-разведывательной группы И. Д. Кудри, расстрелянной гестаповцами. Автор выражает искреннюю благодарность киевлянке М. В. Орленко, представительнице семьи Капшученко, за предоставленные документы и материалы.

Ключевые слова: Ленин, религия, раскулачивание, Черниговская губерния, оккупация, Капшученки, Окипная, Кудря, Груздова, Бремер, Грюнвальд.

The article is devoted to the little-known personality of the former Chernihiv priest M.V.Kapshuchenko (1889-1959), repressed in 1933, to his disrupted and executed brother P.V.Kapshuchenko (1881-1937), daughter of R.M. Okipny (1914-1942) – opera singer, member of the Kyiv sabotage and intelligence group I. D. Kudri, shot by the Gestapo men. The author expresses his sincere gratitude to Kievan M.V. Orlenko, the representatives of the family of Kapshuchenka, for the documents and materials provided.

Key words: Lenin, religion, dislocation, Chernihiv province, occupation, Gestapo, Kapshuchenka, Okipna, Kudrya, Gruzdov, Bremer, Grunwald.

Володимир Половець

ДИНАСТІЯ КАЧАНІВСЬКИХ БЛАГОДІЙНИКІВ

У статті досліджується життя та діяльність визначних представників династії качанівських благодійників – Григорія Степановича, Василя Васильовича (старшого) і Василя Васильовича (молодшого) Тарновських. Як особистості вони були різними, але, володіючи унікальними рисами характеру, життєвим досвідом і суспільними досягненнями, удостоїлися честі бути вписаними в історію, завдяки чому згадуються через століття.

Ключові слова: Качанівка, Тарновські, благодійництво, меценатство, колекціонування, доброчинність, старожитності.

Качанівка – державний історико-культурний заповідник, із яким пов'язані визначні історичні постаті в Чернігівській губернії. Її назва походить від прізвища співака царського двору Федора Качановського, який володів маєтком в середині XVIII ст. Далі історія Качанівки була такою. У 1770 році цариця Катерина II викупила цей маєток і подарувала фельдмаршалу Петру Румянцеву-Задунайському. При ньому тут був зведений панський кам'яний дім, закладений і почав розростатися парк. Згодом палацовий ансамбль в романтичному стилі був зведений як одна з резиденцій президента Малоросійської колегії. Син П. Румянцева в 1808 р. продав садибу багатому поміщику Григорію Почеці, а після його смерті володаркою Качанівки стала дружина останнього Парасковія Андріївна (по першому чоловікові – Тарновська). Саме в цей час палац був перебудований в стилі класицизму й отримав сучасний вигляд. З 1824 по 1897 рр. садибою в Качанівці володіли три покоління поміщиків Тарновських, рід яких, за переказом, брав початок з XIII ст. (2, с. 298; 4, с. 9).

У 1824 р. господарем Качанівки став син Парасковії Андріївни **Григорій Степанович Тарновський** (1788 – 1853), чиновник із особливих доручень Міністерства внутрішніх справ, статський, а згодом титулярний радник, камер-юнкер імператорського двору. Отже, розповімо про першого з качанівських благодійників (16, с. 310; 8, с. 16). Зусиллями Григорія Степановича Качанівка досить швидко перетворилася із невідомого провінційного маєтку в блискучу аристократичну садибу: великий на сто гектарів парк, в якому дуб-тризуб, березовий гайок, що кронами нагадує шапку Мономаха, припали одне до одного дерева на Гірці кохання. У спадок від матері Григорію Степановичу дісталися великі володіння в Київській, Полтавській та Чернігівській губерніях з дев'ятьма тисячами кріпаків. Тут були гуральні, цукроварні, кінні заводи і навіть вовняна фабрика. За успішну підприємницьку діяльність він був обраний членом Вільного економічного товариства в Санкт-Петербурзі. Як багата і відома людина Григорій Степанович мав велику бібліотеку художньої, історичної і публіцистичної літератури. Він зібрав велику колекцію картин західноєвропейських і вітчизняних художників, мав професійний домашній оркестр і театр, підтримував тісні стосунки з К. Брюлловим, М. Глінкою, В. Жуковським, М. Марковичем, В. Григоровичем, секретарем Академії мистецтв, багатьма іншими представниками літературних і мистецьких кіл (17, с. 310; 10, с. 17).

Добре відомий був Григорій Степанович і як покровитель молодих талантів. На його запрошення і його кошти Василь Штернберг, талановитий учень Санкт-

© **Половець Володимир Миколайович** – доктор історичних наук, професор Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка.

Петербурзької академії мистецтв, упродовж 1836 – 1838 рр. проводив у Качанівці свої каїкули. Академія мистецтв у звіті за 1887 р. висловила подяку Григорію Тарновському за його допомогу молодому митцю, а художника нагородила золотими медалями 1-го і 2-го ступенів. Григорій Степанович зібрав у Качанівці колекцію високохудожніх творів Д. Терніса, К. Брюллова, А. Ван-Дейка, Б. Деннера, І. Айвазовського, О. Кінгерського та інших. За допомогу художникам і любов до мистецтва Г. Тарновського обрали почесним вільним членом Академії мистецтв. Щедро зустрічала сім'я Григорія Степановича в Качанівці Михайла Глінку, Миколу Гоголя. Тараса Шевченка, Миколу Марковича, Віктора Забілу та Лева Жемчужникова (4, с. 9; 21).

Як член вільного економічного товариства в Санкт-Петербурзі він був автором статей з економічних проблем у «Київських губернських відомостях», друкувався в інших виданнях, намагався зрозуміти основи музичного, театрального і художнього мистецтва, за що відомий художник Карл Брюллов, намалювавши портрет Григорія Степановича, підписав: «Мій благодійник Гр. Ст. Тарновський» (1, с. 299; 22).

Щодо характеристики особистості Григорія Степановича, то заслуговує відгук художника Л. Жемчужникова: «Григорій Степанович был оригинал по манерам, по одежде, с музыкальным сумбуром в голове и с таким же понятием о живописи, но при всём этом я нехотя высказываю его смешные стороны, так как он был добр и имел значительные достоинства, хотя бы то, что у него проживали и пользовались гостеприимством такие знаменитости, как Глинка, Шевченко, Штернберг, Николай Андреевич Маркевич» (23; 4, с. 9).

Не маючи своїх дітей, Григорій Степанович у 1837 р. склав заповіт, за яким усі прибутки з його майна мали піти на заснування й утримання медичного факультету при університеті Святого Володимира в місті Києві. Але цей заповіт не набув чинності через претензії на маєток племінників його вітчима Г. Почеки. У 1848 р. Г. Тарновський склав новий заповіт на користь сина свого двоюрідного брата Василя Васильовича Тарновського (старшого). Подружжя Тарновських померло майже одночасно. 7 грудня 1853 р. від запалення легенів померла Галина Дмитрівна Тарновська, а 8 грудня – Григорій Степанович від «виснаження сил і сильного душевного потрясіння». Обоє були поховані 10 грудня 1853 р. в склепі під Георгіївською церквою на території Качанівської садиби. Качанівку та інші маєтки успадкував небіж Григорія Степановича (23; 10, с. 17).

Василь Васильович Тарновський (старший) народився 14 липня 1810 р. в багатодітній дворянській сім'ї. Початкову освіту здобув дома під керівництвом свого батька. Після закінчення Ніжинського ліцею кн. Безбородька та юридичного факультету Московського університету працював в Житомирській гімназії. У Ніжині навчався разом з М. В. Гоголем. Микола Васильович навіть згодом пропонував ректору університету М. Максимовичу влаштувати Василя Васильовича на викладацьку роботу, але смерть батька і турбота за молодших братів і сестер змусила його взяти на себе управління родовим маєтком. Під час навчання в Ніжинському ліцеї разом з М. В. Гоголем відвідували Качанівку, де майбутній письменник справив велике враження на Григорія Степановича (21; 7, с. 310).

Ще з університетської лави Василь Васильович мав потяг до науки. Його цікавили питання народонаселення в Російській імперії, видобутку корисних копалин, шовківництва, скотарства, рибальства, вівчарства, конярства, мануфактурної промисловості, побуту, народної освіти. Він брав активну участь у підготовці реформи 1861 р. В. Тарновський був членом Чернігівського губернського комітету, що займався поліпшенням та облаштуванням побуту поміщицьких селян, членом-експертом редакційної комісії при Головному комітеті з питань селянства, членом Полтавської Тимчасової комісії з питань підготовки реформи. У цей період Василь Васильович пише праці «Общие основания освобождения крестьян по желанию их помещиков в Полтавской и Черниговской, Курской и Харьковской губерниях» і, як вважають дослідники життя і діяльності Василя Васильовича, найголовнішу з них – «О крепостном праве в России и необходимости устранения его» (1857). Праця містить такі розділи: історична довідка про особисті права селян; право вільного переходу селян, які проживали в приватних

володіннях; початок обмеження його за часів Бориса Годунова; введення кріпацтва в Україні імператорським указом 3 травня 1783 р. – через 526 років після проведеного ще татарами перепису населення на Русі (з метою збирання данини) (15, с. 228; 20).

У листі до Григорія Галагана, з яким В. Тарновський засідав у Чернігівському дворянському комітеті з селянського питання, він ділився почуттями і намірами: «Будемо постійно проповідувати, що грішно і аморально під час звільнення оббирати людей, яких ми довели до злиднів, і що необхідно великодушно, по-братерськи поділитися з ними...» (16, с. 42). Як громадський і державний діяч, В. Тарновський був належно поцінований орденами і медалями в пам'ять звільнення селян. За особливі заслуги у підготовці земельної реформи нагороджений Золотою медаллю на Олександрійській стрічці (1861). У 1861 р. він отримав Орден Святої Анни 2-го ступеня, а в 1864 р. – Орден Святого Володимира 3-го ступеня. У тому ж, 1864 р. Василь Васильович (старший) нагороджений бронзовою медаллю «В пам'ять osvободження крестьян» (25; 10, с. 18).

Як для людини освіченої, заможної, для Василя Васильовича (старшого) меценатство не було самоціллю, але він не стояв осторонь культурно-просвітницького руху в Україні. Окрім тісних зв'язків з Миколою Гоголем, він підтримував дружні стосунки з Тарасом Шевченком, Михайлом Максимовичем, Пантелеймоном Кулішем, Опанасом Марковичем, Петром Редькіним, Олексієм Волосковим, академіками живопису Віктором Резановим і Андрієм Горновичем та іншими.

Літо 1854 р. в садибі провів Опанас Маркович з дружиною Марією Віленською. Тут подружжя збило багатий фольклорний матеріал, пізніше використаний у «Народних оповіданнях» Марка Вовчка. Крім того, Василь Васильович надавав Марковичам матеріальну допомогу, якої подружжя сильно потребувало на той час.

Протягом 1853 – 1854 рр. у маєтках Тарновських (Потоках і Качанівці) дістав притулок художник Олексій Волосков. Гостювали в Качанівці Михайло Максимович, Пантелеймон Куліш із Ганною Барвінок, С. Гулак-Артемівський, М. Глінка, В. Забіла, брати Маковські, І. Рєпін та ін.

Велику допомогу надавав Василь Тарновський (старший) П. Кулішу. Усі твори цього поборника української ідеї, не опубліковані в журналах, видавалися коштом господаря Качанівки, серед них «Записки о Южной России» і роман «Чорна рада». Неодноразово йому надавалася і грошова допомога особисто. Як підрахував сам боржник, він одержав від Тарновських 3660 карбованців. Коли згодом П. Куліш хотів повернути борг, Василь Тарновський (молодший) як спадкоємець батька відмовився його прийняти (21; 15, с. 228).

Найбільшу прихильність Василь Тарновський (старший) виявив до Тараса Шевченка, з яким познайомився ще 1843 р. в с. Потоках. З того часу на запрошення господаря Т. Шевченка був бажаним гостем у Тарновських. В. Тарновський (старший) був близьким до Кирило-Мефодіївського братства. Під час арешту і слідства над Шевченком родина Тарновських переховувала в себе його вірші. Отримавши повідомлення про можливий обшук, дружина В. Тарновського, Людмила Володимирівна (до заміжжя Юзефович), уночі зашила вірші та малюнки Шевченка в матрац, а Надія Василівна, сестра В. Тарновського (старшого), з якою Т. Шевченко хрестив дитину в дяка М. Говядовського і яку потім звав «дорога кумася», дарував їй вірші і малюнки, поклала в ящик все та закопала в саду. Коли минув тривожний час, Надія Василівна і Людмила Володимирівна дістали свої схованки, які у подальшому склали колекцію В. Тарновського (молодшого). Після звільнення Т. Шевченка із заслання В. Тарновський (старший) купив 17 його малюнків, тим самим поклавши початок колекціонуванню творчої спадщини поета (23; 4, с. 14).

Василь Тарновський (старший) був не лише теоретиком, а й практиком освіти, заснувавши народні школи в Качанівці, Антонівці, Парафіївці з доброю оплатою вчителям. Він також особисто разом зі своїми двома синами навчав селянських дітей грамоті.

Отже, Василь Васильович Тарновський (старший), як український етнограф, історик права, громадський діяч і благодійник, не відзначався великою схильністю до колекціонування, проте з листів його дружини Людмили Володимирівни до сина

Василя видно, що їхня сім'я підтримувала дружні стосунки з відомими митцями, замовляла їхні картини, була на художніх виставках. Д. Яворницький так описує лицарську залу в Качанівському палаці: «на всіх стінах, од верху до низу, висіли портрети гетьманів, полковників, генеральних суддів, осавулів, митрополитів, архієреїв, гетьманш, дружин полковникових, різних паннок» (18, с. 139; 20).

Помер В. В. Тарновський (старший) раптово, після бурхливого засідання земства в Чернігові, 16 грудня 1866 р. у віці 56 років. Похоронна відправа відбулася у Воскресенській церкві. Труну з тілом перевезли до Качанівки. У склепі під Георгіївською церквою була встановлена біла мармурова гробниця. У шлюбі з Людмилою Володимирівною Юзефович (1813 – 1898) виховали двох синів: Василя (1838 – 1899) та Володимира (1840 – 1921) і доньку Софію (1847 – 1899) (20; 16, с. 43).

Незважаючи на велику матеріальну допомогу художникам і письменникам, меценатом у повному розумінні цього слова, вважають дослідники, Василь Васильович (старший) не був. Качанівка при ньому залишалася незмінною і лише перейшовши спадкоємно до його старшого сина, Василя Васильовича (молодшого) досягла своєї величі.

Василь Васильович Тарновський (молодший) народився 20 березня 1838 р. в с. Антонівка Пирятинського повіту Полтавської губернії (зараз Варвинський район Чернігівської обл.), де був невеликий маєток його батька. Охрестили дитину в місцевій Покровській церкві. За традицією, що велася, назвали первістка по імені батька – Василем (2, с. 310; 21). У семирічному віці хлопця віддали до відомого в Москві пансіону Еннесса. Збирати українську старовину юнак розпочав ще з часу навчання в Москві, де набував освіту ще до Київського університету. Спочатку то були вирізки з газет, а потім окремі речі купувалися на Сухаревському ринку, в найближчих українських селах і все збиралося в окремій кімнаті. Згодом московську колекцію було перевезено до Качанівки, палацової бібліотеки. Поступово колекція розросталася, і господар переніс її до найбільшої кімнати (13, с. 183; 22).

Не маючи нахилу до службової кар'єри, можливо, взнаки пожиттєвого каліцтва, Василь повністю віддавав себе колекціонуванню, яке переросло в добродійність і меценатство. Навчаючись в університеті на історико-філологічному факультеті, він опановував курс наук, захоплювався багатю сферою людської культури. В. Тарновський (молодший) віднаходив свої експонати не тільки в антикварах, але й докладав немало зусиль у пошуках їх по старопанських маєтках. Багато їздив по селах, листувався з власниками реліквій, радився з провідними вітчизняними вченими: О. Лазаревським, Д. Яворницьким, М. Костомаровим, М. Біляшівським та ін. (10, с. 17; 22).

Значним доповненням качанівської колекції стали знахідки Княжої Гори під Каневом. Наприкінці 30-х рр. XIX ст. до Київських антикварних магазинів поступала велика кількість речей киево-княжої доби, на що звернув увагу Василь Васильович. З'ясувалося, що Княжа Гора була основою літописного міста Родень. Тут селяни часто знаходили крем'яні, срібні й навіть золоті речі. Сподіваючись на легкий заробіток, люди родинами копали Гору. Коштовні речі потрапляли до людей, які в них не розумілися, а то й взагалі зникали за кордоном. Василь Васильович разом зі своїм родичем вирішив купити Гору в її власника, місцевого поміщика. Розкопки були доручені археологу Миколі Біляшівському. Пошукові роботи, які виконувалися коштом В. Тарновського, тільки протягом першого літа до колекції додали півтори тисячі предметів: хрести і хрестики, нашійні гривні, золоті й срібні каблучки, сережки, підвіски, браслети, намиста з коштовного каміння, бронзові люстерка, емалі тощо. Коли основні розкопки закінчилися, земля була продана селянам (16, с. 73; 20).

Одночасно В. Тарновський приділяв увагу громадській діяльності. З 1862 р. він працював кандидатом та мировим посередником у Борзенському повіті Чернігівської губернії, а з 1869 р. отримав чин губернського повітового секретаря. Обирався Борзенським (1869 – 1872 рр.) та Ніжинським (1875 – 1887 рр.) повітовим маршалком. За добросовісну службу В. Тарновський був відзначений орденом Св. Володимира 4-го ступеня (1881 р.) та Св. Анни 2-го ступеня (1883 р.). В. Тарновський одружений був на своїй далекій родичці Софії Васиївні Тарновській (1846 – 1889), яка закінчила

Петербурзьке училище ордена Св. Катерини. Софія була добросеречною жінкою, займалася благодійництвом, була попечителькою Борзенської земської жіночої школи, очолювала Товариство опікунства над пораненими і хворими воїнами російсько-турецької війни (1879 – 1880 рр.), нагороджувалася знаками Червоного Хреста (23; 13, с. 183).

Причетним був В. Тарновський до багатьох важливих подій у культурному житті України. Відомі його пожертви на спорудження пам'ятників Б. Хмельницькому в Києві та І. Котляревському в Полтаві, на видання першого українського історико-літературного місячника «Киевская старина», створення Київської громадської бібліотеки, проведення археологічних досліджень у Канівському повіті, впорядкування могили Т. Шевченка й організацію щорічних гурткових подорожей пароплавом для поклоніння праху Кобзаря (13, с. 183; 22).

З кожним із зазначених благодіянь пов'язаний драматичний сюжет подій, переживань і громадянських поступків господаря Качанівки. Так, впорядкування могили Т. Шевченка відбулося завдяки тривожній телеграмі хранителя могили Т. Шевченка В. Глиносирова в газету «Заря» від 25.10.1882 р. «Могила поета України Т. Г. Шевченка являє собою в даний момент красномовні руїни. Могильний хрест днями звалився до Дніпра, розбившись на два шматки нижче вінця і біля основи. Залишки палять підлітки-пастухи, гріючись від холоду біля насипу могили». Відповідь В. Тарновського не забарилася: «Считаю своим нравственным долгом, во-первых, как личный приятель покойного, а в особенности как горячий поклонник его таланта, принять всецело на себя обязанности приведения дорогой могилы в надлежащий вид». На пропозицію В. Тарновського проект чавунного хреста на могилу поета виготовив академік архітектури В. Сичугов. Співавтором був і сам замовник, який виконав ескіз барельєфа Т. Шевченка та підібрав до надпису на хресті такі слова: «Свою Україну любіть, Любіть її... Во время люте, В останню тяжкую минуту За неї Господа моліть» (13, с. 189; 23).

Улюбленою справою на все життя у Василя Васильовича стало колекціонування. Від свого батька він успадкував традицію купувати речі, твори художників не тільки для поповнення колекції, але й для фінансової підтримки авторів. У формуванні зібрання йому сприяли відомі вчені О. Лазаревський та В. Антонович, а згодом як археолог М. Біляшівський. Енергійно і наполегливо В. Тарновський популяризував свою колекцію. У 1883 р. з його ініціативи і його коштом, за участю відомих учених-істориків побачив світ збірник «Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. По коллекции Василия Васильовича Тарновського». 1891 р. він видав накладом 100 примірників альбом «Офорти Шевченка в коллекции В. В. Тарновського». Великий вклад в культурний розвиток України вніс В. Тарновський (молодший), збираючи все, що нагадувало про Т. Шевченка. Щорічно в шевченківські дні він влаштовував великі поминальні обіди, на які сходилися однодумці та постійно турбувався про впорядкування могили Тараса на Чернечій Горі (16, с. 43; 22).

Окрім шевченківської збірки, яка склала основу теперішнього музею Тараса Шевченка в Києві, в колекції Василя Васильовича (молодшого) було чотириста речей передісторичного періоду, понад тисячу сімсот – князівської доби, вісімсот шістьдесят – часів Козаччини, серед них: шаблі Б. Хмельницького, Івана Мазепи, гетьманські булави Б. Хмельницького, І. Мазепи, І. Самойловича, Д. Многогрішного, полковницькі перначі Павла Полуботка, Семена Палія, прапори і корогви Війська Запорозького, тогочасні ікони й оклади до них та ін. (7, с. 147; 22).

Найбільше ж уявлення про колекцію давали видані меценатом каталоги. Перший, 1893 р., присвячений Т. Шевченку, підготував сам колекціонер. Згодом він випустив ще один каталог колекції з описом українських старожитностей. Підсумком всієї сорокарічної подвижницької діяльності господаря Качанівки став каталог усього зібрання, зроблений Б. Грінченком у 1903 р. (5; 21, с. 3).

Д. Яворницький для отримання дозволу на видання книги «Запоріжжя в залишках старовини і переказах народу» скористався не тільки грошима В. Тарновського, ще й родинними зв'язками. У передмові до неї вдячний автор писав: «Издание с таким количеством иллюстраций повлекло за собой немало расходов, и если оно явилось в

несколько более чем обычном виде, то автор обязан этим просвещенному содействию известного южнорусского собирателя древностей В. В. Тарновского, которому и приносит свою живейшую и искреннейшую благодарность» (13, с. 187).

До останніх днів Василь Васильович опікувався родиною Кулішів. Він доклав немало зусиль до підготовки українського видання «Біблії», основним перекладачем якої був П. Куліш. Після смерті письменника впорядкував його могилу в Матронівці, матеріально підтримував його дружину – Ганну Барвінок. У своєму листі до І. Шрага вона писала: «Мені В. В. Тарновський пачку добру грошей давав, як я була перший раз у нього, але ж я посовістилася узяти – ще нічого не тямилася. Він узяв слово – як буде потрібно, щоб до його оберталась...» Після смерті В. В. Тарновського в одному з наступних листів письменниці читаємо: «Яка свята душа зі своїми благородними поривами – жертвами для нашої України!» (22; 10, с. 19).

Василь Васильович Тарновський (молодший) був найяскравішою постаттю серед трьох поколінь Тарновських. Саме йому ми зобов'язані тим, що в Чернігові є чудові колекції українських старожитностей, а в Україні – Національний музей Тараса Шевченка. Він перетворив Качанівку в справжню архітектурно-художню перлину, створив чудовий пейзажний парк – один з найбільших в Україні і Європі, витрачав усі кошти на колекції і меценатство.

У Качанівку на запрошення господарів приїжджали І. Рєпін, М. Врубель, В. і К. Маковські, Д. Яворницький, М. Глінка, С. Гулак-Артемівський, М. Гоголь, О. Лазаревський, В. Антонович, П. Куліш, Ганна Барвінок, М. Біляшівський, П. Забіла, В. Сичугов, художники О. Волосков, О. Апін та інші.

Качанівка настільки зацікавила В. Рєпіна, що тут він упродовж 1880 р. працював над картиною «Запорожці пишуть листа турецькому султану». Ціле літо великий художник писав козацькі реліквії, портрети господарів садиби, пейзажі, знамениту картину «Вечорниці». На картині про запорожців в образі козака в чорній смушевій шапці, праворуч від писаря, зображений сам Василь Тарновський (молодший), який позував художнику (21). Великий вплив на формування історичних знань В. Тарновського (молодшого) мав О. Лазаревський. Він сам поповнював колекцію рідкісними рукописами, гравюрами, старовинними портретами, редагував і коректував каталог шевченківської колекції. Йому ж належала думка передати музей Чернігівському земству (7, с. 618; 22).

Із заяви Василя Васильовича Тарновського (1896 р.): «Составленный мною в течение всей моей жизни музей местных древностей я желал бы, для верного сохранения их, передать в собственность и заведение Черниговскому губернскому земству с тем, чтобы он помещался в старинном доме над Десной, за собором, и был открыт для обозрения его публикой...» (13, с. 119).

З 1889 р. В. Тарновський постійно проживав у Києві, спочатку на розі вулиці Володимирської і майдану Лисенка, згодом – на розі Володимирської і Золотоворітського майдану. В обох приміщеннях під музей відведено було великі зали, там же була бібліотека, яка налічувала понад двадцять тисяч книг. Музей був відкритий для масового відвідування, а Василь Васильович, на той час тяжко хворий, на інвалідній колясці супроводжував відвідувачів і давав пояснення. Кожного року благодійник замовляв пароплав з Києва до могили Тараса. У цій подорожі його супроводжували друзі й однодумці. Серед них завжди були члени редколегії «Киевской старины», на підтримку якої Василь Васильович завжди робив значні внески (7, с. 593; 22).

Меценатство і колекціонування вимагало постійних фінансових витрат. Кошти, які дісталися в спадщину В. Тарновському (молодшому), кінчалися і він змушений був під кінець свого життя продати улюблену Качанівку. Помер Василь Васильович Тарновський (молодший) 13 червня 1899 року. Поховали його в Києві на Аскольдовій могилі, а в 1980-х рр. перепоховали на Звіринському кладовищі (22; 10, с. 19). Справа з музеєм у Чернігові поволі, але просувалася. Борис і Марія Грінченки уклали повний каталог колекції В. В. Тарновського. У жовтні 1901 р. відкрилася експозиція в обладнаному приміщенні. На утримання музею імені В. В. Тарновського земство затвердило кошторис.

Купив Качанівку разом з Парафіївською економією мільйонер-цукрозаводчик Павло Харитоненко. Члени сім'ї Харитоненків володіли Качанівкою двадцять років (з 1898 по 1918 рр.). На жаль, за радянських часів культурні цінності Качанівки були розграбовані. Палац і парк за цей час переходили від однієї організації до іншої, а особливої шкоди зазнали вони в 1925–1935 рр., коли тут розташовувалася комуна безпризорних дітей – дитяче містечко імені Воровського.

У 1981 р. був створений державний історико-культурний заповідник «Качанівка», якому в 2001 р. Указом Президента України наданий статус національного. Почалося відродження унікального палацово-паркового ансамблю, відновлення особливо цінних об'єктів історії, культури та архітектури, пошук документів, картин, меблів, речей з багатой колекції Тарновських. З'явилися і нащадки Тарновських, за ініціативою яких створене міжнародне товариство і благодійний фонд «Друзі Качанівки», яке очолила Тетяна Анатоліївна Хайт-Тарновська, правнучка Василя Васильовича (молодшого). Живе вона в Великобританії. Своєю ідеєю Тетяна Анатоліївна зуміла зацікавити усіх родичів славних предків з різних країн світу. Вони поставили за мету створити в Україні, на батьківщині своїх потомків, міжнародний центр освіти, розвитку талантів і мистецтва, центр культури і туризму – справжню перлину. Міжнародний фонд «Друзі Качанівки» був створений у 1999 році (zareestrovаний в Шотландії) (14, с. 65; 23).

1. Гринченко Б. Тарновские // Киевская старина. – 1893. – Т. ХLI. – С. 533.
2. Довідник з історії України: В 3-х т. – К.: «Генеза», 1999. – Т. 3. – 684 с.
3. Журавльова Г. Нащадки мецената // Родовід. – 1996. – № 2 (14). – С. 24-27.
4. Киплер А.А. К истории рода Тарновских // Скарбниця української культури. Вип. 3. – Чернігів: Сіверянська думка, 2002. – 168 с.
5. Каталог предметов малорусской старины и редкостей коллекции В.В. Тарновского. – Киев, 1893. – Вып. I, Шевченко; Каталог украинских древностей коллекции В.В. Тарновского. – Киев, 1898; Каталог музея украинских древностей. Том II. – Чернигов, 1903.
6. Костомаров М. Тарновський В.В. (1837 – 1899) // Віхи життя і творчості. Енциклопедичний довідник. – К.: Вища освіта, 2001. – 544 с.
7. Лазаревський Г.О. Київська старовина. Спогади. – Київ: МАУП, 2007. – 624 с.
8. Линюк Л.П. Матеріали родини Тарновських у Державному архіві Чернігівської області // Скарбниця української культури. Вип. 2. – Чернігів, 2002. – 168 с.
9. Модзалевский В.П. Тарновские // Малоросійський родословник. – К., 1996. – т. 5. – Вип. 1.
10. Носелевець Н. Родина Тарновських // Родовід, 1996. – № 2 (14). – С. 17-19.
11. Петренко Григорій. Качанівські студії // Пам'ятки України. – 2000. – № 1. – С. 21-40.
12. Половнікова С.О. Історія заснування Музею українських старожитностей ім. В.В. Тарновського мовою документів // Скарбниця української культури. Вип. 2. – Чернігів, 2002. – С. 19-27.
13. Половнікова С.О. В.В. Тарновський і духовні витоки українського патріотизму та благодійності // Скарбниця української культури: Зб. наук. пр. – Чернігів, 2007. – Вип. 8. – 190 с.
14. Тарахан-Берега З. Василь Тарновський та пам'ятник-хрест на Шевченковій могилі // Родовід, 1996. – № 14. – С. 65.
15. Товстоляк Н. Суспільна діяльність В.В. Тарновського (старшого) в період підготовки і проведення реформ 50-х – 60-х рр. XIX ст. // Скарбниця української культури. Збірник наук. праць. – Вип. 12. – Чернігів і Сіверянська думка, 2007. – 238 с.
16. Хорунжий Ю. Рід Тарновських // Україна. – 2000. – № 2. – 41-43 с.
17. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К.: Українська радянська енциклопедія. 1990. – 1008 с.
18. Яворницький Д.І. В.В. Тарновський // Хроніка-2000. – 1996. – Вип. 16. – С. 39-172.
19. Эварницкий Д.И. (Д.И. Яворницкий). Запорожье в остатках старины и преда-

ниях народа. – СПб.: Издание Л.Ф. Пантелеева, 1888. – Ч. 1, 2. – 447 с. (Факсимільне перевидання): Київ, 1995. Електронний ресурс:

20. Василий Васильевич Тарновский (старший). Биография. – Режим доступу: people.su.106849 (дата звернення 28.ІІІ.2017). – Назва з екрана.

21. Время и судьбы Качановки. – Режим доступу: vilavi.ru>Время и судьбы>Качановки (дата звернення 9.ІІ.2017). – Назва з екрана.

Качанівка – родина Тарновських. – Режим доступу: exkursovod.ru>446 – Качанівка...taranovskikh.html (дата звернення 10.ІІ.2017). – Назва з екрана.

22. Меценатська діяльність родини Тарновських. – Режим доступу: boOK.net>index.php?р=achapter&.bid=1938&chapter=1. (дата звернення 27.ІІІ.2017). – Назва з екрана.

23. Родина Тарновських. – Режим доступу: ramyatki.ho.ua>ist_postati.php. (дата звернення 11.ІІ.2017). – Назва з екрана.

В.М. Половец

Династия качановских благодетелей

В статье исследуется жизнь и деятельность выдающихся представителей династии качановских благодетелей – Григория Степановича, Василия Васильевича (старшего) и Василия Васильевича (младшего) Тарновских. Как личности они были разными, но, владея уникальными чертами характера, жизненным опытом и общественными достижениями, удостоились чести быть вписанными в историю, благодаря чему вспоминаются через столетия.

Ключевые слова: Качановка, Тарновские, благотворительность, меценатство, коллекционирование, благодетельность, стародавности.

V. Polovets

Dynasty of Kachanivka philanthropists

History of Chernihivshyna (Chernihiv area) keeps memory of many outstanding people who are related to Kachanivka. Kachanivka was a home place for Fedir Kachanivsky, the singer of the Russian Tsar's court. It was the residence of P. Rumiantsev-Zadunayskyi, the President of Malorossiya Kollegium. Since 1827, this mansion had been the landowners Tarnovskiy's country estate for three generations. Hryhoriy Tarnovsky (1786-1853) was the first of them by whose efforts Kachanivka turned into an attractive aristocratic mansion. As a patron of young talents, he built a collection of works of high artistic value. He was an honorary member of the Academy of Fine Arts.

Under his will, his older cousin Vasyl Tarnovsky, Sr. (1810-1866) inherited the mansion. Vasyl had University degree and from his student's years was interested in sciences. Among his academic works, the most important is "On Selfdom in Russia and Need to Remove It." He was actively involved in civil events and provided considerable support to painters and writers.

Kachanivka was inherited by his elder son Vasyl Tarnovsky, Jr. (1838-1899) and then reached its full splendor. Vasyl Tarnovsky, Jr. was fully giving himself to collecting art objects, doing charity and patronship work. He was engaged in numerous important events in Ukraine: made considerable contributions for erection of the monuments to Bohdan Khmelnytskyi in Kyiv and Ivan Kotlyarevskyi in Poltava, participated in editing the "Kievskaya Starina» (Kyiv Antiquity) magazine, arranging the tomb of Taras Shevchenko in Kaniv, etc. He spent the last years of his life in Kyiv where he is buried.

So, thanks to the Tarnovskiy's, the philanthropists, Kachanivka went down in history of Chernihivshchyna as an important cultural center, center where they collected pieces of art and patronized fine art and literature. Thanks to the Tarnovskiy family, a beautiful landscape park was built in Kachaivka that added to Kachanivka as an architectural and artistic gem. Thanks to these philanthropists Chernihiv has the collection of Ukrainian antiquities now and Ukraine has National museum of Taras Shevchenko.

Key words: Kachanivka, the Tarnovskiy family, philanthropy, arts patronage, collecting, charity, antiquity.

Олена Походяща

ПОРТРЕТИ ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ З РОДИННОЇ КОЛЕКЦІЇ БУТОВИЧІВ

Стаття присвячена дослідженню портретів гетьмана Івана Мазепи з родинної колекції Бутовичів. Вони нині зберігаються в Національному музеї історії України. Завдяки комплексному дослідженню автор розглядає питання наукової атрибуції творів, їхньому датуванню та походженню, ідентифікації портретованої особи.

Ключові слова: портрет, гетьман, Іван Мазепа, музей, наукова атрибуція, Степан Бутович.

Іконографії гетьмана Івана Мазепи присвячено десятки праць у вітчизняній історіографії, однак питання атрибуції та відтворення образу цієї видатної постаті ще залишається відкритими. При дослідженні творів, їхнього візуального та порівняльного аналізу важливим питанням є походження картин, гравюр, що надає можливість проведення детальнішої наукової атрибуції. Відкриті питання навколо ідентифікації образу гетьмана Івана Мазепи змушують науковців повернутися до вивчення його портретів. Атрибуція та переатрибуція творів мистецтва в сучасних музейних колекціях є вельми актуальним питанням сьогодення, оскільки низка старовинних музейних експонатів потребує докладного наукового опрацювання. Не винятком є два портрети гетьмана Івана Степановича Мазепи з родинної колекції Бутовичів із зібрання Національного музею історії України (далі – НМІУ) (НМІУ, інв. №№ М-168, 54).

Представники козацьких родин бажали бачити зображення гетьманів та козацької старшини в своїх домівках. Портрети І. Мазепи здобули особливої популярності, однак низка таких творів є «хибними» образами. Особливо цінним для відтворення історичної дійсності є прижиттєві зображення та копії з них, якими є портрети І. Мазепи з колекції НМІУ (інв. № М-168, 54). Для вивчення творів була застосована комплексна наукова атрибуція із залученням широкого спектру методів дослідження [8].

Портрети гетьмана Івана Мазепи з родинної колекції Бутовичів надійшли до музейного зібрання з перших років його відкриття від статського радника Володимира Бутовича (до 1924 р.). Встановлення того фактора, що представлені портрети Івана Мазепи походять з колекції козацької родини Бутовичів, а саме були власністю осавула Степана Івановича Бутовича, сучасника Івана Мазепи, який знав та бачив гетьмана, або ж його сину Стапану, свідчать на користь того, що портретована особа є саме Іваном Мазепою (НМІУ, інв. № М-163). Бутовичі належали до козацької старшини, дружина Степана Бутовича Марія Лизогуб була донькою чернігівського полковника Якова Лизогуба. У 1689 р. він займав посаду суддівського старости, з 1709 р. став генеральним осавулом канцелярії гетьмана Івана Скоропадського (1709–1717 рр.). Бутовичам вдалося зберегти портрет Івана Мазепи, незважаючи на те, що усі зображення гетьмана знищувалися. Після звинувачення І. Мазепи у так званій «зраді Москві» та накладенні на нього анафема, портрети гетьмана вилучалися з осель та монастирів для знищення. У листопаді 1708 р. О. Меншиков наказав нашвидкуруч збудувати шибеницю й принести з батуринського палацу портрет гетьмана. Під захоплені вигуки п'яних стрільців, на очах у пов'язаних до купи бранців зображення гетьмана «повісили... посеред міста Батурина». Гетьманську резиденцію розграбували й спалили вщент. Такої ж долі зазнали численні маєтки гетьмана й навіть церкви, де були його зображення як благодійника

© Походяща Олена Борисівна – кандидат історичних наук, заступник головного зберігача Національного музею історії України (м. Київ).

Портрет гетьмана І. Мазепи. Лівобережна Україна, II третина XVIII ст. Полотно, олія. 74 x 59 см. НМІУ-М – 168.

[7]. Можливо, саме з цього батуринського зображення і був написаний портрет І. Мазепи.

З візуального дослідження портрета І. Мазепи за інв. № М – 168 встановлено, що полотно виконано в найкращих традиціях української парсуни невідомим майстром Лівобережної України (полотно, олія, 74 x 59 см). На портреті зображено чоловіка середнього віку, без головного убору, волосся та вуса чорні. Одягнений він у синій жупан та червону сорочку. Через праве плече перекинута синя муарова стрічка ордену Св. Андрія Первозваного. На грудях з лівого боку – орден Білого Орла. У правому верхньому куті герб «Курч» з літерами: І(Іван) М(Мазепа) Г(гетьман) В(війська) Ц(царської) В(величності) Є(його) П(пресвітлого) З(запорозького): ІМГВЦВЄПЗ [6].

Звернення до просопогічного дослідження також надає нам інформацію про образ портретованого. У різних описах Батурина й спогадах сучасників, присвячених Мазепі, нас цікавлять, в основному, ті рядки, в яких ідеться про характерні зовнішні риси, що надають достовірний матеріал про особливості просопографічного портрету гетьмана. Зазвичай всі звертали увагу на виразні темні великі очі гетьмана, на палаючий у них вогонь, його прискіпливий пильний погляд. Історик мистецтва другої половини XIX ст. Д. А. Ровинський, використавши спогади сучасників про гетьмана, спробував відтворити образ у писемному вигляді: «Мазепа був росту середнього, худорлявим, мав невеликі чорні вогненні очі, погляд гордий та суворий, посмішку уїдливу; видавався замріяним, але любив веселощі. Пронизливий розум його стежив за вчинками людей, вмів вивідувати їх таємниці; сам Мазепа був потайним та обережним в найвищому ступені» [9]. Таким чином створюється образ дуже енергійної та дійової людини, спроможної швидко приймати рішення, хоча й не позбавлені непередбачених наслідків. За просопографічними описами, образ відповідає описам, окрім статури, – на портретах з НМІУ портретований не є худорлявою людиною. Така невідповідність може пояснюватися двома факторами – портрет писався з оригіналу, де Іван Мазепа був ще молодою особою (на гетьманських портретах він виглядає худорлявим) або ж через пізніше написання та своє уявлення художника гетьман набув «більш поважного» вигляду.

Після надходження до музейної збірки саме це зображення І. Мазепи було відмічено Д. Щербаківським та Ф. Ернстом найбільш достовірним та обрано серед десятка інших зображень гетьмана для виставок «Український портрет XVII-XX ст.» у 1924 р. та «Українське малярство XVII-XX ст.» у 1929 р. [4; 10]. Цінні наукові розвідки цього портрета залишив для нас М. Грушевський, який зазначав про приналежність твору до родини Бутовичів. Також з цих досліджень ми дізнаємося, що стрічка Андрія Первозванного була домальована пізніше під час проведення реставрації полотна художником-кріпаком генерала М. Г. Репніна-Волконського в Яготині у XIX ст., що давало привід довгий час хибно датувати твір XIX ст. Цей саме художник-реставратор, окрім орденської стрічки, невдало замальовував кракелюр різного ступеня, що з'явився з часом на портреті [1].

На зворотному боці портрета знаходився текст, зроблений прадідом Володимира Бутовича – чернігівським та вітебським губернатором, дійсним статським радником Олексієм Бутовичем: «Малыя Россіи обоихъ сторонъ Днепра и Войска Запорожского Гетманъ и ордена С. Андрѣя первозванного кавалеръ Иванъ Степановичъ Мазепа, избранъ гетманомъ 1687 года іюля 25 дня, измѣнилъ Царю Петру Алексѣевичу 1708

*Портрет гетьмана І.Мазепи.
Київ, початок ХХ ст. Полотно, олія.
70 x 60 см. НМІУ-М – 54.*

и предался Королю Шведському Карлу двенадцатому, съ которымъ по разбитіи сего подъ Полтавою 1709 года іюня 27 дня въ Молдавію бѣжалъ, и тамъ свою жизнь кончилъ» [2]. Під час реставрації портрета в 50-х рр. ХХ ст. в ННДРЦУ Тарасовим було поновлене живописне тло та здубльоване полотно таким чином, що написи, зафіксовані М. Грушевським із зворотного боку, були, на жаль, втрачені. Знайдені розвідки М. Грушевського, музейна документація та архівні дані, візуальне обстеження полотна та порівняльний аналіз із іншими зображеннями гетьмана не «закривали» тему з атрибуцією твору [3; 8].

Проведене техніко-технологічне дослідження в бюро науково-технічної експертизи АРТЛАБ (№ 511 від 25.10.2010 р.) підтвердило візуальне, порівняльне та джерелознавче дослідження – твір був написаний у ХVIII ст., а не в ХІХ ст., як довгий час вважалося в музейному оточенні. Отже, за аналізом лабораторних досліджень методом оптичної мікроскопії, в УФ випромінюванні, методами

ГЧ рефлектографії, рентгено-флюоресцентного аналізу (РФА) та ГЧ спектроскопії досліджено ґрунт та фарбовий шар полотна та визначено, що твір датується 1730-1760 рр. Лабораторні дослідження свідчать, що портрет написаний невдовзі після смерті портретованого. Відповідно до зазначених дат вірогідніше всього, що замовником портрета був бунчуковий товариш (1723–1746) Степан Степанович Бутович, син осавула Степана Івановича Бутовича. У родинній збірці Бутовичів перебували портрети інших представників козацької верхівки та їх членів родини, які сьогодні можна побачити в музейних збірках України (НМІУ, НХМУ). Пізніші домальовки пояснюють невідповідність молодого образу гетьмана, на грудях якого зображений орден Андрія Первозванного, отриманого ним 8 лютого 1700 р., коли гетьману минув уже 61 рік.

За результатами проведеної експертизи портрета Івана Мазепи в 2017 р. було встановлено, що твір є пам'яткою культури національного рівня значення першого порядку, доведена його автентичність. У сукупності оцінок якості, що описують пам'ятку, вона має дуже високу цінність для національної історичної науки та світової історії й культури, за індексом загальної виховної цінності є пам'яткою культури світового рівня значення другого порядку. Незважаючи на часткові домальовки (герб, орден та стрічка Андрія Первозванного) та втрати написів на звороті полотна під час реставраційних робіт у ХІХ-ХХ ст., портрет гетьмана І. Мазепи з колекції НМІУ є автентичним, цінним історичним та культурним артефактом [5].

Копія портрета Івана Мазепи (полотно, олія, 75 x 60 см., інв. № М-54) з попереднього розглянутого твору також походить з колекції Бутовичів. Твір має історичне та культурне значення, хоча за якістю виконання значно поступається оригіналу. Замовлення Бутовичами портрета І. Мазепи для «першого історичного музею» свідчить про надзвичайну історичну цінність цих зображень, впевненість родини, що на ньому зображений саме гетьман, а не хто інший. З розвідок Михайла Грушевського ми також дізнаємося, що копію портрета замовляв статський радник Володимир Миколайович Бутович у 10-20 рр. ХХ ст. [2] Під час Другої світової війни портрет вивозили на евакуацію в Уфу. Копія портрета Івана Мазепи з колекції НМІУ в мистецькому виконанні поступається оригіналу, хоча композиційно його повторює. Сьогодні він є окрасою розділу експозиції «Доба Гетьманщини» в Національному музеї історії України. Портрет є копією, тобто пам'яткою автентичного вигляду, та тим не менше у сукупності оцінок якості має дуже високу цінність для національної історичної науки та світової історії й культури в цілому.

Більшість портретів Івана Мазепи, що збереглися до сьогодні в музейних та приватних колекціях, написані за гравюрою О. Осипова «Іван Мазепа» (1822 р.), виконаної з портрета російського художника Івана Нікітіна «Напольний гетьман» (1725 р., ДІМ). На відміну від «нікітенських» образів, портрет Івана Степановича Мазепи з НМІУ (інв. № М-168) є одним з старовинних та відомих на сьогодні живописних зображень гетьмана. І хоча за результатами аналітичних та технологічних досліджень портрет гетьмана виявився не прижиттєвим, а написаним для родини Бутовичів через кілька десятиліть з невідомого оригіналу, він є унікальним джерелом для вивчення та важливим артефактом для істориків. Завдяки комплексному дослідженню та проведеної експертизи творів приходимо висновків, що обидва розглянуті портрети Івана Мазепи з колекції Бутовичів, що нині зберігаються в НМІУ (інв. №№ М-168, 54), мають визначну історичну та культурну цінність для української держави.

1. Грушевський М. До портрета Мазепи // ЗНТШ. – 1909. – Т. 92. – С. 246–248.
2. Грушевський М. Ще до портрета Мазепи // ЗНТШ. – 1910. – Т. 94. – С. 162–170.
3. Дмитрієнко М.Ф., Походяща О.Б. Іконографія гетьмана Івана Мазепи у Вітчизняних та іноземних пам'ятках // Сіверщина в історії України. Зб. наукових праць. – Київ-Глухів, 2013. – С. 212–220.
4. Ернст Ф. Українське малярство XVII–XX ст. – К., 1929. – 102 с.
5. Індутний В.В., Походяща О.Б. Атрибуція та експертиза портрета гетьмана Івана Мазепи з колекції Національного музею історії України // Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: матеріали Міжн. н.-практ. конф., м. Київ ... / редкол.: В.Г.Чернець (голова) та ін. – К.: НАКККІМ, 2017. – С.105–114.
6. Литовченко А. Портрет Івана Степановича Мазепи // Український портрет XVII–XVIII ст.: каталог-альбом / НХМУ; авт.-упор.: Г.Белікова, Л. Членова. – 2-ге вид. – К., 2006. – С. 278.
7. Павленко С. Іван Мазепа. – К., 2003. – С.363.
8. Походяща О.Б. Атрибуція українського портретного живопису XVII–поч. XIX ст. / Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Перші наукові читання, присвячені пам'яті професора Олександра Івановича МІНЖУЛІНА». – НАКККІМ. – 4 червня 2014. – С. 100–103.
9. Ровинський Д.А. Подробный словарь русских гравированных портретов. – СПб., 1899. – Т.І. – С.1022
10. Український портрет XVII–XX ст. /Д. Щербаківський, Ф.Ернст. – К., 1925 р. – 64 с.

Походящая Е.Б.

Портреты гетмана Ивана Мазепы с семейной коллекции Бутовичей

Статья посвящена исследованию портретов гетмана Ивана Мазепы из семейной коллекции Бутовичей, которые сегодня хранятся в Национальном музее истории Украины. Благодаря комплексному исследованию, автор рассматривает вопрос научной атрибуции произведений, их датировке и происхождению, идентификации портретируемого.

Ключевые слова: портрет, гетман Иван Мазепа, музей, научная атрибуция, Степан Бутович.

Pohodiashcha O.

Hetman's portraits Ivan Mazepa from the family collection of Butovich.

The article is devoted to the research of portraits of Hetman Ivan Mazepa from the family collection of Butovich, which are now keeping in the National Museum of History of Ukraine. Due to the complex study the author considers the issues of scientific attribution of portraits, their date and origin, identification of the portrait person.

Key words: portrait, hetman, Ivan Mazepa, museum, scientific attribution, Stephan Butovich.

Ірина Синельник

АКЦІЯ «НІЧ У МУЗЕЇ» ЯК ЗРАЗОК ЕФЕКТИВНОЇ КОМУНІКАЦІЇ З ВІДВІДУВАЧАМИ (на прикладі Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського)

У статті висвітлюється відносно нова форма музейної комунікації з відвідувачами – акція «Ніч у музеї». Розглядаються форми і методи діяльності музейного закладу в рамках цієї акції щодо успішного діалогу із громадськістю, результативного використання інформаційних технологій.

Ключові слова: музей, музейна комунікація, інтерактивність, відвідувач.

Сучасний музей виступає не тільки частиною соціокультурного простору, а й вагомим чинником, що впливає на його формування через утвердження гуманістичних цінностей, поступову інтеграцію вітчизняних закладів у культуру європейського і світового співтовариства. Нині не можливо уявити музейну діяльність поза широкими контактами із громадськістю, оскільки власне для відвідувачів заклад історії та культури веде наукову, просвітницьку діяльність. Поряд із традиційними формами музейної комунікації, такими як експозиційно-виставкова, просвітницько-освітня, видавнича, в умовах інформаційно-технологічного розвитку з'являються сучасні способи взаємодії музею і суспільства, спрямовані на розширення сфери впливу закладів культури серед громадськості [8, с. 75].

Австрійський музеолог Ф. Вайдахер переконаний, що музейна комунікація відбувається через експонування й інтерпретацію автентичних пам'яток, а її головним змістом є доступ суспільства до музейних збірок, збережених і досліджених музеїниками [1, с. 180]

Для результативного контактування із відвідувачами музею надзвичайно важливо знати свою аудиторію. Саме тому багато музейних закладів проводять вивчення своєї «цільової аудиторії», аналізуючи вікові особливості, рівень освіти, вподобання, тематичну зацікавленість відвідувачів, аби краще розуміти їхні світоглядні запити і відповідно реагувати на них. Українська дослідниця Р. Маньковська вказує, що загалом можна виділити три категорії відвідувачів музеїв: дослідники, які у своїй роботі використовують музейні фонди та бібліотеку; навчально-освітня аудиторія, зацікавлена специфічною інформацією для пізнавально-освітніх цілей; а також відвідувачі, для яких музей є формою відпочинку [8, с. 76]. А відтак результативність музейної комунікації залежить саме від фахового діалогу з відвідувачами, вдалого застосування методів і засобів впливу музеїв на різні категорії відвідувачів.

На вимогу часу перед музеями постають непрості завдання пошуку креативних форм музейної комунікації. А для того, щоб заохотити сучасного відвідувача прийти до музею, з'являються проекти новаторського характеру. Саме такою формою комунікації можна назвати акцію «Ніч у музеї». Її висвітлення у наукових розвідках нині має дещо узагальнений характер, а тому потребує актуалізації досвід окремих музеїв, у тому числі Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського.

© Синельник Ірина Сергіївна – кандидат історичних наук, журналіст, кореспондент УНІАН у Чернігівській області.

Уперше «Ніч музеїв» була проведена 1997 році у Берліні. Вдруге – 1999 року за ініціативою Міністерства культури і комунікацій Франції під назвою «Весна музеїв». Трохи менше, аніж за десятиліття до всесвітньої акції долучилися музеї Києва, Львова, Одеси, Харкова та Феодосії, і щороку кількість музеїв, що приєднуються до її проведення, зростає [12, с. 179].

Зазвичай цей захід приурочений до Міжнародного дня музеїв, що традиційно відзначається 18 травня. Його мета – продемонструвати ресурси, потенціал і можливості сучасних музеїв. Музеї працюють уночі, організовуючи, окрім своїх традиційних, різноманітні пізнавально-розважальні заходи і приваблюючи у такий спосіб відвідувачів різного віку, насамперед, молодь. Особливо відзначаються своїм розмахом музеї Німеччини. Приміром, майже 60 музеїв Гамбурга під час «Ночі музеїв» пропонують відвідувачам кілька сотень подій, включаючи різноманітні виставки і вистави, перформанси, концерти тощо, збираючи відвідувачів з усієї Європи. Для учасників заходу працює навіть спеціальний транспорт, а придбаний квиток є спільним на усі події та залишається дійсним і наступного дня [2]. Це дуже насичена культурна, освітня та розважальна програма, що характеризується високим і якісним рівнем організації. Її учасники приходять відпочити, культурно збагатитися, поспілкуватися із друзями чи однодумцями. Під час «Ночі музеїв» у Гамбурзі можна побачити представників різного віку, субкультур, соціального стану, різних уподобань. Прикметно, щороку прихильників акції стає більше, про що свідчать численні публікації у соціальних мережах і ЗМІ.

Як зауважує дослідниця Т. Ельфська, «музейна ніч» – це сфера інтерактивної, візуально і семантично насиченої дії, яка передбачає використання нетрадиційних форм музейної практики, що об'єднують в один процес різні види мистецтв (образотворче, музичне, театральне та багато інших, серед яких сучасні медіа, відео-арт, перформанси тощо). Це процес створення особливого музейного простору-часу і трансформації буденної реальності, пов'язаний зі специфікою нічної свідомості та зміненою перцепцією через активізацію всіх сфер людського сприйняття і трансформацію внутрішніх психоемоційних станів учасників дії [4]. Не менш важливо, що ця акція змінює норми демонстрації творів і стандарти їх експонування, створює інші форми репрезентації музейних експонатів, звільнює простір для інтерпретацій від традиційної музейної, галерейної чи павільйонної обмеженості. Використання інших просторів за межами музею дозволяє відвідувачам вийти за межі традиційного сприйняття. Площа, вулиця або парк, де експонуються об'єкти, стають безкінечним демонстраційним простором для музею. Саме відрив від замкненої музейної території на користь відкритого міського простору, у якому межі руху визначають сам рух, надають музейній акції особливого статусу, роблять її креативною та приваблюють ширше коло відвідувачів. Загалом проведення «музейних ночей» сприяє переосмисленню меж розуміння усталених норм музейної справи і ствердженню нового статусу музею в просторі сучасної культури [4].

Завдяки такому досвіду відвідувач має отримати не лише пізнання, а й моменти співучасті і співпереживання, емоційно насичений досвід. Музей створює суспільний простір для комунікації і діалогу, надаючи множинність голосів, точок зору та можливих перспектив, демонструючи всю складність і багатоманітність справжнього людського досвіду [7].

Під час акції «Ніч у музеї» глядачам надають можливість зануритися у нетрадиційне для них середовище. Наприклад, торкнутися руками експонатів, стати учасниками театралізованої екскурсії тощо. До речі, через тактильні відчуття людина може сприйняти предмет, оцінити його фактуру, температуру, матеріал, форму, відчути неабияку емоційну віддачу [12, с. 174]. Приміром, під проведення акції «Ніч у музеї» у Чернігові відвідувачі мали змогу потримати у руках історичну зброю чи приміряти військові обладунки. Не менше захоплює театралізована екскурсія. Глядачі ніби опиняються у часі, коли відбувалися певні історичні події, співпереживають героям. Часто на таких екскурсіях учасники можуть одягнути історичні костюми, щоб відчути себе в іншому часі. У спільних проектах місцевих музеїв і шкіл у театралізованих дійствах

беруть участь учні. У рамках музейної педагогіки це сприяє реалізації нових форм спілкування з дітьми, індивідуального підходу до кожної дитини, нетрадиційних шляхів засвоєння навчального матеріалу [12, с. 179]. Ці всі можливості створюють особливу історичну атмосферу, яку відвідувачі навряд чи можуть відчути під час традиційного візиту до музею.

Чернігівський історичний музей імені В. В. Тарновського запрошує на «Ніч у музеї» з 2011 року [10]. Цього року ця акція відбулася вже ввосьме. Долучається до неї не тільки історичний музей, а і його філія – Чернігівський військово-історичний музей. Зазвичай, захід проходить під гаслом «Музей – територія спілкування», хоча майже щороку виділяють окремі тематичні аспекти. Як приклад – «Музеї – для старого суспільства» (2015), «Музей і ландшафти» (2016), «Музей і суперечлива історія: розповідаючи про замовчуване» (2017) тощо. Як пояснив вибір тематики 2016 року директор Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського С. Лаєвський, ландшафт – це стан душі, який формується всередині кожної людини. «І я впевнений, що музеї і музейні експозиції впливають на формування такого ландшафту, що ми і спробували зробити», – прокоментував він [13]. До речі, окремі виставки «Ночі музею» – 2016 були створені спільно із кафедрою екології Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка та присвячувалися рослинному світу Чернігівщини. Також проводилися майстер-класи з фітодизайну. Водночас були запропоновані розваги для дітей, створено можливості для засвоєння навиків із виготовлення народної іграшки. А завершилося свято видовищною лазерною 3D-проекцією на фасад Чернігівського історичного музею.

2017 року акція «Ніч у музеї» була позначена впливом європейських чинників і національних складових. Так, Чернігівський військово-історичний музей у рамках акції запросив відвідувачів на демонстрацію фільмів з історії Японії. Була відкрита міні-виставка «Зброя Японії» (з колекцій музею), пройшов майстер-клас з оригамі, показовий виступ членів історико-етнографічного клубу з військових змагань тощо. Крім того, не обійшлося без традиційного фотографування з експонатами, дитячих майстер-класів та розваг для наймолодших відвідувачів музею.

Урочисте відкриття «Ночі у музеї» в Чернігівському історичному музеї імені В. В. Тарновського супроводжувалося виконанням музичних творів західноєвропейських композиторів оркестром духових інструментів Чернігівського музичного училища імені Л. Ревуцького. Відвідувачі також мали змогу ознайомитися із міні-виставками «Європейські колекції музею» та «Чернігів 100 років тому: місто очима француза (світлина М. Шабона)». Відчуті атмосферу «музейної ночі» допомагав Центр іноземних мов «Лондон», що створив інтерактивний майданчик «Школа європейських мов». Крім того, під час акції звучали мелодії національних музичних інструментів різних народів. Також була представлена пісочна анімація від М. Таїшевої, проводилися майстер-класи від молодіжного клубу практичної історії «Князь Чорний», «Середньовічне жіноче рукоділля» – від дизайнера жіночих капелюшків В. Свистун. Служба порятунку «SOS» запропонувала чернігівцям та гостям міста екстремальні розваги [5].

2018 року Чернігівський історичний музей імені В. В. Тарновського запросив учасників акції відвідати виставки експонатів, що традиційно зберігаються у фондах – «І. Репін у гостях В. Тарновського», «Національний скарб В. Тарновського», «Детективні історії про музей» тощо. Також працював окремо обладнаний павільйон у стилі «етно», де відвідувачам було презентовано виставки глиняної іграшки, народної ляльки, національного костюма. Чернігівцям не тільки розказували, а й показували історію танцю XIX століття, до чого долучилися представники Київської студії танцю «La Reverie». Для всіх шанувальників не тільки музеїв, а й театрів була запропонована вистава-репліка «Синій птах» М. Матерлінка у постановці акторів молодіжного театру «АмаТеа». Завершив цьогорічну акцію в історичному музеї концерт джазового гурту «Little dream» [11].

Військово-історичний музей традиційно запропонував виставки «Холодна зброя козацької доби в колекції В. Тарновського», «Іноземні нагороди XIX-XX століття»,

«Прапор бойовий», «На наших плечах Україна». З початком військового конфлікту на сході України та проведенням там антитерористичної операції, у рамках акції «Ніч у музеї» посилилася патріотична складова: проводяться майстер-класи з надання першої медичної допомоги, демонструються макети стрілецької зброї тощо. Гостями акції є учасники АТО, представники добровольчого корпусу «Азов» [5].

Проведення акції «Ніч у музеї» постійно супроводжується активним висвітленням у місцевих засобах масової інформації. Друковані й онлайн-видання, радіо та ТВ виступають дієвим засобом комунікації з суспільством та допомагають зацікавити громадян до відвідин музеїв. Дослідження доводять, що кількість відвідувань музейно-виставкової експозиції прямо залежна від висвітлення її в ЗМІ, демонстрації репортажів у телевізійному ефірі, випусків радіопередач, повідомлень у пресі [9, с.217]. Такий підхід використовує і Чернігівський історичний музей імені В. В. Тарновського. Зазвичай перед проведенням акції організовується прес-конференція за участю керівництва музею, анонсуються основні заходи і так звані «родзинки». Матеріали у ЗМІ дозволяють більшій кількості людей дізнатися про музейну акцію, а відтак кількість її відвідувачів щороку зростає, сягаючи в історичному музеї 2000-4000 тисяч учасників «музейної ночі» [10].

Таким чином, сучасні музеї у процесі трансформації та пошуку власного місця у культурному просторі пропонують відвідувачам новітні креативні форми комунікації. На прикладі Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського можемо говорити про успішне проведення міжнародної акції «Ніч у музеї». Різноманітні заходи та виставки розраховані на людей різного віку та захоплень, а відтак дозволяють привабити наймолодших відвідувачів і молодь, а для старшого покоління – по-новому сприймати достатньо звичний музейний простір.

1. Вайдакер Ф. Загальна музеологія. Посібник /Ф.Вайдакер – Львів, 2005. – 628 с.

2. Гопенко І. Музей та засоби масової інформації /І.Гопенко // Музей на межі тисячоліть. – Дніпропетровськ, 1999. – 369 с; Москалець А.А. Музей і ЗМІ. З досвіду організації співпраці з мас-медіа Дніпропетровського історичного музею. // Роль музеїв у культурному просторі України і світу. Вип. 11. – Дніпропетровськ, 2009. – С. 565-573.

3. Григоренко М. Ніч музеїв у Гамбурзі: як це відбувається у Європі [Електронний ресурс] М. Григоренко – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.unian.net/tourism/impression/10105370-noch-muzeev-v-gamburge-kak-eto-proishodit-v-evrope.html>

4. Ельфська Т. Перцептивні стратегії інтерактивування глядача на прикладі «Музейної ночі» [Електронний ресурс] Т. Ельфська – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <http://glierinstitute.org/ukr/digests/042/4.pdf>

5. Запрошуємо на «Ніч у музеї» [Електронний ресурс] – 2016. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.choim.org>

6. Капустіна Н. Деякі аспекти роботи з музейною аудиторією (з досвіду роботи Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького)/Н.Капустіна //Сучасний музей: між скарбницею та підприємством. Матеріали Міжнародної конференції 8 жовтня 2006 р., м. Чернівці. – Львів, 2008. – С. 99-102.

7. Маліков В. Взаємодія між музеєм і відвідувачем: британський досвід для розвитку музейної справи в Україні /В.Маліков //Вісник НТУ «ХПІ» – 2015. – №28 (1137). – С.48-55.

8. Маньковська Р. Сучасні музейні комунікації та перспективи їх розвитку /Р.Маньковська //Краєзнавство. – 2013. – №3. – С.75-85.

9. Маньковська Р. Музеї України в інформаційному просторі: досвід та перспективи /Р.Маньковська // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Вип. 11. – К., 2000. – С. 214-221.

10. Музейна ніч Чернігівського історичного музею [Електронний ресурс] – 2015. – Режим доступу до ресурсу: <http://val.ua/ru/80013.html>

11. Наближається «Ніч музеїв»: що підготували містянам музеї Чернігова [Елек-

тронний ресурс] – 2018. – Режим доступу до ресурсу: [/http://val.ua/uk/102650.html](http://val.ua/uk/102650.html).

12. Отрох Н. Інноватика у музейній педагогіці /Н.Отрох //Педагогічні науки. – 2013. – Вип.118. – С. 173-181.

13. Пучинець М. «Ніч у музеї» по-чернігівськи /М.Пучинець //Чернігівщина. – 19 травня. – 2016. – С.3

Ирина Синельник

Акция «Ночь в музее» как образец эффективной коммуникации с посетителями (на примере Черниговского исторического музея имени В. В. Тарновского)

В статье освещается относительно новая форма музейной коммуникации с посетителями – акция «Ночь в музее». Рассматриваются формы и методы деятельности музейного заведения в рамках этой акции по созданию успешного диалога с общественностью, результативное использование информационных технологий.

Ключевые слова: музей, музейная коммуникация, интерактивность, посетитель.

Iryna Synelnyk

The «Museum Night» action as an example of effective communication with visitors (on the example of the Chernihiv Historical Museum by V.V. Tarnovsky)

The article covers a relatively new form of museum communication with visitors – the action «Museum Night». The article deals with the forms and methods of activity of the museum institution within the framework of this action on successful dialogue with the public, effective use of information technologies.

Keywords: museum, museum communication, interactivity, visitor.

ДОСЛІДНИЦЬКІ НОТАТКИ

УДК 94 (477)

Петро Пиріг, Юрій Конопля

ДОЛЯ ВЧИТЕЛЯ СТЕФАНА ПОПОВИЧЕНКА*

У статті на основі використання архівного матеріалу, що вперше вводиться до наукового обігу, висвітлено сторінки життя й діяльності Стефана Семеновича Поповиченка – вихідця з м. Остра.

Ключові слова: *XX століття, Остер, Карпилівка, волость, освіта, школа, вчитель, С. С. Поповиченко, шкільний завод, нова економічна політика.*

Під час революційних подій 1917–1921 рр. в Україні створювалася нова система народної освіти. Головним її лейтмотивом стало запровадження єдиної трудової школи, нижчою ланкою якої була початкова школа з чотирирічним терміном навчання, а за нею йшла семирічка.

Затверджений влітку 1920 р. навчальний план для такої школи передбачав вивчення наступних дисциплін: українська та російська мови й літератури, історія й географія України, суспільствознавство, загальна історія, краєзнавство, політграмота, радянська конституція, математика, фізика, хімія, креслення, природознавство, іноземна мова, ручна праця, фізичні вправи, ігри, малювання, співи.

Школи нового типу створювались і на Чернігівщині. В Остерському повіті станом на грудень 1920 – початок березня 1921 рр. їх налічувалося 89. 13 із них функціонували в Моровській волості, у тому числі й Карпилівська школа. Зазначимо, що волость мала 13 населених пунктів, у яких проживало 22000 чол. [1].

Загальне керівництво шкільною освітою в Україні здійснював створений у березні 1919 р. Народний комісаріат освіти. На місцях функції управління нею виконували губернські, міські й волосні відділи народної освіти.

2 листопада 1920 р. було започатковано діяльність Моровського волосного відділу народної освіти. Його штатний розпис передбачав двох працівників: завідуючого і діловода. Посаду завідувача обіймав учитель Отрохівської школи Степан Андрійович Матюшенко (безпартійний, мав звання учителя однокласних і двокласних сільських початкових училищ Міністерства народної освіти). Діловодом було призначено мешканця с. Моровська Федора Івановича Роута (безпартійний; освіта: Моровське однокласне училище) [2].

При волосному відділі народної освіти було організовано колегію, до складу якої входили: завідувач відділу, повітовий інструктор Васютинський, голова волосного виконкому, член волосного комітету незаможних селян, а також волосний організатор.

Навчання в усіх школах волості здійснювалося на рідній, українській мові. А їх особливістю було те, що в жодній із них не викладалася радянська конституція, для чого не вистачало кількості груп (їх мало бути більше п'яти). Не викладалися також основи сільського господарства. З ремесел вивчалася палітурна справа [3].

У зазначений час існувала практика наділення шкіл землею. Школи Моровської

* Статтю підготовлено за благодійної підтримки Юридичної компанії «ЮРКОН» (Чернігів).

© Пиріг Петро Володимирович – доктор історичних наук, професор;

© Конопля Юрій Михайлович – краєзнавець.

волості були наділені нею в розмірі від 0,5 до 1 десятини. Однак це не стосувалося Карпилівської, Бондарівської, Отрохівської, Короп'євської й Соколівської шкіл, які зовсім не мали землі [4].

Цікаво, що в 1920-1921 рр. Карпилівська школа мала три групи (класи), у яких у грудні-лютому навчалося 63 учні, у тому числі в першій групі – 34 чол. (32 хлопчики й 2 дівчинки), в другій – 19 чол. (всі хлопчики), в третій – 10 чол. (всі хлопчики).

Усім відомо, що ключовою фігурою в школі є вчитель. У зазначений час шкільних учителів не вистачало. В Остерському повіті найбільше їх працювало в Євминській школі (Остерська волость) – 6 чол. А в одній із шкіл Жукинської волості у зв'язку з відсутністю вчителів заняття в 1919-1920 навч. р. розпочалися лише після Різдва [5].

У Карпилівській школі єдиним учителем і організатором навчально-виховного процесу був Стефан Семенович Поповиченко. Маючи хороші організаторські здібності й гарний голос, до 1917 р. він був учителем співів у Острі. Після революції деякий час працював у Карпилівській школі. Вимоги до вчителів ставилися високі. Посада шкільних працівників, як їх називали тоді, була виборною. Стефан Семенович пройшов випробування й охоче трудився на освітянській ниві. Як згадували учні, він любив свою роботу, сумлінно ставився до своїх обов'язків, стосунки його з учнями були досить гарними. Це багато що означало. Така згадка учнів є найкращою оцінкою роботи вчителя [6].

Як свідчать архівні документи, народився Стефан 28 листопада 1870 р. в Острі в сім'ї Семена й Єлизавети Поповиченків [7], які походили з козаків [8]. Між іншим, предків Поповиченка зустрічаємо в «Реєстрі Війська Запорозького» 1649 р. На його сторінках фігурують: Гаврило Попович, Яско Попович (Остряньська сотня Переяславського полку), Федір Попович (полкова сотня), Семен Попович (сотня Чикменева цього ж полку); в Київському полку: Ляш Попович (сотня Білецького), Андрій Попович (Трипельська сотня), Юрко Попович (сотня Гостомська), Іван Попович, Семен Попович (Броварська сотня), Бутрим Попович (Макарівська сотня) [9]. Предки нашого героя служили також в Остерському городовому полку, який очолював у 1649 р. полковник Тимофій Носач. Всі вони брали участь у грізних баталіях Визвольної війни й самовіддано боролись із ворогом.

Давно то було вже. Та козацькому роду, як кажуть, нема переводу. Стефан Семенович був одружений з Єлизаветою Іванівною (1884 р. народження). Вони виховували трьох дітей: синів Бориса (1907 р. н.) і Гліба (1912 р. н.) та дочку Лідію (1909 р. н.). У 1922 р. живою була ще його мати. На той час їй виповнилося 75 років [10]. Мешкали вони в місті Острі у власному будинку №7 на вулиці Старобазарній [11] (була така!).

У дитячі роки Поповиченко навчався грамоти вдома, згодом закінчив три класи міської школи, а пізніше освоїв професію шкіряника [12]. Отже, Стефан Семенович не мав належної освіти й спеціальної підготовки для роботи в школі. Працював він там із власних амбіцій та в зв'язку з тим, що катастрофічно не вистачало шкільних учителів. Матеріальне становище останніх було нелегким як до революції, так і в перші пореволюційні роки. Це було характерним також для Остерського повіту й зачіпало інтереси С. Поповиченка [13]. У величезній його родині, крім самого господаря, ніхто не працював. Дружина й мати похилого віку займалися домашнім господарством, вихованням дітей. Отже, єдиним годувальником у сім'ї був Стефан Семенович і всі надії щодо її матеріального забезпечення покладалися саме на нього. І здобута ним спеціальність стала йому у великій нагоді.

С. С. Поповиченко поринув у бізнес. Певний час він утримував лавку, в якій продавалися готове взуття, а також приладдя, необхідне для занять чоботарським ремеслом [14]. А згодом зайнявся шкіряною справою, ставши власником шкіряного заводу, придбаного в 1917 р. спільно з компаньйонами А. Я. Чернявським і Х. В. Шкловським [15].

Щодо обладнання й інвентаря підприємства, архівні матеріали стверджують, що у вересні 1921 р. «содержит в себе 8 чанов, из них 5 больших и 3 малых ... имеется 3 лошади, 1 повозка, 1 кордрилка с конским приводом, два ролика для выкатки кож, кос 2, 1 точило, 2 пары клещей, 2 стола, 4 колоды для выправки кож» [16].

Нижній поверх заводу призначався для вичинки й переробки шкір, а верхній – для

їхнього сушіння. Приміщення його було вже старим, мало придатним для налагодження виробництва на належному рівні. Але все ж таки він функціонував. Підприємство працювало навіть на військові потреби країни. Цікавим у цьому відношенні буде наведений нижче архівний документ:

«Договор

1920 года Февраля 10 дня, мы, нижеподписавшиеся, с одной стороны Черниговский Губернский Отдел Военных Заготовок в лице Уполномоченного по Остерскому у. В. П. Гартвиха, а с другой кожевенные заводчики С. С. Поповиченко, А. Я. Чернявский и Х. В. Шкловский заключили нижеследующий договор:

1. Мы, кожевенные заводчики Поповиченко, Чернявский и Шкловский принимаем на себя обязательство выделывать полученныя от Губвоензага кожи на юфть, мостовье, полуваля или подошву по указанию Губвоензага не менее сто (100) штук в месяц.
 2. Выделанная кожа должна отвечать всем требованиям, предъявленным к кондиционному товару военного ведомства.
 3. Кожа должна быть выработана в сроки: подошва и опраки растительного дубления – не более шести месяцев, подошва из хава – не более пяти месяцев, юфт, мостовье, выросток и др. мелкия кожи – не более четырех месяцев и сыромять не более 2-х месяцев со дня пуска ея в работу и доставлена в гор. Чернигов на склад Губвоензага.
 4. Доставка сырых кож на завод с вокзалов и складов Губвоензага и готового товара из г. Остра в гор. Чернигов на склад Губвоензага производится средствами и распоряжениями завода за счет Губвоензага по тарифным ставкам Транспортного отдела Губсовнархоза.
 5. Плата за выделку определяется обязательными постановлениями, существующими в момент выхода товара из работы.
 6. Все кожи, не исключая и чужбины, изъятыя при переписи на учет как готовые, так и находящиеся в выработке и на складе при заводе, мы, **Поповиченко, Чернявский и Шкловский**, обязуемся сдать Губвоензагу, или кому он укажет, причем имеющийся в момент заключения договора готовый товар подлежит оплате по существующим в момент заключения договора ценам, а остальной, подлежащий выходу, по ценам, какия будут существовать в момент выхода из работы готового товара.
- Примечание: При отказе заводчика заключить договор с обязательством выполнения условий, положенных в п.6 все кожи и материалы поступают в распоряжение Губвоензага, а сам заводской инструмент и орудия производства опечатываются. Затем распоряжением Губвоензага завод или закрывается, или передается для эксплуатации в другая руки.
7. При выдубленности или недоброкачественности выделки цена понижается по определению экспертов Губвоензага, а при несогласии заводчика – оценочной комиссией, решение которой считается окончательным.
 8. При порче товара вина заводчика, но без злого умысла, владелец штрафуется в размере причиненного казне убытка, при повторной порче завод лишается сырья и может быть закрыт по решению Губвоензага.
 9. За несвоевременность выделки кож без достаточных оснований и умышленную порчу товара владелец завода привлекается к ответственности, а завод решением Губвоензага или закрывается, или передается в эксплуатацию в другая руки.
 10. Количество готового товара должно выходить согласно калькуляционным таблицам, по которым парного сырья полагается: на 1 пуд готового товара: подошвы 1,83, полуваля глянцеваго теплаго (весом свыше 32 фунт.) – 2,13 пуд., тоже легкаго шорно-седлаго весом до 32 фунт. – 2,71 пуд., полуваля стелечнаго весом от 12 до 24 ф.: – 2,13 пуд. чеправов ремневых – 3,40 мостовья юфти от 8 фун. и выше – 2,90 пуд., выростки весом до 8 фун. – 3,39 фун. конины 3,25 пуд. и подошвы из хазов – 2,20.
 11. Заводчику предоставляется право апеллировать Губвоензагу, что задержка в

- выделке кож и порча товара или меньший против калькуляции выход готового товара произошли не по его вине.*
12. *Заводчик не отвечает за качество готового товара, вырабатываемого из поступившего на завод сырья в порченном виде, если недостатки сырья оговорены в акте передачи сырья заводу.*
 13. *Заводчик обязан, если окажется необходимым, хранить на своих складах без особой доплаты готовый товар, принятый агентами Губвоензага в течение месяца; хранение сверх месяца оплачивается по добровольному обоюдному соглашению.*
 14. *Ответственность за целостность и сохранность сырья, переданного заводчику на выработку лежит на заводчике, и если сырье по своему состоянию требует консервирования – таковое производится распоряжением и за счет заводчика.*
 15. *Владелец завода обязывается никаких кож без разрешения Губвоензага в выделку не принимать и все переработанные кожи сдавать исключительно Губвоензагу или кому он укажет.*
 16. *Владелец завода обязывается вести точный учет производства по книгам, указанным Губвоензагом и представлять на каждое 1-е и 15-е число месяца отчет, а также полный годовой отчет.*
 17. *Настоящий договор сохраняет силу в течение одного года со дня его заключения и во всяком случае не может быть расторгнут ранее того времени, когда будет выработан последний транспорт (получка сырых кож, причем срок договора может быть изменен Губвоензагом).*
 18. *Расходы по заключению этого договора относятся за счет кожевенного заводчика.*
 19. *Договор этот вступает в законную силу с момента подписания его. – для заводчика и для Губвоензага со времени утверждения его.*

*Уполномоченный Черниговского Губвоензага
Гартвих
заводчики С. Поповиченко
Х. Шкловский
Арон Чернявский [17]»*

В Острі працював також шкіряний завод Райсоюзу, завідувачем якого був Петро Омелянович Пташевський. Як засвідчують архівні документи, ремонту він не потребував. За кустарно-технічним обладнанням підприємство повністю відповідало своєму призначенню. Належним чином воно було забезпечене паливом і необхідними матеріалами. Охорона заводу здійснювалась місцевою міліцією.

На підприємстві працювало вісім робітників, заробітну платню вони отримували несвоєчасно, але преміювались «натурой, т. е. кожей в розміре трьох % производства» згідно встановлених норм. Продуктивність заводу становила 150 шкір щомісяця. Показник, як на те, непоганий [18].

У місті діяв і ще один завод зазначеного профілю – завод Янкеля Єсилевича Левіна. Розташований він був у лісі поблизу колодязя, з якого черпали воду для технічних потреб підприємства. Функціонувати завод розпочав наприкінці 1920 р. Відповідав своєму призначенню, забезпечуючи щомісячний випуск 50 шкір [19].

З початком 1920-х років існування поряд із державними приватних підприємств набувало актуальності в зв'язку з переходом до нової економічної політики (1921–1929 рр.). Ця політика, як зазначали в тогочасних правлячих колах, вводилась надовго, але не назавжди. Спочатку вона розглядалась як явище тимчасового відступу від соціалізму, а згодом – як один із можливих шляхів його побудови через державний капіталізм. Отже, допускалося існування в економіці капіталістичних елементів, заохочувалась особиста зацікавленість підприємців у результатах своєї праці тощо.

У той же час втілення в життя нової економічної політики супроводжувалося певними репресивними заходами Радянської влади. Уже в березні 1921 р. Ф. Е. Держинський заявив, що «ДПУ (Державне Політичне Управління. – Авт.) необхідно проникнути до ... капіталізму ... справу цю зосередити в економічному управлінні» [20].

А в вересні 1922 р. місцеві органи ДПУ УСРР отримали циркулярне розпорядження ДПУ РСФФР, згідно з яким мали складатися таємні списки всіх представників «нового класу капіталістів», «непманів»: підприємців, торговців і т. д. [21].

С.С. Поповиченка звинуватили в посадовому злочині, а саме в «скритті коженного товару от учета», «подкупе должностных лиц, связанных с коженным производством» [22]. Комісія, яка перевіряла підприємство, у своєму акті від 9 вересня 1921 р. зазначала: «На заводе Поповиченко и компании выяснилось, что налицо имеется 720 кож, а по бухгалтерии Уполгубкожа за ним числится 673 кожи, так что 720-673, остается излишек, неизвестно откуда приобретен[о] 47 кож... Также при ревизии комиссия обнаружила 56 кож без клейма. Комиссия отмечает, что на заводе Поповиченко и компании имеется 3 боченка дегтя весом 30 пудов брутто, то и таковой нигде не заприходован, ни на заводе, ни в бухгалтерии Уполгубкожа, но при этом имеется накладная о получении дегтя с губкожа, но все таки комиссия находит, что явления являются недопустимыми и даже преступными» [23]. Звинувачували також у підміні категорій шкір. 4 вересня 1921 р. було проведено обшук на квартирі Поповиченка, під час якого вилучено такі предмети: «одна пара передов, пять пар подошов, одна кожа и опоек, ½ коробки пряжек для ботинок ... ложки для туфель десять шт.» [24].

Хоч певні порушення на виробництві й спостерігалися, однак з'ясувалося, що пред'явлені звинувачення виявилися здебільшого чисто формальними. Та як би там не було, а наведений нижче документ все вирішив, як мовиться, одним розчерком пера:

«Ордер №941

Поручается товарищу Герману произвести обыск, ревизию, выемку документов и книг ... у гражданина Поповиченко ... арестовать гражд. Поповиченко

*Председатель комиссии (підпис)
Секретарь (підпис)*

22 сентября 1921 года»[25].

Того ж дня Стефана Семеновича заарештували прямо під час з'їзду шкіряників, що відбувався в приміщенні союзу артілі чоботарів [26].

Далі були, як і завжди в подібних випадках, слідчий ізолятор, безсонні ночі, допити:

«3 протоколів допитів

4-го Сентября с. г. ко мне на квартиру пришли и произвели обыск. При обыске было обнаружено одна кожа для ботинок, которую я взял с завода. 4 пары подошов и пара передов, которья я достал. Подошвы с завода, а переды остались еще со старой мастерской. Пряжки сапожные и ложки для туфель у меня остались также от старой мастерской.

Больше показать не могу.

Прочитано верно расписываюсь

Підпис (С. Поповиченко)» [27]

«Обнаруженья у меня 47 кож лишних, то насчет этих могу дать следующее объяснение: 14 кож принадлежат рабочим нашего завода: Гусину Симону 3 кожи, остальных рабочих указать не могу. Остальные кожи в количестве от 10 кож до 15^и у нас на заводе имеется всегда излишек и мы этот излишек держим для оборудования завода. Остальные 18 кож это чужбина, каким крестьянам она принадлежит, я не знаю, ибо у нас списка не ведется.

Прочитано верно расписываюсь

Підпис»[28]

Були спроби органів звинуватити С. С. Поповиченка в контрреволюційній діяльності, однак до цього, на щастя, не дійшло. Значну роль відіграв тут захист населенням Остра свого земляка. У судовій справі відклалися такі свідчення:

«1921 года Декабря 30 дня. Мы, нижеподписавшиеся, удостоверяем, что гр-н гор. Остра Черниговской губ. Стефан Семенович Поповиченко политически вполне благонадежен и в противобольшевистских выступлениях участия никакого не принимал, в чем и подписываемся

*Член Остерской организации КПБУ
Підпис (нерозбірливо)*

*Член Остерской организации КПБУ
Підпис (нерозбірливо)*

*Член Остерской организации
Підпис (нерозбірливо) [29]*

Тов. Поповиченко знаю около года. Поведение его к советской власти весьма было склонное, которое я заметил из его доводов и разговоров, живя с ним по соседству.

*Член РКП 15/III 1918 году
Підпис (нерозбірливо)» [30]*

А голова Чернігівського повітового виконкому, колишній відповідальний працівник в Остерському повіті 4 січня 1922 р. повідомляв наступне:

Поповиченко Стефан Сем. Знаю его чуть ли не с малых моих лет ... принадлежал к элементу средней зажиточности. Массы относили Поповиченко Ст. к элементу более честному. Одно время служил и только не так давно занялся кожевенным делом. Хотя и давно знаю гр. Поповиченко, но о политических его убеждениях сказать ничего не могу. За все время революции, по сколько я помню, репрессиям не подвергался... Так [ой] взгляд, в большинстве случаев, был и местной власти.

4/1-22 г.

г. Чернигов

*Председатель Черниговского Уисполкома
Підпис (нерозбірливо)» [31]*

Крім С. С. Поповиченка, у справі №1277 проходили Володимир Платонович Гартвих – уповноважений Чернігівського губкожу по Остерському повіту; Янкель Єсилевич Левін – завідувач шкіряного заводу; Роман Гнатович Жалдак – контролер Остерського укожу; Петро Омелянович Пташевський – завідувач шкіряного заводу; Федір Фокієвич Бригинець – завідувач складу; Аврам Ізраїлевич Богданов – завідувач складу [32].

5 січня 1922 р. відбулося відкрите судове засідання Чернігівського Губернського Революційного Трибуналу в складі голови Крипеця та членів Ростова й Іванченка, на якому було винесено вирок:

«Гартвиха заключить в Допр (дом принудительных работ. – Авт.) сроком на три года, Поповиченко и Левина в концлагерь на два года и Желдака в Допр сроком на один год. Пташевского и Бригинца считать по суду оправданными.

Принимая во внимание то, что все приговоренные судились впервые и что в предварительном заключении они провели около 4 месяцев, наказание считать условным и из-под стражи освободить.

Приговор может быть обжалован в Верхтриб в недельный срок.

Підписи» [33]

Подальша доля Стефана Семеновича Поповиченка на сьогодні нам невідома. Сподіваємось, архівні пошуки дадуть змогу з'ясувати цю прогалину.

1. Державний архів Чернігівської області. – Ф. Р-593. – Оп. 1. – Спр. 179. – Арк. 77–78 (зв.) (Далі: ДАЧО).
2. Там само. – Арк.77.
3. Там само. – Арк.77 – 78.
4. Там само. – Арк.77 (зв.).

5. Там само. – Арк.72.
6. Там само. – Ф.Р – 4609. – Оп.1. – Спр.4683. – Арк.6 (зв.).
7. Там само. – Арк.68.
8. Там само. – Арк.6 (зв.).
9. Реєстр Війська Запорозького 1649 року: Транслітерація тексту. – К.: Наукова думка, 1995. – С. 294, 301, 304-306, 315, 323, 342.
10. ДАЧО. – Ф.4609. – Оп.1. – Спр.4683. – Арк.68.
11. Там само. – Арк.68 (зв.).
12. Там само. – Арк.68.
13. Там само. – Арк.78.
14. Там само. – Арк.6 (зв.).
15. Там само. – Арк.16 (зв.), 6 (зв.), 15.
16. Там само. – Арк.91 (зв.).
17. Там само. – Арк.15-16.
18. Там само. – Арк.89 (зв.).
19. Там само. – Арк.92.
20. Плеханов А.М. ВЧК – ОГПУ: Отечественные органы государственной безопасности в период новой экономической политики: 1921-1928. – М.: Кучково Поле, 2006. – 591 с.
Політичний терор і тероризм в Україні XIX-XX ст.: Історичні нариси. – К.: Наукова думка, 2002. – 952 с.
Ф.Э. Дзержинский – Руководитель ВЧК – ОГПУ: Сборник документов и материалов. – М.: ВШ КГБ, 1967. – С. 91.
21. Див.: Ляковська С. Участь органів державної безпеки у регулюванні ринкових відносин у період непу//З архівів ВУЧК – НКВД – КГБ: Науковий і документальний журнал. – К.; Харків, 2014. – №1 (42). – с.15.
22. ДАЧО. – Ф.4609. – Оп.1. – Спр.4683. – Арк.199.
23. Там само. – Арк.91 (зв.).
24. Там само. – Арк.117.
25. Там само. – Арк.82.
26. Там само. – Арк.68 (зв.).
27. Там само. – Арк.167-167 (зв.).
28. Там само. – Арк.183-183 (зв.).
29. Там само. – Арк.8.
30. Там само. – Арк.10.
31. Там само. – Арк.6 (зв.), 6а.
32. Там само. – Арк.199.
33. Там само. – Арк.205-205 (зв.).

В статье на основе использования впервые введенного в научный оборот архивного материала воссоздано страницы жизни и деятельности Стефана Семеновича Поповиченко – выходца из г. Остра.

Перед читателем предстают интересные моменты развития школьного образования и предпринимательства в Козелецком крае.

Ключевые слова: XX век, Остер, Карпиловка, волость, школа, образование, учитель, С. С. Поповиченко, кожевенный завод, новая экономическая политика.

The article was written using the archive materials, which had never been in scientific circulation before. It describes the life and career of a native of Oster Stephen S. Popovychenko.

The article represents the interesting moments of school education and business development in Koselets area.

Keywords: XX century, Oster, Karpylivka, volost, school, education, teacher, S.S. Popovychenko, leather factory, New Economic Policy.

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

О. ДОВЖЕНКО: «ВИ ХОЧЕТЕ СКАЗАТИ, ЩО Я БРЕХАВ?»

Коли у 2014 р. в Україні масово поскидали з постаментів Ленінів та його ідейних послідовників, ми всі разом перетнули серйозну межу в оцінці минулого, у його переосмисленні. Могли б це зробити раніше. Але ось так склалося... Проте ще є проблема. Як на мене, ми перетнули поки що межу ідейну. А ось до духовної ще лише наближаємося. ..Що робити із так званою творчою «соціалістичною» спадщиною тих років? Як не крути, а вона «дістає» своєю фальшивістю, замовчуванням найболючіших проблем українців. Не секрет, наша література, кіно тяжіють авторитетами, «класиками», велич яких визначала не Правда, а та чи інша постанова Кремля.

На ці думки мене наштотувала збірка п'єс чернігівки Марини Каранди «**EX LIBRIS. Сучасна українська драматургія для дітей та молоді**» (Чернігів : Чернігівський ЦНП, 2017. – 138 с.). Центральною у ній є драма «Довженко: PRO ET CONTRA», у якій авторка вдало звела персонажів «Землі», Сашка Довженка молодого та Олександра Довженка зрілого, його першу дружину Варю, другу дружину Юлію Солнцеву (агента органів держбезпеки), історика, кінознавця. Вони дискутують, пробують розібратися у минулому. «Фільм, як на мене, має бути правдою, але питання – чиєю? – каже історик. – От, скажімо, Довженко. Батько українського кіно. Носяться з ним, як з писаною торбою. А ви спитайте молодого глядача: що у торбі? Окрім «Зачарованої Десни» – жодного твору і не згадає».

Зрозуміло, ця п'єса розрахована на тих, хто «в темі», тобто бачив фільми, читав щоденники, кіноповісті О. Довженка, вивчав якісь біографічні відомості про митця. Непідготовленому глядачу ця драма навряд чи буде доступна та й цікава.

Авторка зуміла створити динамічний сюжет, у якому картинки швидко змінюються – ось бачимо юного Сашка з його творчими проблемками, коханням, а далі вже світ зрілого Довженка, його персонажів та близьких. Комсомолец Василь – центральна постать «Землі». Він теж як герой присутній у п'єсі, промовляє начебто красиві фрази, щасливий танцює, падає від підступного пострілу... «Нічого спільного з нашою історією», – промовляє на це історик. «Ви хочете сказати, що я брехав? – заперечує Сашко Довженко. – І мій герой Василь – це гвалтівник української землі? Але він сам кров і плоть селянства». На захист О. Довженка виступив кінознавець. У п'єсі немає однозначного засудження класика. Проте М. Каранда своїм твором поставила багато запитань, відповісти на які повинен сам глядач. Ось доля комсомольця-тракториста Василя. Він ніби представляє нам людину майбутнього, за такими «техніками», мовляв, село мусить кардинально змінитися на краще. Йому протистоїть жорстокий світ консервативної куркульні, який усього цього не хоче... Така проста логіка (боротьба модерних тенденцій із попереднім укладом життя) ніби й пояснила світу, що старе й нове живе у постійному конфлікті. Але ж насправді реалії СРСР були зовсім іншими: О. Довженко допустив непростимий відхід від її величності Правди. Ясна річ, він у ті роки не жив на селі і довідувався про «успіхи соціалістичного будівництва» із тогочасних газет. То була однобічна «правда»-агітка, сформована сталінським тоталітарним режимом. Тогочасне життя ж писалося кривавими фарбами. Чому в 1929-1933 рр. стріляли у селах комсомольців, комуністів, голів сільрад? Та тому, що вони розоряли міцних селян, забирали у них майно, худобу, виганяли зимою багатодітні родини з теплих хат. У моєму селі спалили голову сільради С. Призанта за те, що «розкуркулив» із «активом» більше 90 родин, обклав податком так усі двори, що нічого вже не залишалося на харчі й дітям. Важко уявити навіть, скільки горя, сліз принесли отакі комсомольці-«передовики», які, окрім того, нищили церкви, скидали і розбивали церковні дзвони як «пережитки минулого».

Драма «Довженко: PRO ET CONTRA» порушує проблему відповідальності діяча культури, мистецтва, літератури перед Словом, перед своїм народом, Майбутнім. Ми можемо простити будь-кого, хто творив-виживав, оглядаючись на Сталіна, на партійні постулати. Проте, напевне, ці здебільшого трагічні постаті там на Небесах не повинні очікувати від нас, крім розуміння і співчуття, ще й такого пошанування, звеличення, які, наприклад, отримав Тарас Шевченко. Кобзар писав теж у непрості часи. Але у його творчості немає поділу: одна правда у щоденниках, а інша – у творах...

М. Каранда дає поживу для роздумів і невеличкими п'єсками «Золота рибка», «Чернігівські легенди», «Про Червону Шапочку і Музичного Вовка», «Аліса в країні звичайнісіньких чудес». Вони сповнені цікавих та несподіваних інтерпретацій відомих сюжетів. Сподіваємося, що цей вдалий дебют науковця (вона кандидат філософських наук!) у драматургії стане фундаментом для написання нових інтригуючих творів, які змушуватимуть думати, співпереживати.

Сергій ПАВЛЕНКО

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»

Журнал.

Коректор О.В. Василенко.

Підписано до друку 17.08.2018. Формат 70x108 1/16

Папір офсетний. Гарнітура PeterburgСуг., Journal Sans.

Ум. друк. арк. 26,5. Обл.-вид. арк. 34,45 Тираж 300 прим. Зам. 0071.

Віддруковано ТОВ «Видавництво «Десна Поліграф».

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК № 4079 від 1 червня 2011 року

тел. (0462) 972-664